

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

СТЕПАНЧЕНКО ОЛЕНА СЕРГІЇВНА

УДК 346.543.1/ 341.241.8

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В
УКРАЇНУ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)**

Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових вчень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Захарченко Петро Павлович

доктор юридичних наук,

професор кафедри історії права та держави

Київського національного університету

Імені Тараса Шевченка

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Правове регулювання іноземного інвестування в Україну в ХІХ – на початку ХХ ст. у вітчизняній та іноземній історіографії.....	11
1.2 Джерела та методологія дослідження.....	30
1.3 Генеза поняття «інвестиції» у теоретико-правовій спадщині, міжнародному праві та вітчизняному законодавстві.....	41
Висновки до розділу 1.....	54
РОЗДІЛ 2 СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В АБСОЛЮТИСЬКІЙ РОСІЇ ВПРОДОВЖ ХVІІІ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	56
2.1 Поява іноземного капіталу і розвиток правового регулювання іноземних інвестицій в Росії у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.....	56
2.2 Особливості правового забезпечення надходжень іноземних інвестицій та практика їхнього використання в Україні у другій половині ХІХ ст.....	79
Висновки до розділу 2.....	102
РОЗДІЛ 3 ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	107
3.1 Правовий режим акціонерних товариств як основної форми іноземного інвестування в Україну в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	107
3.2 Правове регулювання іноземних інвестицій в умовах монополістичного капіталізму (початок ХХ ст.).....	128
3.3 Правовий режим іноземних інвестицій в умовах Першої світової війни.....	144
Висновки до розділу 3.....	161
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю всебічного, системного вивчення історико-правового досвіду України в галузі правового регулювання інвестиційних відносин з метою його критичного переосмислення і ефективного застосування у сучасних умовах.

Інтеграційний курс, остаточно обраний Україною з підписанням широкомасштабного договору про асоціацію з Європейським Союзом від 27 червня 2014 р., зумовлює необхідність розроблення нормативно-правових актів із застосуванням принципів і стандартів, притаманних європейській правовій традиції. Проте європейський напрям розвитку нашої держави може бути забезпечений лише завдяки сталому розвитку економічних відносин, чого неможливо досягти без створення сприятливого правового клімату для прямого залучення іноземних інвестицій як найбільш дешевого та продуктивного зовнішнього джерела фінансування модернізації української економіки та фінансової системи. Відтак, в Україні в черговий раз постає необхідність створення такого механізму правових гарантій фінансових та інших вкладень іноземних підприємців, який би відзначався не лише своєю привабливістю для інвесторів, а й враховував вітчизняні національні інтереси.

Сучасна українська дійсність демонструє комплекс проблем у сфері залучення прямих інвестицій і їх правового регулювання джерелами та нормами вітчизняного права. Саме тому нині почастишали звернення до проблематики наукових досліджень, присвячених досвіду розвитку інвестиційних моделей України у XIX – на початку XX ст., коли поряд із місцевими підприємцями до справи інвестування долучилися представники іноземного бізнесу.

Остаточно на вибір теми вплинув факт її малодослідженості в історико-правовій літературі. Попри те, що за роки незалежності в Україні з'явилася низка досліджень насамперед історичного характеру, що розширюють межі пізнання участі іноземного капіталу в окремих галузях економіки українських губерній, як входили до складу Російської імперії, системне дослідження правового регулювання

іноземного інвестування у період підготовки і проведення буржуазних реформ другої половини XIX ст. та в умовах монополістичного капіталізму початку XX ст. ще не проводилося. Відтак, вивчення та аналіз історичного досвіду правового регулювання вкладень іноземного капіталу є надзвичайно важливим фактором для України в умовах реформування відповідної законодавчої бази. Її гармонізація із законодавством Європейського Союзу в нинішніх умовах стала доконаним фактом.

Таким чином, найважливішою умовою економічних перетворень для сучасної України є формування правового режиму іноземних інвестицій, здатного забезпечувати сприятливий інвестиційний клімат з метою залучення необхідного економіці обсягу фінансування і підтримання балансу інтересів іноземних інвесторів, з одного боку, і України як держави-реципієнта – з другого.

Хронологічні межі дослідження простягаються від початку XIX ст. до початку XX ст. Нижня межа хронологічних рамок відповідає започаткуванню формування в Російській імперії, у тому числі і в українських губерніях, ринкових відносин. Верхня шкала хронологічних меж охоплює більшу частину першої чверті XX ст., а закінчується лютневою 1917 р. буржуазно-демократичною революцією в Росії та переходом влади до рук Центральної Ради в Україні.

Просторові межі дослідження охоплюють українські губернії, що входили в XIX – на початку XX ст. до складу Російської імперії. Поза ними залишилися західні українські території Галичини, Буковини та Закарпаття, що на той час перебували у складі Австро-Угорської імперії. Розвиток інвестиційних відносин на цій території відбувався в інших політико-правових та соціально-економічних умовах, мав свої закономірності, загальні та відмінні риси і може бути об'єктом окремого наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах комплексного наукового дослідження Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дисертація є складовою частиною наукової теми «Доктрина права у правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» (тема № 11 БФ 042-01, державний реєстраційний номер 0111U008337) і відповідає проблематиці наукових досліджень кафедри історії права

та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є системний аналіз динаміки правового регулювання іноземного інвестування в Україні впродовж ХІХ – початку ХХ ст., з'ясування причин трансформації змісту законодавчих та інших нормативно-правових актів, а також переосмислення досвіду застосування інвестиційних моделей у контексті модернізації фінансової політики держави щодо присутності і функціонування іноземного бізнесу в країні.

Мета дослідження зумовила розв'язання таких *задач*:

– *проаналізувати* історичну, правову, економічну літературу за темою дослідження, класифікувати і типологізувати її за науковими напрямками та школами;

– *простежити* за зміною змісту праворегулятивних заходів щодо іноземного інвестування у роки Першої світової війни, з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на перебіг цього процесу;

– *здійснити* періодизацію правового регулювання іноземного інвестування, поклавши в основу політичні фактори та економічні потреби Росії загалом і України зокрема;

– *реконструювати* систему правових заходів дискримінаційного характеру щодо сфери інвестування представниками окремих націй, народів, національних меншин України;

– *встановити* витоки та охарактеризувати процес становлення правового регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств в Російській імперії загалом та в Україні зокрема;

– *окреслити* напрями та встановити наслідки реформування інвестиційного законодавства Російської імперії у період буржуазно зорієнтованих реформ другої половини ХІХ століття;

– *виявити* загальне та *показати* особливе у нормативному наповненні джерел права, що регулювали іноземне інвестування, для внутрішніх губерній Російської імперії, з одного боку, та українських губерній – з іншого.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що склалися в Україні у сфері іноземного інвестування впродовж XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є правове регулювання іноземного інвестування в Україні в XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. З метою досягнення достовірності результатів наукового дослідження використано низку методів, в основі яких лежить поліметодологічний підхід. Результативність роботи забезпечується використанням філософських, загальнонаукових та конкретно-наукових методів пізнання.

Дисертаційне дослідження базується на методі діалектики, що розглядає правові явища під кутом зору об'єктивного стану розвитку суспільства. Саме він дозволив виявити причини звернення російського уряду до зарубіжного досвіду іноземного інвестування та сутність тих процесів у розвитку суспільних відносин у середині XIX ст., які зумовили широке залучення капіталів іноземних фізичних і юридичних осіб до економіки України, визначив на багато десятиліть вперед пріоритети інвестиційної політики та основні об'єкти для вкладень іноземних капіталів (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1). Метод герменевтики як філософський метод аналізу тексту сприяв пізнанню та інтерпретації змісту законодавчих, підзаконних актів, інших джерел епохи, що досліджуються (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Засобами історико-філософського методу вдалося виявити особливості в поглядах та ідеях очільників російського уряду, представників центральних органів влади, для яких пряме іноземне інвестування було найефективнішим зовнішнім джерелом зміни соціально-економічного укладу країни: переходу від кріпосницької системи господарювання на рейки вільних економічних відносин (підрозділ 2.1). Аксиологічний метод використовувався з метою визначення якості законодавчих актів, що стосувалися інвестиційної сфери, на предмет їхньої відповідності моральним цінностям європейського гатунку, адже більшість капіталів для вкладення в окремі галузі економіки надходили в Росію від підданих країн Західної Європи (підрозділи 3.2, 3.3).

Серед загальнонаукових методів пріоритетними стали структурний та системний методи, що забезпечили пізнання структуризації нормативно-правових

актів за сферою їх правового регулювання. Йдеться про виокремлення із усієї маси законів лише тих, які регламентували сферу іноземного інвестування за імперативною чи диспозитивною ознаками (підрозділи 2.1, 3.3).

За допомогою статистичного методу наочно продемонстровані кількісні результати дискримінаційних заходів, спрямованих на ліквідацію підприємств, у разі, коли до складу інвесторів входили піддані країн, що брали участь у війні проти Росії. Учасником антиантантівської коаліції був військовий блок Четверного союзу, до якого входили Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія, які в першу чергу потерпали від «надзвичайного законодавства», запровадженого урядом Російської імперії під час Першої світової війни (підрозділ 3.3).

Оптимально інтегрувався в дослідження історико-правовий метод, на який покладалося завдання показати стан правового регулювання іноземних інвестицій в різноманітні галузі української економіки періоду XIX – початку XX ст. (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3); порівняльно-правовий або метод компаративістики націлював на науковий пошук спільного та відмінного у законодавчих чи підзаконних актах, ухвалених для окремих регіонів Російської імперії, певних країн-учасниць договірних відносин з Росією чи окремих категорій зарубіжних інвесторів (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3); формально-догматичний метод забезпечив тлумачення норм права, які здійснювали регулювання правового режиму іноземних інвестицій в акціонерні товариства, компанії, об'єднання, підприємства України (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній юридичній науці історико-правовим дослідженням генезису правового регулювання іноземних інвестицій у межах українських губерній Російської імперії, реконструкції процесу становлення правил надходжень капіталу від зарубіжних юридичних та фізичних осіб у хронологічних межах, визначених назвою роботи.

Автором *уперше*:

– *проведено* комплексний аналіз літератури по темі дослідження, який засвідчив найбільшу заангажованість з боку радянської історіографії, показав

достатньо високий рівень розробленості теми в сегменті внутрішніх російських губерній, з одного боку, і уникнення актуалізації проблеми на рівні національних, у тому числі і українських губерній – з іншого, продемонстрував факт повернення наукового інтересу до проблеми іноземного інвестування здебільшого у тематиці українських істориків, а не істориків вітчизняного права;

– *запропоновано* періодизацію правового регулювання іноземного інвестування в хронологічних межах, визначених темою дослідження. Перший етап починається з доби Французької революції 1779 – 1784 рр. і тривав до ліквідації кріпацтва в Росії 19 лютого 1861 р. Другий етап охоплює пореформений період другої половини XIX ст. і тривав до початку Першої світової війни у 1914 р. Третій етап в Україні завершився приходом до влади у березні 1917 р. Української Центральної Ради. Кожен із етапів характеризувався різноманітним рівнем законодавчих свобод для іноземного капіталу, який почасти залежав від міжнародної ситуації та економічних потреб країни в іноземних інвестиціях;

– *встановлено*, що у другій половині XIX ст. основною формою іноземного інвестування в Росію і українські губернії у тому числі були акціонерні товариства, правовою основою для створення яких слугували приписи із джерел французького права. Саме з цією країною у жовтні 1863 р. Росія уклала відповідний договір, котрий в майбутньому стане зразком для ідентичних угод з іншими державами.

Дістали подальший розвиток висновки та узагальнення, пов'язані з:

– *констатацією* факту дискримінації на законодавчому рівні підприємницької діяльності представників польської та єврейської національностей, у тому числі і у сферах як іноземного, так і внутрішнього інвестування, при чому проникненню єврейського капіталу чинився спротив у зв'язку з запобіганням захоплення ним панівного становища в економіці країни, а репресивні заходи щодо поляків здійснювалися як відповідь на розгортання ними національно-визвольного руху;

– *наданням* іноземним підданам до кінця XIX ст. повної свободи щодо інвестування підприємницької діяльності в Росії. Акціонерні товариства, інші інвестиційні компанії та об'єднання отримали можливість працювати на умовах,

кращих, ніж створений законодавцем правовий режим для внутрішнього російського інвестування.

У дослідженні вдосконалені окремі положення, відповідно до яких:

– *не заперечується* факт уніфікації російського законодавства, проте норми окремих інвестиційних законів виокремлювали українські губернії як Правобережної України з її розвинутою цукровою промисловістю, так і Придніпров'я та Донбасу, де зосереджувався основний ресурс металургійної та вугільної промисловості країни, здійснювали правове регулювання так званім «сепаратним законодавством»;

– *уточнено*, що в умовах Першої світової війни в Російській імперії запроваджувалося «надзвичайне законодавство», одним із елементів якого стало усунення від інвестиційної діяльності представників ворогуючих країн, насамперед, підданих держав Четверного блоку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення та висновки дисертації можуть бути використані:

– *у науково-дослідницькій сфері* – при подальших дослідженнях правового регулювання як іноземного, так і вітчизняного інвестування в окремі галузі економіки України;

– *у навчальній діяльності* – при підготовці навчальних посібників, розробленні лекційних курсів, навчальних програм, методичних рекомендацій із дисциплін «Історія українського права», «Історія держави і права зарубіжних країн»;

– *у практичній сфері* – представлені в роботі висновки можуть бути використані при удосконаленні інвестиційного законодавства, виробленні шляхів оптимізації економічної політики, у ході законотворчої діяльності при імплементації норм об'єднаної Європи у правову систему України.

Апробація результатів роботи. Результати дисертаційної роботи обговорювалися і були схвалені на засіданні кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Окремі аспекти роботи висвітлювалися у ході наукових конференцій: Міжнародній науково-практичній конференції «Право та сучасне суспільство: реалії

співвідношення» (м. Запоріжжя, 30 березня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реалізації чинних національних та міжнародних нормативно-правових актів (м. Одеса, 16 – 17 березня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право, суспільство і держава: форми взаємодії» (м. Київ, 21 – 22 березня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 10 – 11 лютого 2012 р.).

Публікації. Основні практичні результати дисертаційного дослідження представлені у 9 наукових публікаціях, серед яких: 5 наукових статей, опублікованих у наукових фахових виданнях, у тому числі одному іноземному, 4 матеріалах та тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертаційної роботи визначена метою та задачами дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел (255 найменувань). Загальний обсяг дослідження становить 203 сторінки, з них основного тексту 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1 Правове регулювання іноземного інвестування в Україну в ХІХ – на початку ХХ ст. у вітчизняній та іноземній історіографії.

Важливою умовою розвитку ринкових відносин в Україні є широке та планомірне залучення в усі галузі виробництва та інфраструктуру іноземних інвестицій, завдяки яким українська економіка одержує не лише капітал, але і нову організацію виробництва, нові технології, розвинений менеджмент, гідні умови праці. Правове регулювання залучення іноземного капіталу не є новим, невідомим явищем для правової системи України. Саме досвід правового забезпечення інвестування української економіки, банківської сфери чи інших виробничих галузей у ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах перебування України у складі Російської імперії і покладений в основу пропонованого дисертаційного дослідження.

До проблеми, винесеної в назву роботи, опосередковано зверталось не одне покоління дослідників. Тому, вважаємо за доцільне розпочати історіографічний огляд залученої літератури з її класифікації. Відповідно до походження, її умовно можна поділити на три групи.

До першої групи віднесемо літературу дореволюційного періоду. Серед групи авторів на увагу заслуговують роботи Б. Брандта, Л. Воронова, В. Зіва, А. Ліпранді, І. Тіме, М. Туган – Барановського та інших [19; 35; 78; 104; 218; 219].

Видатний російський вчений Б. Брандт у своїй роботі виступає як прихильник залучення іноземних інвестицій в економіку Росії. Він практично доводив необхідність притоку іноземного капіталу в економічно розвинуті райони держави. Описав спроби іноземних інвесторів відкрити в Донецько-Придніпровському регіоні гірниче товариство, а також зробив порівняння розвитку промисловості Донецького, Домбровського, Уральського районів та іноземних капіталів і підприємництва, в якому українському регіону відвів провідне місце [19].

На противагу Б. Брандту, А. Ліпранді, досліджуючи розвиток нової економіки в Росії в цілому і на сході України зокрема, виступав проти залучення до країни іноземних капіталів. Свою позицію він умотивовує негативною, на його думку, практикою іноземного інвестування до Донецько-Криворізького промислового району, починаючи від створення перших іноземних компаній з прямими інвестиціями, демонструючи процеси поступового розширення діяльності (за рахунок нерухомості російських підприємств),- до організації монополій на початку ХХ ст. [104].

Професор І. Тіме у власних наукових дослідженнях доводив доцільність використання іноземного капіталу у промисловості Донецького басейну. Він вказував на можливі причини негативних тенденцій у діяльності зарубіжних компаній, що могли призвести їх до провалу, а саме: «... надмірно висока вартість заводських об'єктів, нераціональне використання капіталів, невідповідність самих підприємств до розмірів природних багатств...» [218]. Як бачимо, автор намагався збалансувати нагальну потребу в іноземних капіталах з необхідністю раціонального вкладення залучених коштів.

Ще один учений дореволюційної доби Л. Воронов аналізував ефективність використання капіталів бельгійських і французьких акціонерних товариств у різних галузях промисловості. Автор погоджувався з їхньою прибутковістю, проте критично зазначав, що дивіденди, які видають іноземні компанії акціонерам, залишають країну, а це негативно позначається на розвитку економіки держави. Відтак, дослідник приходять до висновку про потребу промисловості в зарубіжних інвестиціях, проте існуючий характер діяльності виявився далеко незадовільним [35].

Український економіст, професор М. Туган–Барановський на початку ХХ століття розглядав проблему залучення іноземних інвестицій до економіки як серйозне питання господарського життя Російської держави. Він акцентував увагу на тому, що економічний розвиток Донецько-Криворізького басейну став можливим саме завдяки іноземним інвестиціям, хоча акціонери компанії не завжди отримували

дивіденди. Такі обставини, однак, не завадили їм продовжувати діяльність у цих промислових районах країни [219; 220].

Російський дослідник В. Зів розглядав у своїх працях діяльність усієї гірничозаводської промисловості та зробив спробу систематизувати країни походження іноземних акціонерних компаній, у тому числі і в Україні. Він виокремив основні періоди і форми надходження іноземних, а точніше - німецьких інвестицій. Автор показав негативний вплив ввезення іноземних капіталів в Росію, навів приклади компаній і товариств, що отримували найбільший прибуток, систему розподілу дивідендів, але не розкриває механізм їх отримання [78; 79]. Зазначимо, що для об'єктивної оцінки діяльності іноземних інвесторів цей аспект є надзвичайно важливим.

Крім того, дослідник продемонстрував загальний стан іноземних інвестицій у Донецько-Криворізькому басейні в металургійній, гірничодобувній промисловості, першим серед науковців здійснив підрахунки загальної суми інвестицій, залучених у ці галузі економіки, розглянув вплив іноземних капіталів та зарубіжних інвесторів на становлення монополій в усьому господарському комплексі Росії й українських промислових районах, зокрема таких як: «Продамет», «Продвугілля», «Трубопродаж», «Продруди» [78; 79].

У дослідженнях, що висвітлювали участь держави в діяльності акціонерних компаній в Росії взагалі та в Україні зокрема, знайшла певне місце і проблематика нашого дослідження. Серед них слід виділити роботи І. Верещинського, В. Вітчевського, О. Загорського, С. Зена, А. Горлова, А. Калінки, Л. Лібермана тощо [27].

Серед названих праць можна відзначити дослідження А. Зака, який акцентував увагу на особливостях німецьких інвестицій, вкладених у промисловість Донбасу. Автор роботи бачив специфіку у тому, що німецький капітал був зорієнтований на те, аби не створювати нові акціонерні товариства, а відкривати філії основних підприємств з Німеччини. Крім того, А. Зак проаналізував не лише виробничу, а й фінансову діяльність німецького акціонерного товариства на Краматорському металургійному комбінаті.

Авторська праця Є. Рагозіна, окрім іншого, присвячена розвитку промисловості на півдні України. В ній досліджується робота Дніпровського, Олександрівського і Юзівського заводів, побудованих завдяки іноземному інвестуванню. Автор показує стан технічного обладнання, виробничі потужності, соціальну сферу на початковому етапі становлення підприємств [182]. Робота носить описовий історичний характер. Правове забезпечення діяльності підприємства не було предметом названої монографії.

Дореволюційний автор Г. Колоножников звернувся до проблеми прав та обов'язків акціонерних товариств, що мали облігаційні капітали. У контексті висвітлених проблем автор зупинився, у тому числі, й на правових обставинах початку їхньої діяльності, що дає певне уявлення про стан інвестиційних правовідносин в Росії на початку ХХ ст. [90].

Економічне співробітництво Франції і Росії від часів царювання Петра I і до революційних подій 1917 р. розглядається в дослідженні ще одного знаного в Росії дослідника Б. Нікольського. Свою увагу він зосередив на обґрунтуванні попиту Російської імперії в іноземних інвестиціях і майбутні перспективи їхнього розвитку на внутрішньому ринку, насамперед, компаній з французьким капіталом [121]. Правове забезпечення їхньої діяльності також залишилося поза межами наукового інтересу дослідника.

Викладач Гірничого училища, інженер А. Терпигор'єв відзначив об'єктивну зацікавленість іноземного капіталу в інвестуванні підприємств Донецького басейну і звернув увагу на незадовільний стан розвитку кам'яновугільної промисловості.

До другої групи наукових досліджень правового регулювання іноземних інвестицій в Україні ХІХ – початку ХХ ст.ст. ми віднесли літературу радянської доби. Вона характеризується переважно критичним, інколи упередженим ставленням до розвитку капіталістичних відносин в Російській імперії загалом та іноземного інвестування у виробництво зокрема. Слід відзначити також пряму залежність позиції науковців від примх тогочасної політичної та партійної кон'юнктури.

Після жовтневого перевороту 1917 р. з'являються дослідження, присвячені історії іноземного інвестування, серед яких слід відзначити праці таких авторів як М. Галицький, П. Оль, І. Вавілін, І. Ванаг, Л. Рабинович, Г. Циперович, Е. Грановський, Л. Яснопольський. М. Слабченко, М. Волобуєв, Д. Бованенко та інші [21; 22; 31; 42; 51; 165; 166; 181; 200; 239; 251].

Радянський дослідник М. Галицький обґрунтував необхідність використання іноземних капіталів у дореволюційну добу. Він перший застосував метод підрахунку капіталів за протоколами загальних зборів акціонерів, що зберігалися у вітчизняних архівах, зокрема даних про основний, облігаційний капітал, склад акціонерів компанії, їхні прізвища, класифікував іноземні інвестиції в акціонерних товариствах, в тому числі на Донбасі і українському Подніпров'ї [42].

Дослідник П. Оль у опублікованій ним монографії виділив у Донецько-Криворізькому басейні дореволюційні іноземні акціонерні товариства за галузями промисловості, належності підприємства приватним особам чи державним установам, за розмірами основного та облігаційного капіталу, за принципом участі іноземних інвестицій у спільних, філіальних підрозділах закордонних і вітчизняних компаній. Автор класифікував іноземні інвестиції на дві групи капіталів: основний та облігаційний, який у свою чергу мав різноманітні форми участі в підприємствах відносно власників їхніх акцій, паїв та облігацій [165].

Робота І. Вавіліна пронизана суцільно негативним ставленням автора до іноземних капіталів, що, природно, не дало автору змоги об'єктивно оцінити справжні наслідки їхнього залучення для Росії в цілому і для Південного Сходу України зокрема [21].

Один із радянських авторів І. Ванаг у 1925 р. висунув теорію залежності російського фінансового капіталу від іноземного, підпорядкування російської економіки у ХІХ – на початку ХХ ст. зарубіжним монополіям, які інвестували свої кошти в промисловість, банки, торгівлю, інфраструктуру [22]. Концепція закабалення російської економіки іноземними компаніями відіграла негативну роль у відносинах з західними інвесторами не тільки в СРСР, але сприймається у такому ракурсі деякими верствами населення і в наш час.

У 1926 р. вийшла робота Л. Рабиновича , в якій автор вперше дослідив поетапність становлення іноземних товариств в Україні, а саме: на першій стадії - отримання дозволів у власників рудних, вугільних земельних ділянок або працюючих невеликих підприємств; на другій – складання фінансового, технічного проектів, які повинні були підтвердити доцільність витрачення капіталів та отримання прибутків; на-третьій – розміщення акцій на зарубіжних біржах з використання широкої реклами для залучення іноземних фінансових чи промислових компаній [181].

Український радянський вчений Л. Яснопольський в одній із своїх статей вказував на те, що економічна система Росії набула в другій половині 90-х років XIX ст. європейських темпів розвитку завдяки інвестиціям іноземного капіталу до провідних галузей промисловості, які, здебільшого, зосереджувалися в Донецькому промисловому районі України [251].

Інший вчений-економіст М. Слабченко у своєму дослідженні вираховував частку іноземного капіталу, інвестованого в українську промисловість на початку XX ст., зосередивши основну увагу на інвестиціях в економіку Донбасу, Південної та Слобідської України. Автор дійшов до висновку, що найбільше у цих українських регіонах був представлений французький капітал, який сягав 66 %, німецький – 5 %, британський – 3 %. Український вчений вважав, що в умовах Української СРР російський капітал, інвестований в одну із суверенних республік, також належить до категорії іноземного. Отже, автор до іноземних інвестицій зараховував капітал сусідньої російської радянської республіки [200].

Економіст М. Волобуєв наголошував, що іноземні капітали сприяли включенню України наприкінці XIX – на початку XX ст. до світової системи господарства через її регіони безпосередньо, а не через центральну російську економіку взагалі [31, 32].

Високий рівень наукового обґрунтування та об'єктивності не одне десятиліття зберігається за роботою дослідника Л. Евентова. Його праця і досі є актуальною, а авторські підходи – специфічні та оригінальні. Відтак, робота знайшла своє застосування і при підготовці нашого дисертаційного дослідження.

Розглядаючи історію іноземних капіталів в Російській імперії, Л. Евентов приходить до висновку, що з початком ХХ ст. вони мали тенденцію до зростання, а не до зменшення, як це подавалося іншими дослідниками-сучасниками. Так, питома вага інвестицій в промисловість українських промислових регіонів збільшилася за 34 роки у проміжку між 1880 і 1914 рр. у 2,5 раза: з 17 до 47 % лише за рахунок одного з районів, а саме Донецько-Криворізького кам'яно-рудного вугільного промислового басейну.

Достатньо несподіваною для періоду становлення більшовицького тоталітарного режиму стала робота українського історика Д. Бованенка. Досліджуючи відносини російського самодержавства і українського капіталу, автор прийшов до висновку, що царський уряд не був зацікавлений в автономності та прогресивному економічному розвитку України, оскільки налагодження тісних контактів українського та західноєвропейського капіталу могло посприяти українським національним партіям знайти міцне фінансово-економічне підґрунтя в політичній боротьбі за національну державність [12].

У силу відомих історичних, економічних та ідеологічних чинників, в економіці Радянського Союзу 1930-х років перевагу отримало правове регулювання інвестиційних відносин у формі безпосередньої участі держави в інвестиційній діяльності. Саме в цей час розпочинається широкомасштабне адміністративне втручання держави в промислове виробництво, що, безумовно, вплинуло на зміст історичних та історико-правових досліджень, кількість яких з означеної проблематики значно поменшала. Слід зазначити, що започаткована тенденція непорушно зберігалася до першої половини 1950-х років.

У цей час з'являється ще одна робота Л. Евентова під назвою «Иностранные капиталы в русской промышленности». Його робота містить узагальнюючий матеріал з проблем проникнення зарубіжних капіталів у всі галузі народного господарства. Автор продовжує традиції підрахунку частки іноземних інвестицій у промисловість, закладені В. Зівом [78; 79].

З кінця 1940 років розпочав свої дослідження з історії промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. О. Нестеренко. Він проаналізував окремі

факти діяльності іноземних підприємств у провідних галузях Донецько-Криворізького басейну. Одним з недоліків праці вважаємо те, що автор не підкріпив свої висновки документальними архівними матеріалами, що не дало можливості чітко визначити національну належність того чи іншого товариства, об'єднання чи підприємства [119; 120]. Саме тому достовірність висновків щодо загальних обсягів іноземних інвестицій в Україну іншими дослідниками піддається сумніву.

Дослідження з залучення іноземних капіталів до акціонерних товариств промислового господарства Російської імперії, в яких українська економіка посідала провідне місце, поновлюються з новою силою в СРСР з середини 50-х і до початку 90-х років ХХ ст. Слід зазначити, що в цей період поняття «приватні інвестиції» в законодавстві не вживалося.

Тричі перевидавалась фундаментальна праця П. Ляценка «История народного хозяйства СССР», перше видання якої з'явилося наприкінці 1920-х рр. Автор, закликаючи не перебільшувати роль іноземних інвестицій, зауважував, що при визначенні «національності» капіталу акціонерних товариств доводиться звертатися до непрямих чинників (затверджений статут, склад правління, загальні збори акціонерів) або експертних оцінок. Підсумовуючи дослідження економічного розвитку Російської імперії другої половини ХІХ ст., П. Ляченко виокремлює Донецько-Криворізький басейн як один із промислових центрів з виробництва кам'яновугільної, залізорудної, хімічної галузей, що дало йому можливість посідати четверте місце серед 12 промислових районів держави і такий динамічний розвиток Донецько-Криворізького басейну автор пояснював, зокрема, припливом іноземних інвестицій в акціонерні товариства [107].

Низку публікацій про іноземні капітали регіону було підготовлено дослідником А. Задерою. У одній із своїх статей під назвою «К вопросу о роли иностранного капитала в угольной промышленности Дона конца XIX – начала XX века» міститься аналіз інвестицій до підприємств галузі Східного Донбасу. Зокрема, відзначається діяльність британських, французьких, бельгійських, німецьких акціонерних товариств, обраховується частка їхньої участі в активах підприємств одного із українських регіонів, називається їхній основний, облігаційний капітал,

розмір прибутків і дивідендів. Свідомо чи ні, але автор відмовився від актуалізації проблематики правового забезпечення діяльності названих підприємств [69].

Значний внесок у дослідження проблеми взаємовідносин іноземного капіталу й російського підприємництва зробив дослідник Ю. Соловйов. Він звернув увагу на широку дискусію, що розгорнулася у 1890-х рр. у засобах масової інформації Російської імперії, з приводу необхідності залучення іноземного капіталу у національне підприємництво. Автор довів, що більшість учасників дискусій у російській пресі виступали за підтримку іноземних капіталів, які, на їхню думку, сприятимуть піднесенню вітчизняної промисловості. Науковець також висвітлив тенденції об'єднання французьких капіталів з банками Росії та Франції для участі в акціонерних компаніях Донецько-Криворізького басейну. Слід зазначити, що автор відзначив не лише позитивні сторони цих змін, а й розкрив негативні аспекти участі французьких та вітчизняних підприємців і банків у розвитку промисловості басейну [207].

Один із кращих дослідників інвестиційних відносин в Російській імперії В. Бовикін у своїй відомій трилогії започаткував процес комплексного дослідження проблеми, залучивши документи іноземних архівів, насамперед французьких; визначив пріоритети щодо напрямів вивчення діяльності підприємств з іноземним капіталом в українських регіонах. Він запропонував розробити методологію обліку капіталів у статистичних джерелах з їх подальшим критичним осмисленням. Серед його наукового доробку можна назвати запровадження в широкій науковий обіг низки дипломатичних документів, виявлених автором у архівних фондах. Учений вважав, що одним із недоліків дослідження проблеми іноземних інвестицій є те, що радянські дослідники рідко послуговуються зарубіжними джерелами та літературою. Безсумнівною заслугою В. Бовикіна стало визначення пріоритетних напрямків майбутніх досліджень історії становлення та функціонування в Росії іноземних капіталів [13; 14], основними з яких слід вважати: визначення впливу на розвиток продуктивних сил господарства; значення соціально-політичного аспекту; зв'язок надходження інвестицій з процесом залежності країни від держав Заходу тощо.

Крім того, В. Бовикін обґрунтував положення про те, що періоди найбільшого припливу іноземних капіталовкладень в акціонерні товариства збігалися з промисловими піднесеннями економіки 90-х рр. XIX ст. і 1908–1913 рр. За його підрахунками, за період 1880–1914 рр. іноземні інвестори вклали в акціонерні підприємства країни 1764,4 млн руб., отримали як дивіденд 1049,8 млн руб., що спростовує тезу про високоприбутковість їхніх компаній. Автором були розглянуті винятково іноземні акціонерні товариства в «чистому» вигляді, тобто утворені за кордоном для діяльності в Росії впродовж 1901–1905 рр., класифіковані відповідно до державної належності і галузевої спеціалізації. Новаторським підходом відрізняється авторська позиція, яка полягала в оцінці зміни стратегії дій французького капіталу в економіці Росії – переходу від акціонерної компанії до фінансово-промислової групи або холдингу [13, 15].

Ще один дослідник Б. Ананьїч започаткував аналіз сучасних зарубіжних статей та монографій, присвячених іноземним інвестиціям та підприємництву в Російській імперії, котируванню акцій іноземних і російських компаній на зарубіжних біржах як фактор виходу на міжнародний ринок капіталів, продовжував дослідження взаємозв'язків іноземного банківського та підприємницького капіталу і впливу їх на промисловість [5, 6]. Фактично, автор уперше провів аналіз зарубіжної історіографії, присвяченій функціонуванню іноземного капіталу у відповідних галузях російської економіки.

У монографії А. Донгарова «Иностраный капитал в России и СССР» підбито підсумки дослідження проблеми іноземних інвестицій та підприємництва радянською історіографією і запропоновано нові підходи до розгляду проблеми. На підставі малодосліджених архівних джерел автор визначив форми і пропорції залучення іноземних інвестицій до промисловості імперії (французькі та бельгійські капітали утворювали власні підприємства або купували акції російських; 3/4 німецьких капіталів вкладено в акції російських товариств і лише на 1/4 засновувалися власні підприємства; 2/3 англійських капіталовкладень були спрямовані на організацію своєї компанії) [62]. А. Донгаров розвінчав деякі стереотипи, пов'язані з іноземними капіталами, зокрема обвинувачення у сприянні

однобічному структурному розвитку промисловості шляхом концентрації коштів у одній-двох галузях, вивезенні переважно сировини до інших країн та отриманих прибутків від діяльності підприємств. На його думку, країна отримала провідні галузі промисловості, технології, організаційний досвід, підготовлені кадри саме завдяки іноземному капіталу. На прикладах діяльності окремих промислових підприємств Донецько-Криворізького басейну, що працювали на іноземних інвестиціях, автор довів, що іноземні фірми забезпечували власну потребу місцевих заводів у сировині і лише після цього експортували надлишок за кордон [62]. Лише побіжно, у контексті висвітлення власної наукової проблеми, автор називав окремі правові джерела, на основі яких функціонували іноземні підприємства, при цьому глибоко не аналізуючи їхній зміст.

У другій половині ХХ ст. зусиллями, зокрема дослідника І. Фолюшевського, в радянській Україні було відновлено вивчення історії походження та функціонування іноземних інвестицій в акціонерних товариствах чи інших виробничих об'єднаннях. Для частини цих праць характерні окремі недоліки, що жодним чином не применшують їхнього наукового значення щодо пошуку й аналізу нових історичних чи правових джерел, надання об'єктивних оцінок історіографічному літературному масиву. В одній із статей І. Фолюшевського підрахована і встановлена приблизна кількість іноземних акціонерних товариств в Україні та розміри основного капіталу у окремі періоди, починаючи з 1885 р. і закінчуючи 1917 р. Автор проводить підрахунки іноземного акціонерного капіталу з його питомою вагою в металургійній, кам'яновугільній, марганцеворудній, хімічній галузях регіону сучасного Донбасу [228].

У 60–80-ті рр. ХХ ст. з'являються узагальнюючі дослідження, присвячені безпосередньо розвитку історії економіки й галузей промисловості України. Серед них необхідно виокремити тритомну працю «Історія народного господарства УРСР». У першому томі було розглянуто промисловість України, регіону в контексті залучених іноземних інвестицій, обсягів використаних капіталів, розмірів отриманих прибутків [85].

Таким чином, найголовнішими досягненнями історіографії радянської доби щодо надходжень іноземного капіталу та розвитку на цій фінансовій базі підприємництва в Донецько-Криворізькому басейні було ґрунтовне вивчення економічної діяльності найбільших монополістичних об'єднань (Продвугілля, Продамет), політики російського уряду стосовно залучення іноземного капіталу та контролю над його діяльністю, визначення масштабів проникнення бізнесу окремих країн, головним чином Франції, у регіон, розроблення історії деяких найважливіших підприємств, створених за участю іноземного капіталу, масштабів виробництва вугілля, металу, деяких видів продукції машинобудування. Характерною ознакою історіографії цього періоду були винятково негативні оцінки політики російського самодержавства щодо залучення іноземного капіталу в економіку Росії загалом та України зокрема. Дослідники зосереджували свої зусилля на підтвердженні більшовицьких ідеологем, в основі яких перебувало викриття соціальних негараздів від панування іноземного капіталу та підприємництва, розгортання на цій основі класової боротьби пролетаріату тощо.

Третій період дослідження історії правового регулювання іноземних інвестицій в ХІХ – на початку ХХ ст. пов'язаний зі здобуттям незалежності України, а, відтак, і відродженням історико-правових розвідок історії українського права, що викликано докорінними змінами у житті суспільства і держави, переходом до ринкової економіки та іншими чинниками.

У сукупності нових наукових проблем, що постали перед дослідниками, не останнє місце зайняли дослідження правового регулювання іноземних інвестицій. Форми та методи залучення іноземного капіталу, відображені в цей період на сторінках часописів, підручників та монографій, авторами яких стали такі дослідники як Є. Безсмертний, А. Богатирьов, М. Богуславський., А. Грищенко, Н. Дороніна, М. Іонцева, Н. Курись, А. Майфат, Г. Рокецький, П. Сокол, І. Фархутдінова та інші [16 ; 101; 188; 227].

Разом з тим проведені дослідження носять здебільшого локальний характер, стосувалися або історичних, або політичних, або економічних питань регулювання інвестицій, або проблем правозастосування за діючим законодавством.

Перехід до ринкової економіки викликав значний інтерес науковців до правових проблем здійснення інвестиційної діяльності (М. Богуславський, В. Бублик, М. Вознесенська, Н. Дороніна та ін.) [30]. Порушувалися історичні та теоретико-правові аспекти механізму правового регулювання інвестиційних відносин (А. Богатирьов, І. Вдовін) [16], угоди про розподіл продукції (А. Перчик, С. Сосна) [170], вільні економічні зони (Н. Швидак), цивільно-правові конструкції інвестування (А. Майфат) [254], особливості регулювання іноземних інвестицій в нафтовій і газовій промисловості (Р. Курбанов). Істотний внесок у розуміння міжнародного інвестиційного права як частини міжнародного економічного права внесла сучасна наука міжнародного публічного права (Г. Вельямінов, Д. Лабін, І. Фархутдінов, В. Шумілов та ін.) [227].

Варто зазначити, що в юридичній науці проблема інвестицій розроблена значно гірше. З робіт, дотичних до правового регулювання інвестиційної діяльності, можна виділити таких авторів, як: А. Богатирьов, М. Богуславський, М. Бродський, М. Вознесенський, І. Кокушкіна, Д. Лабін, Т. Шадріна, А. Чернявський, Ю. Шубніков та інші [30].

Водночас, доводиться констатувати, що перелічені автори досліджують окремі аспекти проблеми правового регулювання інвестиційної діяльності або окремі сторони, які торкаються сфери галузевих інтересів (фінансово-правових, цивільно-правових, міжнародно-правових і т. ін.). Слід констатувати, що досі відсутнє комплексне історико-правове дослідження, яке дозволило б абстрагуватися від факторів вузькогалузевого характеру і сприяло б максимальній об'єктивізації предмета дослідження.

Не можна оминати і той факт, що під різноманітними кутами зору до проблеми іноземних інвестицій після проголошення незалежності України зверталися фахівці окремих сфер сучасної української науки. Йдеться про економістів, фінансистів, юристів, істориків.

Серед робіт економічного характеру виділимо роботи Г. Бігун, О. Щербініної, Е. Хряпіна, Д. Шапран, а також донецьких економістів Ю. Макогона, Р. Баклагіної,

В. Овінникова. Характерною ознакою сучасного етапу дослідження проблеми є відхід від ідеологічних стереотипів та штампів радянської доби [248; 234; 235; 110].

Останні три автори надходження іноземних капіталів розділили на два напрями: перший передбачав вкладення у виробництво (галузі економіки), другий – у невиробничу сферу (державні позики для покриття бюджетного дефіциту). Залучення інвестицій до промисловості набуло двох форм: підприємницької (акціонерної) та позичкової (облігаційної) [110]. У роботі відзначено якісну різницю в характері надходження іноземних капіталів. Так, до економічного піднесення 90-х рр. XIX ст. приплив інвестицій став не тільки імпортом капіталовкладень, переселенням підприємців, фірм, а й їх імміграцією. З другої половини 90-х рр. XIX ст. вони переходять в основному до заснування акціонерних товариств з іноземними або з російськими статутами в результаті їх реорганізації, розміщенні акцій за кордоном, спільному володінні капіталом. Із початку XX ст. починається новий етап у стратегії інвестування капіталів до промисловості, що ознаменувався надходженням інвестицій переважно через вітчизняні та зарубіжні банки [248; 234].

У одній із своїх статей О. Машкін розглядає виробничу діяльність іноземців у пореформеній промисловості України. На основі статистичних даних і генеалогічних родоводів в дослідженні показано державну належність, кількісний склад цих промисловців, національні особливості їхнього підприємництва [116]. Проте автор, висвітлюючи названі проблеми, припустився неточності, бо залучив до кола іноземних підприємців представників зарубіжного походження, які з часом або у другому поколінні отримували російське підданство, а також осіб з невизначеним підданством за ознакою прізвища. Такий підхід хоч і є правомірний, але потребує аргументованих доказів. Крім того, дослідник, визначаючи загальну чисельність іноземних підприємців, порахував лише тих, що знаходилися в Україні. Як відомо, значна кількість іноземних промисловців, керівників підрозділів підприємств, власників цінних паперів перебувала за кордоном у складі членів правлінь, ревізійних комісій, столицях держави (в Москві, Санкт-Петербурзі) або найближчому губернському центрі [116].

Дослідник О. Щербініна свою монографію «Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861 – 1914)» присвятила економіко – історичному дослідженню інвестування іноземного капіталу в вугільну та металургійну промисловості названих регіонів. У праці розглянуто урядові заходи щодо залучення іноземного капіталу в Донецько-Придніпровський басейн, з'ясовано місце іноземного капіталу у становленні окремих галузей промисловості та проаналізовано основні напрямки діяльності іноземних акціонерних товариств у соціальній сфері [248].

Вітчизняний автор Е. Хряпін у своїх чисельних роботах вказує, що іноземне інвестування було одним зі шляхів залучення нових, прогресивних методів організації господарчої діяльності, праці, впровадження високопродуктивних виробничих технологій та, що не менш важливо, соціальних новацій. Автор багато уваги приділяє окремим підприємствам з іноземним капіталом, простежує їхнє становлення, називає прізвища очільників підприємств та інвесторів, за допомогою виявлених архівних джерел з'ясовує їхній статутний капітал тощо [234; 235; 237; 238].

Свій внесок у розроблення проблеми правового регулювання іноземного інвестування в Україну впродовж XIX – поч. XX ст. зробила і сама дисертантка. У своїх публікаціях вона демонструє особливості правового забезпечення інвестиційної діяльності підприємств з іноземним капіталом в українських губерніях Російської імперії [210; 211; 212; 213; 214]. Власне, цій проблемі присвячено й пропоноване дисертаційне дослідження

За останнє десятиріччя світ побачила низка робіт нових українських дослідників, переважно історичної спеціалізації, зокрема, В. Сарбея, Т. Лазанської, О. Реєнта, Ф. Турченка, І. Довжука, А. Михненка, О. Пилипенка тощо [59; 186; 194; 171].

Так, В. Сарбей, зокрема, зазначив, що найінтенсивніший розвиток промисловості України був у Донецько-Криворізькому басейні за участю іноземних інвестицій, яким належало 90 % акціонерного капіталу в монополістичних об'єднаннях [194].

Одна із монографій відомого вітчизняного історика О. Рєєнта під назвою «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» має узагальнюючий характер, однак в одному з розділів дано характеристику іноземних інвестицій, що надходили у перспективні галузі Донбасу і Криворіжжя. Автор зазначає, що вони надходили під державні гарантії та пільги, використовуючи сировинні ресурси, низьку вартість робочої сили. Крім того, дослідник вказує на той практичний інтерес, що мав іноземний капітал в українських промислових центрах, показав характер інвестицій та їхній вплив на становлення ринкових відносин в добу, що ним досліджувалася[186].

Діяльність французьких підприємців у промисловості українських регіонів стала об'єктом дослідження сучасного автора І. Довжука . Він вивчає походження капіталів підприємств провідних галузей промисловості, появу фінансово-промислових груп, склад засновників товариств та їх акціонерів, систематизує кількість компаній за державною належністю й сумою інвестицій, проте майже не приділяє уваги правовому забезпеченню діяльності іноземних підприємств в Україні [59].

Український дослідник О. Пилипенко у своїй статті відводить Україні четверту позицію після Центрально-промислового району (Москва), Західного промислового району (Петербург) та Північного Кавказу (Баку) за кількістю іноземних підданих – власників промислових підприємств завдяки Донецько-Криворізькому басейну [171].

Не залишити поза увагою роботи представників української історіографії за кордоном. Українська зарубіжна література стала доступна широкому загалу вітчизняних читачів та дослідників лише після проголошення незалежності України. Вона представлена передусім дослідженнями Б. Винара, В. Гловінського, В. Голубничого, О. Оглоблина К. Кононенка, І. Коропецького та інших [24; 93; 95; 164].

У роботі К. Кононенка розглянуто значення іноземного фінансового капіталу в індустріалізації України, зокрема західноєвропейських інвестицій за основними

галузями: металургійною, вугільною, хімічною, виробництва будівельних матеріалів, із підрахунками загального обсягу і відсотка капіталовкладень [93].

Дослідник О. Оглоблин зазначав, що для формування єдиного національно-господарського комплексу залучення іноземного капіталу є пріоритетним завданням для розуміння ролі України у світових економічних зв'язках, економічної районізації України в історичному аспекті, відмінностей галузевого розвитку регіонів за їх спеціалізацією, характером і темпами. За його переконаннями економічне підґрунтя розвитку України др. пол. XIX – поч. XX ст. забезпечило насамперед освоєння іноземних надходжень [164].

У монографії Б. Винара наголошується, що залучення «закордонних капіталовкладень у народне господарство» мало дві тенденції: економічну і політичну. Остання простежувалася в україно-російських взаєминах, а саме – у подоланні централістичних великодержавних позицій [24].

У своїй монографії І. Коропецький проаналізував історіографію української діаспори з окресленої проблеми і на основі цього зробив висновок, що у 1913 р. на українську економіку припадало 36 % іноземних інвестицій усієї імперії, а нерівномірний регіональний розвиток промисловості мав колоніальний характер [95].

Таким чином, закордонна україністика не зробила власним пріоритетом дослідження проблеми іноземних капіталів, а продовжувала користуватися працями авторів дореволюційної доби та радянськими напрацюваннями, хоча мала доступ до європейських і американських джерел.

Дослідження іноземного підприємництва і закордонних капіталовкладень представлено у низці публікацій зарубіжних авторів. Так, у ґрунтовній монографії американського фахівця з економічної історії Росії другої половини XIX – початку XX ст. П. Грегорі висвітлена структура й динаміка індустріалізації, відповідність загальноросійського інвестиційного циклу світовим економічним тенденціям тощо. Автор, проаналізувавши радянську й зарубіжну історіографію з цього питання, залучивши нові джерела й результати, отримані зарубіжними колегами, збільшив величину іноземного акціонерного капіталу в Росії на 10 % [53].

Професор Іллінойського університету Дж. Маккей, характеризуючи загальний розвиток промисловості Росії, підкреслював його унікальну рису, а саме: поєднання вітчизняних приватних підприємницьких верств, іноземного капіталу та іноземного підприємництва. У переважній більшості матеріал монографії базується на вивченні акціонерних товариств важкої промисловості Донецько-Криворізького басейну. Безсумнівний інтерес викликає авторське бачення взаємин іноземних та російських підприємців, а точніше, франко-бельгійського капіталу з царським урядом і російським суспільством. Здійснюючи підрахунки обсягів іноземного капіталу, Дж. Маккей визначив тенденцію збільшення величини їх за рахунок змішаних акціонерних товариств [254].

Авторський колектив у складі В. Петерса і Й. Вілсона зосередились на дослідженні бельгійських капіталів у індустрії Росії протягом 1895–1917 рр. Вони виокремили бельгійські промислові акціонерні товариства за галузями, частково Донецько-Криворізького басейну, указавши рік заснування і припинення діяльності, величину інвестованого капіталу до кожного з них. Одним із недоліків стало використання авторами не завжди перевірених даних, наприклад, «Акціонерного товариства скляних і хімічних заводів у Сантуринівці», що потребує додаткових уточнень наступними поколіннями дослідників [255].

Серед історико-правових напрацювань останніх років російських авторів необхідно назвати окремі статті та дисертаційне дослідження Т. Красильникової, яка показує юридичну природу акціонерних товариств за законодавством, судовою практикою і матеріалами дореволюційної цивілістики Російської імперії. Вона розкриває соціально-економічні умови розвитку процесу акціонування в Росії XIX – XX ст. та їхнє правове регулювання в умовах усієї імперії, не виокремлюючи українські губернії [97]. Її співвітчизник С. Смірнов у своїх статтях також вказує на лібералізацію правового режиму іноземного підприємництва в Росії у пореформеній Росії другої половини XIX ст., розкриває правове становище іноземців у сфері інвестиційної діяльності та регулювання їхньої участі в російських акціонерних товариствах [203; 204]

Ще один російський науковець А. Дерев'якін в одній із своїх статей «Правовое регулирование иностранных инвестиций в дореволюционной России», що побачила світ у 2008 р., зазначає, що законодавчі акти не розділяли інвестиції на іноземні та вітчизняні, а ухвалювалися з виокремленням лише прізвищ власників капіталу. Але пореформені зміни вимагали реагування уряду з цього питання, що і було зроблено у зв'язку зі спробами реформування законодавства про акціонерні товариства, які розпочалося у 1880-х роках [54]. Напрацювання А. Дерев'якіна були розвинуті в його дисертаційній роботі.

Таким чином, історіографічний аналіз показує, що попри здійснення вченими важливих відкриттів у сфері впровадження іноземних інвестицій в економіку промислових районів Російської імперії в період становлення ринкових відносин у ХІХ – на початку ХХ ст., комплексної наукової роботи, яка б висвітлювала інвестиційну політику закордонного капіталу на території українських губерній, досі немає. Історія правового регулювання іноземних інвестицій та його особливостей в Україні є мало вивченою і безсистемною. Тривалий час, в умовах командно-адміністративної, жорстко централізованої, відокремленої від світового господарства економіки, правове регулювання залучення іноземних інвестицій в економіку Російської імперії було неактуальним. Відповідно, не було і реальної потреби розроблення зазначеної проблематики. Вітчизняна парадигма історії права і держави вимагає глибокого розуміння всіх суспільних процесів, які впливали на еволюцію вітчизняної правової системи в минулому, з метою їх переосмислення сучасниками та передачі знань про історичну спадщину майбутнім поколінням.

1.2. Джерела та методологія дослідження

Спираючись на здобутки світової науки і національні джерелознавчі традиції, сучасне українське джерелознавство визнає історичним джерелом носія історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відображає ту чи іншу сторону людської діяльності.

Документальні та історіографічні джерела стверджують, що Україна, вже починаючи з XVII ст., потребувала залучення вільних іноземних капіталів для становлення власної економіки. Непродумане, неефективне використання достатньо багатих внутрішніх резервів призводило до того, що українські фінансові джерела швидко вичерпувалися. Поставала необхідність використання інвестицій, що надходили в Україну із іноземних країн.

Автор дисертації умовно поділяє весь комплекс письмових джерел XIX – початку XX ст., які стосувалися інвестиційної політики, на основні та додаткові. До основних публічних документів належать: нормативно-правові акти, різноманітні актові матеріали акціонерних компаній і підприємств, узагальнюючі статистичні дані та офіційні урядові доповіді. Особливість джерел цього типу полягає в тому, що вони відображають історичну дійсність не в фактах, а в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість історику права робити висновки про політичний стан суспільства, розвиток соціальних процесів, правової культури тощо. Додаткові приватні письмові джерела представлено публікаціями в періодичній пресі, мемуарами очевидців й учасників інвестиційних процесів та іншими, у тому числі й художніми творами, що відображали тогочасну суспільну атмосферу.

Безпосередню джерельну основу правового регулювання іноземного інвестування в Україні XIX – початку XX ст. становить комплекс нормативно-правових актів – офіційних письмових документів, які приймалися уповноваженими органами Російської імперії.

До початку XX ст. єдиною законодавчою владою в країні була особа монарха. Після введення в дію «Основних законів Російської імперії» 23 квітня 1906 року встановлюється нова процедура ухвалення законів, за якою імператор вимушений

був ділити свої законодавчі повноваження з Державною Думою та Державною Радою.

До нормативно – правових актів, що регулювали іноземне інвестування, належали як закони, так і підзаконні акти (укази імператора, постанови уряду та органів центральної виконавчої влади та інші), які за дією та колом осіб слід поділяти на такі групи: а) загальні, які поширювалися не тільки на всіх підданих держави, а й на іноземних осіб-інвесторів; б) спеціальні, що охоплювали певне коло осіб вітчизняних та іноземних підприємців; в) виняткові, які робили вилучення із загальних та спеціальних норм тільки для іноземних інвесторів.

До першої групи загальнодержавних законів вищої ієрархії, що діяли на території Росії за дією в часі та просторі, належали такі законодавчі збірки:

– «Соборне Уложення» 1649 р. (діяло до 1835 р.), яке було комплексним нормативно-правовим актом і містило норми як публічного, так і приватного права з усіх галузей законодавства: державного, фінансового, поліцейського (адміністративного), цивільного, кримінального, судового (процесуального), торгового, митного тощо. Проте на більшості території України (крім Слобожанщини) цей збірник юридичної сили не мав;

– «Звід законів Російської імперії» (1832 – 1921 рр.) – офіційне зібрання розміщених в тематичному порядку діючих законодавчих актів Російської імперії в 15-ти томах. Відоме у трьох виданнях – 1832, 1842 і 1857 рр. На Лівобережній Україні в повному обсязі Звід був введений в дію в 1840 р., а на Правобережній – з 1842 р. До ухвалення цих законодавчих збірників сфера інвестування в українських губерніях регулювалася положеннями Литовських статутів та Збірниками магдебурзького права.

Звід містив у собі основні закони, державні і губернські установлення; статuti про рекрутські та земські повинності; статuti про податки, мита; закони про стани та їхні права; закони цивільні та межові; статuti кредитних установ, торговельні статuti, постанови про фабричну, заводську і ремісничу промисловість; устави благочиння (лікарський, про паспорти та втікачів, про тримання під вартою та інше); норми кримінального права; судові устави. «Звід законів Російської імперії» не слід

плутати з «Повним Зібранням Законів Російської імперії» (1830 р.), до складу якого передбачалося включити всі діючі й скасовані закони, починаючи із 1649 р., а також рішення судових органів, що мали важливе значення у цей період. Вони мали розміщуватися не в систематичному, а в хронологічному порядку. Звід використовувався як збірник чинних нормативних актів, на статті якого посилалися судово-адміністративні органи, а «Повне Зібрання Законів» – своєрідною архівною інкорпорованою законодавчою базою.

Регулювання цивільних правовідносин в Україні у сфері інвестування здійснювалося нормами, зосередженими в томі X «Зводу законів цивільних» Зводу законів Російської імперії редакції 1842 р. Він поділявся на чотири книги, які, у свою чергу, склалися із розділів, глав, відділень, пунктів, 2334 статей та додатків. Для нашої дисертаційної роботи визначальними є нормативні матеріали, вміщені в книзі IV під заголовком «Про зобов'язання з договорів», а також у розділі третьому, що називається «Про зобов'язання з договорів на майно» та главі шостій «Про товариства», в яких закріплені процедура оформлення та реєстрація підприємства із іноземними інвестиціями; права та обов'язки акціонерів тощо. На основі означених норм створювалися та проводили свою підприємницьку діяльність в Україні іноземні інвестиційні компанії.

– «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. й «Кримінальне уложення» 1903 р. – кодекси Російської імперії, де зосереджувалися норми кримінального та адміністративного права. Відповідно до цих законів суб'єктами та об'єктами злочинів могли бути як російські піддані, так і іноземці, у тому числі за правопорушення, здійснення у ході проведення інвестиційної діяльності на території Росії загалом та України зокрема.

Другу групу спеціальних нормативних актів, що регулювали інвестиційну діяльність, становлять:

– Маніфест «О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий» від 1 січня 1807 р. Відповідно до його норм, дозволялося займатися акціонерною справою не тільки купецтву, але й представникам інших станів.

Маніфест регламентував права іноземних підприємців у Російській державі в цілому та в українських губерніях зокрема;

– «Статут Державної Комісії погашення боргів» від 16 квітня 1817 р., який став основою правового регулювання державних облігаційних позик в Україні. Норми Статуту дозволяли Державній Комісії збирати інформацію для складання кошторису державного кредиту, вести державні боргові книги з занесенням в них даних про нові випуски облігацій, перевіряти правильність виплати відсотків із позик тощо;

– «Статут торговий» 1832 р. встановлював правила торгівлі для російських та іноземних підданих, у тому числі і в Україні. З метою запобігання конкуренції, іноземцям заборонялося таємно або відкрито торгувати між собою, їм не дозволялось вступати в гільдії і записуватися до міщанського стану без прийняття російського підданства. В Статуті містилися правила, що регулювали торговельні права іноземних підданих. Означеним питанням присвячена глава 4-та розділу 1-го та 2-го книги 1-ї;

– Указ «Высочайше утвержденное положение о компаниях на акциях» від 6 грудня 1836 р., який регламентував загальні правила діяльності акціонерних компаній у всіх галузях промисловості за згодою і під контролем уряду;

– «Статут про промисловість фабричну й заводську» 1857 р., в якому закріплювалися права як російських підданих, так і іноземців, що мали торговельні свідоцтва. Відповідно до документа їм надавалося право на утримання різного роду мануфактур, фабрик, заводів. Крім того, в Статуті була передбачена однакова система пільг як для російських, так і для іноземних підданих, що відкривали нові фабрики та заводи. «Статут про промисловість» в редакції 1893 р. ще більше розширив права для іноземних підприємців;

– «Статут торговий» 1887 р. на відміну від попереднього (1832 р.) надавав право укладати договори й угоди з питань торгівлі особам різної статі, російських підданих всіх станів та іноземцям та інші.

Третя група законодавчих джерел представлена здебільшого підзаконними актами, прийнятими виключно щодо іноземних підприємців – інвесторів, які містяться переважно у Повному Зібранні законів Російської імперії, а саме:

– Іменний Указ «О принятии просьб от иностранцев, желающих пользоваться правами Российского купечества» від 12 січня 1808 р., в якому йшлося про порядок виплат іноземцями відсотків із капіталів та регламентувалися їхні права в сфері підприємницької діяльності;

– Іменний Указ «О предоставлении права иностранцам, вступившим в подданство России не в качестве колонистов, но для торговли, промысла или ремесла пользоваться льготой перед коренными жителями России» від 5 жовтня 1827 р., в якому йдеться про пільги та привілеї для іноземців, що стали підданими російського імператора;

– Сенатський Указ «О дозволеннии иностранцам приобретать участки из земель Лесного и Межевого института» від 10 січня 1851 р.;

– Іменний Указ «Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов» від 4 січня 1863 р.;

– Положення Кабінету міністрів «О допущении некоторых акционерных обществ к производству своих операций в России без испрошения на сие особого высочайшего разрешения» від 8 липня 1888 р.;

– Положення Кабінету Міністрів «Условия деятельности в России Бельгийского акционерного общества под названием «Анонимное Общество Южно-Русских (Донецких) сталелитейных и строительных заводов» від 20 лютого 1898 р.;

– Положення Кабінету Міністрів «Условия деятельности в России Бельгийского акционерного общества под названием «Анонимное Общество Луганских литейных заводов» від 20 лютого 1898 р.;

– Положення Кабінету Міністрів «Условия деятельности в России Бельгийского акционерного общества под названием «Анонимное Общество бочарного механического производства в г. Одессе» від 20 лютого 1898 р.

Зазначені вище та інші використані в дисертаційній роботі нормативні акти, що були надруковані в «Збірнику діючих трактатів, конвенцій і угод, укладених із іншими державами», «Статуті про промислову працю», «Зібранні узаконень та розпоряджень уряду», дають конкретну інформацію про стан інвестиційної діяльності в Україні.

У Російській імперії склалася практика підготовки урядових доповідей або доповідей окремих міністрів Комітету міністрів щодо фінансових, економічних, політичних чи інших нагальних питань життєдіяльності держави. Прикладами урядових доповідей про політику залучення іноземних капіталів в економіку і про роль іноземних інвестицій для розвитку економіки держави, можуть бути надруковані в офіційних економічних часописах тексти промов: «Всеподданейший доклад министра финансов о необходимости установления и потом неотъемлемого придержания установленной программы торгово-промышленой политики государства», «Всеподданейший доклад министра финансов о положении нашей промышленности», «Иностранные капиталы в России. Доклад Московскому отделению общества помощи Руской промышленности и торговли» та інші.

Серед історичних джерел України XIX – початку XX ст., що нами віднесені до додаткових, провідне місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали. Їхньою специфічною рисою є миттєва реакція на події та явища, що відбуваються у країні.

До додаткових джерел автор відносить також спогади учасників інвестиційних процесів. У даній роботі використані мемуари Голови Ради міністрів Росії С. Ю. Вітте (1903-1906 рр.) та спогади міністра фінансів (1906 – 1914 рр.), Голови Ради міністрів Російської імперії (1811 – 1914 рр.) В. М. Коковцева, в яких показано ставлення російської влади до проблеми залучення іноземного капіталу у вітчизняну економіку та міститься важлива інформація про особливості іноземного інвестування у вугільну промисловість України на початку XX ст.

Головна частина архівних матеріалів для розкриття теми дисертаційної роботи зберігається у фондах Російської Федерації та України як в центральних, так і в обласних. Усі архівні матеріали можна поділити на основні і додаткові, що лише частково стосуються досліджуваної теми. Чималий комплекс джерел міститься в архівах Санкт-Петербурга та Москви, зокрема в Російському Державному Історичному Архіві у м. Санкт-Петербурзі та у Державному Архіві Російської Федерації.

У дореволюційних фондах Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО) переважно зберігаються звіти Гірничого департаменту, статuti іноземних компаній, допущених до виробничих операцій в Україні, матеріали про ввезення і вивезення за кордон палива, звіти промислових управлінь тощо. У Ф. 3 – «Берестово-Богодуховський рудник Голубовського товариства с. Григор'ївка Авдіївського повіту, Таганрозького округу Облaсті Війська Донського» містяться дані про опис майна, вивіз продукції за 1910 р. Окремі матеріали засвідчують тенденції розширення діяльності підприємств за рахунок іноземних інвестицій, придбання ними землі, оренда її з метою видобутку вугілля (Ф. 73). Різноманітні дані, що свідчать про піднесення іноземних і вітчизняних кам'яновугільних, металургійних, машинобудівних, хімічних, гірничовидобувних підприємств представлені у фондах акціонерних товариств «Компанія Прохорівських кам'яновугільних копалень» (Ф. 2), «Російське Донецьке товариство кам'яновугільної і заводської промисловості» (Ф. 28), «Генеральне товариство чавуноливарного, залізо - і сталеварного заводів у Росії» (Ф. 29), «Російський Провіданс» (Ф. 43) та інших.

Крім того, у фондах ДАДО зберігаються різнопланові відомості про розвиток кам'яновугільних, металургійних, машинобудівних, хімічних, гірничовидобувних іноземних підприємств, здебільшого з англійським, французьким та бельгійським капіталом. Серед них нам вдалося ознайомитися з кількома справами анонімного товариства «Русский горный и металлургический УНИОН» (Ф. 27). Вдалося виявити відомості про список членів правління акціонерного товариства, його статутний капітал, зміст статутних документів, отримуваний прибуток за окремі роки його функціонування тощо.

З метою вивчення практики діяльності іноземного інвестування нами використані матеріали фонду 331 Державного архіву Кіровоградської області (далі – ДАКО), в яких міститься понад 300 архівних справ, що висвітлюють діяльність елисаветградського підприємства з англійським капіталом з вироблення сільськогосподарських машин «Р. і Т.Ельворті».

Документи, виявлені в архівосховищах, є своєрідним літописом діяльності підприємства, починаючи з моменту його заснування до моменту встановлення в

Україні радянської влади, і, як наслідок, його націоналізації. У переважній більшості документообіг підприємства, а з 1908 р.– акціонерного товариства вівся англійською мовою (відомості про заробітну плату, листування з власниками та засновниками тощо), проте матеріали, що мають найбільшу вагу для розкриття теми дослідження, написані або надруковані російською мовою. Йдеться про такий їх вид як протоколи загальних зборів акціонерного товариства (Спр. 103), в яких містяться рішення акціонерів щодо найважливіших питань життєдіяльності підприємства. Важливу інформацію надають документи про статутний капітал підприємства, його прибутки, виплату дивідендів акціонерам, склад членів акціонерного товариства, посадові оклади працівників тощо. Слід зазначити, що абсолютна більшість акцій належала родині Ельворті, котра здебільшого мешкала у Великобританії.

Початок Першої світової війни фіксує в документах різке зростання прибутків акціонерного товариства за рахунок зростання державного замовлення для елисаветградського підприємства сільськогосподарських машин. Таке становище в черговий раз засвідчує, що підприємства, власниками яких були піддані держав-союзників по військовому блоку Антанті, мали цілковиту державну підтримку з боку уряду Росії, незважаючи на характер продукції, що ними випускалася.

Архівні матеріали з досліджуваної теми містять достовірну і детальну інформацію, що дало можливість розв'язати поставлені задачі. Ознайомлення з документами, що зберігаються в архівосховищах, свідчить про необхідність наступним поколінням дослідників продовжувати працювати над інвестиційною проблематикою і суміжною з нею тематикою.

В основі підготовки будь-якого дисертаційного дослідження знаходиться методологічна база, ефективне використання якої дає можливість як найповніше розкрити тему наукової роботи.

Методологія – сукупність принципів, прийомів та методів дослідження будь-якого об'єкта. У свою чергу, метод - спосіб побудови і обґрунтування системи знань у галузі історії права. Для забезпечення достовірності наукових результатів дослідження виокремлено методологічні підходи, використано комплекс методів і

предметних наукових знань, вибір і характер застосування яких визначався особливостями предмета, мети і завдань дисертації.

З метою досягнення достовірності результатів наукового дослідження використано низку методів, в основі яких знаходиться поліметодологічний підхід. Результативність роботи забезпечується використанням філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-правових методів пізнання.

До філософських (універсальних) методів пізнання суспільних процесів, пов'язаних з економічним розвитком українських промислових районів у складі Російської імперії в XIX початку XX століття належать: 1) діалектичний, феноменологічний та герменевтики, які називають ще філософськими методами; 2) логічні методи, як засоби розумової діяльності людей (абстрагування і конкретизація, порівняння та зіставлення, аналізу та синтезу, індукції та дедукції), що використовуються у процесі пізнання і відтворення об'єкта, який досліджується; 3) методи прогнозування, моделювання та екстраполяції, які сприяють доказовості висновків. Перелічені методи пізнання дозволяють систематизувати знання щодо політики іноземного інвестування в Україні зазначеного періоду.

Дисертаційне дослідження базується на методі діалектики, що розглядає правові явища під кутом зору об'єктивного стану розвитку суспільства. Саме він дозволив виявити причини звернення російського уряду до зарубіжного досвіду іноземного інвестування та сутність тих процесів у розвитку суспільних відносин у середині XIX ст., які зумовили широке залучення капіталів іноземних фізичних і юридичних осіб до економіки України, визначив на багато десятиліть вперед пріоритети інвестиційної політики та основні об'єкти для вкладень іноземних капіталів.

Метод герменевтики як філософський метод аналізу тексту сприяв пізнанню та інтерпретації змісту законодавчих, підзаконних актів, інших джерел історичної епохи, що досліджуються.

Засобами історико-філософського методу вдалося виявити особливості в поглядах та ідеях очільників російського уряду, представників центральних органів влади, для яких пряме іноземне інвестування було найефективнішим зовнішнім

джерелом зміни соціально-економічного укладу країни: переходу від кріпосницької системи господарювання на рейки вільних економічних відносин.

Аксіологічний метод використовувався з метою визначення якості законодавчих актів, що стосувалися інвестиційної сфери, на предмет їхньої відповідності моральним цінностям європейського гатунку, адже більшість капіталів для вкладення в окремі галузі економіки надходили в Росію від підданих країн Західної Європи.

Серед загальнонаукових методів пріоритетними стали структурний та системний методи, забезпечивши пізнання структуризації нормативно-правових актів за сферою їх правового регулювання. Йдеться про виокремлення із усієї маси законів лише тих, що регламентували сферу іноземного інвестування за імперативною чи диспозитивною ознаками.

За допомогою статистичного (математичного) методу наочно продемонстровані кількісні результати дискримінаційних заходів, спрямованих на ліквідацію підприємств, якщо до складу інвесторів входили піддані країн, що брали участь у війні проти Росії. Учасниками антиантантівської коаліції був військовий блок Четверного союзу, до якого входили Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія, які в першу чергу потерпали від «надзвичайного законодавства», запровадженого урядом Російської імперії під час Першої світової війни.

Оптимально інтегрувався в дослідження історико-правовий метод, на який покладалося завдання – показати стан правового регулювання іноземних інвестицій в різноманітні галузі української економіки періоду XIX - початку XX ст.

Порівняльно-правовий метод або метод компаративістики націлював на науковий пошук спільного та відмінного у законодавчих чи підзаконних актах, ухвалених для окремих регіонів Російської імперії, певних країн-учасників договірних відносин з Росією чи певних категорій зарубіжних інвесторів.

Формально-догматичний метод забезпечив тлумачення норм права, які здійснювали регулювання правового режиму іноземних інвестицій в акціонерні товариства, компанії, об'єднання, підприємства українських губерній Російської імперії.

Крім вказаних вище методів при підготовці висновків роботи автором дисертації використовувалися також методи: історико-генетичний, діахронний, типологічний, синхронний та системний і структурно-системні підходи до визначення правового регулювання іноземних інвестицій в економіку України у XIX – на початку XX ст.

Загалом, використаний комплекс документів, як опублікованих, так і вперше виявлених, є достатньою і необхідною умовою для доказового і неупередженого висвітлення і аналізу правового регулювання іноземного інвестування в Україну впродовж XIX – поч. XX ст., а застосування поліметодологічного підходу до висвітлення означеної проблеми є найбільш раціональною методологічною основою дисертаційного дослідження, обраної нами тематики.

1.3. Генеза поняття «інвестиції» у теоретико-правовій спадщині, міжнародному праві та вітчизняному законодавстві.

Для проведення комплексного аналізу та з'ясування сутності правового регулювання вважаємо за доцільне визначитися із розумінням категорії «інвестиція». Швидко зростаючий в останній час інтерес до цієї проблеми неодноразово привертав увагу як вітчизняних, так і в зарубіжних юристів, економістів, фінансистів. Учені не лише вивчали змістове наповнення даного терміна, але й наводили ознаки, складові елементи, класифікували за різними критеріями тощо. Особливо прискіпливе ставлення до змісту поняття «інвестиція» відбувається в останнє десятиріччя після проголошення Україною своєї незалежності.

Позаяк у дореволюційні і радянські часи юристи та економісти здебільшого послуговувалися категорією «капітал», то, на наше переконання, з'ясування змісту терміна «інвестиція» слід проводити співвідносно до такої категорії як «капітал». Слово «капітал» як правовий термін використовувався із часів Римської імперії. Місцеві юристи ним позначали основну частину позики, до якої не входили проценти та інші додаткові вимоги кредитора.

Вивчення понятійного наповнення категорії «капітал» зустрічаємо в численних працях російських дореволюційних, радянських та зарубіжних науковців. Відтак, слово «капітал» синонімізують із багатством, скарбом, збереженням, володінням, накопиченням матеріального блага, отриманням прибутку. Нині цим терміном позначають загальний грошовий фонд товариства або компанії, певну суму активів фірми тощо. «Капітал» за своїм змістом є економічною категорією і означає певні матеріальні цінності, дорогоцінні метали та інші ресурси, що мають грошовий еквівалент.

Через ряду обставин, а саме: звільнення великої кількості країн від колоніальної залежності у другій половині XX ст. і, як наслідок, поява потреби в залученні іноземного капіталу; значний обсяг «вільних» ресурсіву розвинутих країнах Європи; необхідність законодавчого врегулювання інвестиційних відносин; наукове

осмислення юристами даного явища породило і утвердило нову категорію – «інвестиція».

Термін «інвестиції» походить від латинського слова «investire», що означає вкладати, нагромаджувати. Оскільки у перекладі із англійської мови «investment» означає капіталовкладення, то у окремих теоретико-правових дослідженнях змісту означеної категорії панує думка, що капіталовкладення та інвестиції за своєю сутністю є тотожними, а терміни, що їх позначають, – синоніми [19, 240]. Однак не всі науковці поділяють таку позицію. Зокрема, англійський вчений, економіст, основоположник теорії інвестування Дж. Кейнс (1883 – 1946 рр.) розрізняє інвестиції і капіталовкладення, хоча акцентує увагу на їх нерозривності та взаємозв'язку. «Інвестиції – це поточний приріст цінностей, капітальних ресурсів в результаті виробничої діяльності, – стверджував дослідник, – або та частина доходу, що не була використана для споживання» [87, с. 179].

Услід за тим німецький економіст Х. Г. Лобессне не обмежився лише понятійним змістом існуючих дефініцій, а одним із перших на європейському просторі запропонував розмежувати поняття «інвестиції» та «капітал». Проаналізувавши змістове наповнення кожної категорії окремо, вчений прийшов до висновку про їхню не ідентичність. Під капітальними вкладеннями науковець розумів витрати на відтворення основних фондів та їх збільшення, а інвестиції, за твердженням економіста, – є «процесом витрат живої і суспільної праці для створення виробничих потужностей, з допомогою яких у процесі виробництва жива праця створює більшу вартість, ніж споживає» [202, с. 198].

Солідаризуючись із підходами вищезгаданого дослідника, наголосимо на необхідності розмежування категорій «інвестиції» та «капітал». Переконані, що аналізовані поняття мають неоднорідне значення як у юридичному, так і в економічному сенсах, та й, зрештою, у науці не може існувати синонімічних термінів, існують лише слова-синоніми. На нашу думку, категорія «інвестиція» має ширше значення ніж «капіталовкладення».

З'ясувавши співвідношення понять «капітал» та «інвестиції», більш детально зупинимося на розумінні останньої дефініції. У зарубіжній та вітчизняній

економічній і юридичній літературі все ще відсутнє спільне його тлумачення. Окрім того, відмінності існують і в законодавчій площині. Нормативно-правові акти різноманітної правової сили наводять суперечливі визначення, що не лише породжує дискусії серед науковців, а й не створює сприятливих умов для практичної сфери інвестиційної діяльності. Відтак, пропонуємо у першій частині представленого підрозділу розглянути наукові підходи до розуміння інвестицій, другу частину – присвятимо їх законодавчому визначенню. Так, проаналізувавши погляди економістів, юристів та фінансистів на трактування категорії «інвестиція», можна виділити чотири сучасні наукові школи, які демонструють специфічні підходи на означену проблематику: західну, американську, російську та вітчизняну наукові школи.

У сучасній західній теоретико-правовій спадщині поняття «інвестиції» є однією із найбільш вживаних категорій. При цьому, як правило, їхнє тлумачення є досить вузьким і суперечливим. Так, в англійському юридичному словнику сучасної економіки Макміллана інвестиції визначаються як «потік витрат, призначених для виробництва благ та капіталовкладення, а не для їхнього безпосереднього споживання» [202, с. 198]. Розглядаючи сутність даного поняття, Макміллан висвітлює його через більш усталену для нього категорію «капітал», хоча визначення останнього не подається через призму інвестування. У свою чергу економісти Е. Дж. Долан та Д. Ліндсей, розмежовуючи категорії «капітал» та «інвестиція», визначили останню як «збільшення обсягу капіталу, що функціонує в економічній системі, тобто збільшення пропозиції виробничих ресурсів» [61, с. 28]. Наведена дефініція перегукується із науковими позиціями інших англійських науковців. Так, К. Макконелла і С. Брю характеризують інвестиції як «витрати на виробництво і нагромадження засобів виробництва і збільшення матеріальних запасів» [109, с. 76].

Представлена понятійна категорія «інвестиція» розглядається як спосіб збільшення виробничих ресурсів суспільства, але на наш погляд, тут автори зводять термін винятково до виробничого процесу інвестування. За такого підходу вкладення капіталу в цінні папери, у банківські депозити, у нематеріальні активи

вже не належать до категорії «інвестиції», оскільки не відбувається збільшення виробничих ресурсів. А це, природно, суперечить понятійному наповненню даної категорії.

Дещо інша позиція викладена у спільній науковій праці сучасників У. Шарпа, Г. Александера та Дж. Бейлі. Вони розглядають поняття «інвестиція» у широкому та вузькому значеннях. У вузькому розумінні вона характеризується процесом вкладення грошових коштів з метою отримання більшої суми в майбутньому. «Інвестиція – це відмова від певної грошової цінності зараз, – констатує авторський колектив вчених, – задля можливого отримання матеріальних цінностей у майбутньому» [243, с. 150]. Підхід у широкому розумінні відтворений у визначенні: «Фінансовий ринок чи структура, у якій оперують інвестори, що складається із цінних паперів, що обертаються на ринку, способів та умов їх купівлі та продажу» [243, с. 155]. У. Ф. Шарп вважає, що в найширшому розумінні слово «інвестувати» означає: розлучитися з грошами сьогодні на фінансовому ринку з метою одержати прибуток у майбутньому [243, с. 170].

Незважаючи на застосування вченими комплексного підходу до визначення досліджуваного поняття, на нашу думку, їм так і не вдалося досягнути весь зміст категорії. Адже, виходячи із їхнього розуміння, інвестування може відбуватися лише в грошовій формі з метою отримання більшого прибутку. Вчені відкидають можливість інвестиційної форми рухомого та нерухомого майна, нематеріальних активів тощо.

Аналіз категорії «інвестування» через призму видатків, а не доходів знаходимо у працях сучасних американських дослідників. Аналізуючи різноманітні підходи, ознаки та види інвестування, їхня наукова школа акцентує особливу увагу на витратах, які несе суб'єкт таких правовідносин, а також на необхідності заощадження, як невід'ємній умові інвестування у майбутньому. «Інвестиції – це видатки на придбання обладнання, будинків і житла, які в майбутньому забезпечать підйом виробничої могутності всієї економіки, – зазначено у відповідній роботі Дж. Сакс, – якщо суспільство заощаджує частину свого поточного доходу, це означає,

що частину доходу від виробництва може бути спрямовано не на споживання, а на інвестиції» [193, с. 291].

Означена теорія знайшла своїх послідовників та прибічників. Зокрема, Л. Гітман і М. Джонк підтримали Дж. Сакса та погодилися визнати інвестиції як подвійне явище: витратами матеріальних цінностей через вкладання капіталу та зростанням прибутків і доходів в майбутньому [43, с. 10]. Професори Бостонського університету З. Боді, А. Маркус та професор Каліфорнійського університету А. Кейн визначили інвестиції як «витрачання у даний час грошових або інших засобів в очікуванні отримання майбутньої вигоди» [17, с. 92]. Учені наголошували, що основною особливістю інвестицій є тимчасові матеріальні втрати, щоб отримати із цього вигоду в майбутньому.

На нашу думку, означений підхід американської наукової школи є найбільш всеохоплюючим. Послуговуючись ним, до інвестицій можуть бути зараховані усі господарські операції суб'єктів підприємництва, а також усі дії фізичних осіб, оскільки вони завжди в конкретний момент несуть певні втрати чи ризики для отримання вигоди чи прибутку в майбутньому.

Здобутки російських науковців, що віднесені до третьої наукової школи, є не менш численні. Однак вони, перебуваючи на засадах радянського минулого та ставлячись із пересторогою до європейського і американського наукового досвіду, не змогли позбутися реліктів минувшини. Так, І. Комаров, вивчаючи проблематику інвестиційного ринку та особливості його правового регулювання, визначив інвестиції як внесок різних фінансових і матеріально-технічних ресурсів із метою отримання соціально-економічного ефекту [91, с. 3]. Висловлена позиція знайшла підтримку широкого загалу вчених юристів та економістів Російської Федерації.

Молода українська наукова школа переживає період свого становлення, в процесі якого не відмовляється від позитивного зарубіжного досвіду та при теоретико-правовому визначенні категорій і понять спирається на наукові праці європейських та американських дослідників. Так, розуміння категорії «інвестиції» знаходимо в українському тлумачному словнику, де вони розглядаються як «грошові, майнові, інтелектуальні цінності, що їх вкладають у різні види діяльності

у виробничій та невиробничій сферах» [122, с. 52]. Більш влучне визначення поняття, на нашу думку, подає сучасний дослідник А. Омельченко. Він визначає інвестиції як регламентовану нормами права власність у вигляді будь-якого майна чи майнових прав, що вкладаються у будь-який об'єкт для отримання доходу чи матеріального блага в майбутньому [167, с. 29],

Досліджуючи особливості правового регулювання інвестицій, сучасний український дослідник Ю. Притика розглядає їх у двох аспектах: динамічному, який відображає економічну сутність поняття, та статичному, що визначає юридичний зміст дефініції. Саме в юридичному сенсі вчений визнав інвестицією майно, майнові права, інші об'єкти зі спеціальним правовим режимом, які здатні приносити прибутки. «Інвестиції – це насамперед майнові чи інтелектуальні здібності, необмежені в господарському обігу, з метою вкладання яких є одержання прибутку, досягнення іншого соціально-економічного ефекту, об'єктом інвестування є об'єкти як господарської діяльності, так і певних сфер суспільного життя (наука, освіта, культура тощо), а у суб'єкта повинна бути певна правова підстава, яка надає йому можливість приймати рішення про розпорядження цінностями», – таке комплексне визначення аналізованого поняття бачимо в одній із публікацій автора [179, с. 32].

Таким чином, вивчення тлумачення поняття «інвестиція» в існуючій літературі дозволило виділити чотири наукові школи, кожна з яких продемонструвала власні підходи до розв'язання окресленої наукової проблематики. Зважаючи на відмінності між підходами, існує одна спільна риса, котра дає можливість знайти спільний знаменник між названими науковими напрямками. Він полягає в єдиній меті інвестиційної діяльності – отримання доходу в майбутньому у вигляді чи матеріального чи нематеріального блага як цільового завдання інвестора.

Сучасна українська дослідниця господарського права О. Вінник, аналізуючи поняття інвестиції, звернула увагу на їхню розмаїтість та неоднорідність. Звідси, постала необхідність класифікації за окремими критеріями, а саме:

– залежно від виду матеріальних цінностей, що інвестуються – на інвестиції у вигляді грошових коштів, дорогоцінних металів, корпоративних прав, акцій, облігацій, цінних паперів, рухомого, нерухомого майна, майнових прав, авторські

права, інтелектуальні цінності, технологічні інвестиції, виробничий досвід, права вимоги на виконання зобов'язань тощо;

– залежно від джерел інвестування – на внутрішні, що здійснюються вітчизняним інвестором, зовнішні, що провадяться виключно іноземним суб'єктом, спільні інвестиції – за участі вітчизняних та іноземних інвесторів;

– залежно від методу здійснення - на реальні інвестиції, спрямовані на збільшення доходу, і приховані, що мають іншу мету (в тому числі не правову);

– залежно від характеру участі інвестора – на прямі інвестиції, що здійснюються безпосередньо інвестором, та непрямі, які здійснюються за посередництвом інших осіб – інвестиційних або фінансових посередників;

– залежно від періоду інвестування – короткострокові інвестиції (строком до одного року) та довгострокові інвестиції (здійснення яких перевищує один рік);

– залежно від форм власності інвестора та джерел інвестиційних коштів – приватні інвестиції (здійснюються фізичними чи юридичними особами за власні кошти), державні інвестиції (здійснюються державними суб'єктами господарювання за рахунок державних коштів); комунальні інвестиції (здійснюються органами місцевого самоврядування та створеними ними організаціями за рахунок коштів місцевих бюджетів) та змішані (здійснюються інвесторами, що функціонують на різних формах власності)[28, с. 3 – 5].

З'ясувавши зміст поняття «інвестиції» та розглянувши види інвестицій, можна виокремити ряд специфічних для них ознак:

- прибутковість – інвестиції потенційно здатні приносити дохід;
- інструментальність – зміни пов'язані з перетворенням частки накопиченого ресурсу в інші види активів;
- матеріальність – являють собою різноманітні інвестиційні ресурси, які характеризуються попитом, пропозицією і ціною;
- цілеспрямованість – мають конкретно визначену мету;
- строковість – характеризується певним терміном вкладення в будь-які матеріальні чи нематеріальні об'єкти;

- суб'єктивна сторона – інвестиційну діяльність може здійснювати тільки інвестор, якому належить майно або майнові права, що підлягають вкладенню;

- об'єктивна сторона – інвестиції завжди вкладаються у щось: конкретно визначений об'єкт, сектор економіки, відповідну галузь чи новий проект для отримання доходу.

Простеживши за сучасними науковими підходами до визначення поняття «інвестиції», перейдемо до з'ясування супутньої категорії «іноземна інвестиція». Так, англійський дослідник Ф. Хеніус, працюючи у сфері зовнішньоторговельних відносин, визначив іноземні інвестиції як експортовані з однієї країни і вкладені на територію іншої матеріальні ресурси. Головним критерієм до розуміння іноземних інвестицій вчений визначив міграційний елемент перетину кордону інвестиційними коштами [231, с. 34].

Російська дослідниця Н. Вознесенська під терміном «іноземні інвестиції» розуміє таке надання коштів іноземним інвестором, за якого обов'язковою є економічна діяльність (за участю або без участі місцевого капіталу), що зумовлює створення виробничого об'єкта, який сприяє розвитку економіки держави, підвищенню її економічного потенціалу [30, с. 34].

Дещо ширше тлумачить поняття «іноземна інвестиції» запропонував український дослідник А. Омельченко. Вчений вважає, що іноземні інвестиції – це операції компаній, які здійснюються за кордоном з метою створення чи розширення бізнесу, а також участі в нових чи існуючих за кордоном інвестиційних проектах, що дає можливість інвестору отримання власного прибутку та виведення компанії на міжнародний рівень [167, с. 6]. Услід за А. Омельченком професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Вінник в іноземних інвестиціях бачить цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства з метою отримання прибутку. Науковець наводить форми іноземного інвестування, яке «може відбуватися шляхом часткової участі у підприємствах чи інших організаціях корпоративного типу, що створюються спільно з вітчизняними юридичними та фізичними особами, придбанням частки діючих підприємств, створенням нового підприємства, що

повністю належать іноземним інвесторам, створенням філій та інших відокремлених підрозділів іноземних юридичних осіб, представництвом іноземних суб'єктів господарської діяльності, придбанням у власність діючих підприємств повністю, придбанням нерухомого чи рухомого майна, майнових прав, акцій, облігацій та інших цінних паперів, а також інші форми, не заборонені законодавством» [28, с. 82].

Проаналізувавши виявлену літературу щодо теоретико-правового розуміння поняття «іноземне інвестування», бачимо різноманітне його тлумачення. Найбільш прийнятним, на наш погляд, є останній підхід, адже він розлого і переконливо та влучно розкриває сутність та мету інвестування загалом і іноземного – зокрема.

Велике теоретичне і значне практичне значення має не лише дослідження генези поняття «інвестиції» у теоретико-правовій спадщині, а й з'ясування його практичного закріплення у законодавчих та інших нормативно-правових актах. Закріпивши на рівні закону поняття «інвестиції», законодавець, з одного боку, окреслює коло суспільних відносин, які підпадають під правове регулювання, а з іншого – регламентує правомочності для особи-інвестора претендувати на державні гарантії, різноманітні пільги, передбачені діючим законодавством [179, с. 33] зацентруємо увагу на законодавчому визначенні іноземних інвестицій.

У міжнародному праві визначення іноземних інвестицій вперше з'явилося у 1966 році в м. Гельсінкі (Фінляндія) на Конгресі «Міжнародної асоціації міжнародного права». Із метою сприяння розвитку міжнародних відносин та розв'язання суперечностей між державами делегатами конгресу було запропоновано офіційно закріпити визначення іноземних інвестицій у наступній редакції: «Рух капіталів з держави інвесторів у державу користувача інвестиціями без негайного розрахунку». Запропонована дефініція стала основою для подальшої її рецепції у національні правові системи.

Сучасне вітчизняне законодавства поповнилося терміном «іноземна інвестиція» із прийняттям Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. № 959-ХІІ. До цієї категорії законодавець зарахував «усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються іноземними суб'єктами господарської

діяльності в Україні, в результаті чого утворюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект» [70]. Саме це визначення лягло в основу майбутнього національного законодавства про іноземні інвестиції.

Проте означена дефініція, як нам видається, не повною мірою відповідає правовій та економічній сутності поняття «інвестиція». Законодавець, визначивши лише одну мету інвестиційної діяльності – отримання доходу (прибутку або відсотка), не врахував можливість досягнення додаткового корисного ефекту. До прикладу: у сфері будівництва – створення нових робочих місць, будівництва соціального житла, шкільної, дитячої, спортивно-оздоровчої інфраструктури. Якщо отримання доходу не є основною метою, то, відповідно до визначення, така діяльність не може бути інвестиційною, натомість мають місце інші правові та економічні категорії, такі як споживання, заощадження, витрати тощо. Про інвестиції доцільно говорити в контексті цілеспрямованого вкладення на певний термін капіталу в усіх його формах, у різні об'єкти, а під іноземними інвестиціями слід розуміти іноземну власність у різних її проявах (володіння, користування і розпорядження), вкладену на території іншої держави.

Із здобуттям незалежності Верховна Рада України як законодавчий орган ухвалила ряд нормативно-правових актів у сфері інвестиційної діяльності, в яких закріпила основні дефініції та започаткувала становлення інвестиційного права як підгалузі господарського права. Мова йде про Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. [71], Закон України «Про іноземні інвестиції» від 13 березня 1992 р. [72], дію якого було зупинено Законом України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р. [73].

У Законі України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. [71] поняття інвестицій запозичено із Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. Однак через п'ять років законодавець дещо змінив підходи до розуміння цієї дефініції і в Законі України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р. сформулював поняття іноземних інвестицій як цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності

відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту [73].

Таке визначення також не є досконалим і не відображає повною мірою правовий зміст аналізованої категорії. Крім того, воно не враховує формулювань, що містяться в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною, а також суперечить численним міжнародним угодам про захист та заохочення капіталовкладень, укладених нашою державою з іншими суб'єктами міжнародного права.

Відтак, аналіз вітчизняного законодавства у сфері інвестиційної діяльності продемонстрував відсутність єдиного підходу щодо сутності та змісту поняття «іноземні інвестиції». Новий нормативно-правовий акт не завжди враховує попередній теоретико-правовий досвід у цій сфері і не уніфікує терміни і поняття в різноманітних галузях вітчизняного права. Такий підхід до законотворчості демонструє низький рівень розвитку законодавчої техніки та показує неузгодженості між нормами окремо прийнятих нормативно-правових актів.

Спираючись на положення міжнародно-правових актів щодо визначення поняття «інвестиції», пропонуємо визначати їх, як майно та (або) майнові права, що мають грошову оцінку, що вкладаються в об'єкти підприємницької та (або) іншої економічної, схожої з підприємницькою діяльності, з метою отримання доходу (прибутку, відсотків), не виключаючи при цьому, можливості досягнення додаткового соціально значущого корисного ефекту, а під «іноземними інвестиціями» слід розуміти речі, цінні папери, грошові кошти, результати інтелектуальної діяльності та майнові права, що належать іноземному інвестору на законній основі і вкладені ним в об'єкти інвестиційної діяльності, існуючі на території іншої держави, з метою одержання прибутку або досягнення іншого соціального ефекту.

Вітчизняний законодавець цілком влучно визначив структурні елементи інвестиційної діяльності, такі як суб'єкти, об'єкти, форми, види, проте обійшов увагою і не розкрив зміст поняття «процес інвестиційної діяльності». Тому, ст. 1 Закону України «Про режим іноземних інвестицій» пропонуємо викласти у новій

редакції, включивши до неї нову категорію, а саме – «інвестиційний процес». Доцільно визначити його як «врегульовану нормами цивільного законодавства сукупність послідовних дій і зв'язків, що складаються між інвестором та іншими учасниками інвестиційних відносин».

В основу подальшого вдосконалення законодавства про інвестиційну діяльність повинні бути покладені науково обґрунтовані та уніфіковані дефініції «інвестиції» і «інвестиційна діяльність», які містяться у відповідних законах. Вироблення уніфікованого для всіх галузей вітчизняного права поняття «інвестиція» і «іноземні інвестиції» дозволить уникнути довільного, волюнтаристського тлумачення зазначених понять і чітко визначити ті напрями вдосконалення, в яких має рухатися новітнє українське інвестиційне законодавство.

Ми поділяємо позицію тих учених, які дотримуються концепції комплексної правової сутності інвестицій, що включає як адміністративну, так і цивільно-правову складову. У зв'язку з цим слід наголосити на недостатності і неефективності окремих положень законодавчих актів, що стосуються інвестиційної діяльності, що здійснюється фізичними і юридичними особами як власної країни, так і іноземними. Відтак, вважаємо за необхідне провести комплекс регулятивних заходів не лише в цивільно-правовій сфері, а й у галузі адміністративних (публічно-правових) відносин, що дозволить врахувати специфіку різноманітних видів, форм та напрямів інвестиційної діяльності.

Цілком обґрунтованою із цих позицій є точка зору, згідно з якою в сучасних політико-правових умовах існують дві моделі управління інвестиційною діяльністю – адміністративно-командна і ліберальна. Вони вимагають участі неоднорідних форм правового регулювання, які мають враховувати особливості та характерні риси кожної з цих моделей.

Таким чином, в сучасних умовах інтерес до вивчення інституту правового регулювання інвестиційної діяльності загалом і іноземних інвестицій зокрема набув особливого звучання, адже період глобалізації, який переживають усі країни світу, є найбільш інтегративним чинником зазначених процесів. У свою чергу, він здійснює вплив, у тому числі, і на інвестиційні відносини, які можна відстежувати через

тристоронню зацікавленість: інвесторів, реципієнта інвестиції та, власне, державний інтерес.

Теоретико-правова спадщина розвитку дефініції «інвестиції» дає можливість умовно виокремити чотири сучасні наукові школи: західноєвропейську, американську, російську та вітчизняну. Незважаючи на певну неузгодженість, а подекуди певну суперечливість між підходами кожної окремо взятої школи, не можемо не погодитися із комплексним, системним визначенням поняття «іноземні інвестиції» як речі, цінні папери, грошові кошти, результати інтелектуальної діяльності та майнові права, що належать іноземному інвестору на законній основі і вкладені ним в об'єкти інвестиційної діяльності на території України з метою одержання прибутку або досягнення соціального ефекту.

Відтак, вбачаємо необхідність поглянути на власний історичний досвід особливостей правового залучення іноземних інвестицій в промислові підприємства, сільське господарство, торгівлю, транспорт тощо, вивчити ті гарантії іноземної інвестиційної діяльності, які створювали сприятливий клімат для інвестора чи навпаки, державні обмеження, в яких вони умовах застосовувалися і чим були викликані, специфіку регулювання та режиму іноземних інвестицій протягом ХІХ – початку ХХ століть.

Висновки до 1 розділу

1. Історіографію дослідження правого регулювання іноземних інвестицій в Україні XIX – початку XX століть слід розділяти на три періоди: дореволюційна історіографія XIX – початку XX ст. (включаючи період Першої Світової війни та початок національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр.); роботи радянських вчених (початок 1920-х – 1991 рр.); праці сучасних українських та зарубіжних науковців (1991 р. – наш час). Дослідження з питань іноземного інвестування умовно поділено на дві групи: теоретико-правові праці з правового регулювання іноземних інвестицій; історико-правові дослідження, в яких дається конкретна характеристика залучень іноземних інвестицій в XIX – на початку XX ст. у вітчизняну економіку та їх правового режиму.

2. Дотримуючись конкретно-історичного підходу до висвітлення подій і явищ минувшини, ми скористалися дефініцією «іноземні інвестиції» чинного вітчизняного законодавства, вмонтувавши його в добу XIX – поч. XX ст., адже саме такого поняття економічна та юридична наука того періоду не знала. Таким чином, іноземними інвестиціями, відповідно до Закону України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р., визнані речі, цінні папери, грошові кошти, результати інтелектуальної діяльності та майнові права, що належать іноземному інвестору на законній основі і вкладені ним в об'єкти інвестиційної діяльності на території України з метою одержання прибутку або досягнення соціального ефекту.

3. Історіографічний огляд показує, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками зроблено немало у висвітленні проблеми в загальноросійському масштабі, проте відсутні роботи, що аналізують іноземний чинник у промисловості всієї України, а не тільки Донецько-Криворізького району.

4. Нормативно-правову основу правового регулювання іноземних інвестицій в Україні XIX – початку XX ст. становлять: комплекс опублікованих архівних джерел; законодавчі акти; акти акціонерних компаній та промислових підприємств; урядові доповіді; статистичні матеріали; публікації преси; мемуари очевидців та учасників інвестиційних процесів.

5. В основу дисертаційного дослідження покладено поліметодологічний підхід, який передбачає використання комплексу методів, у тому числі філософських, загальнонаукових, конкретно наукових та спеціально-правових. Їхнє використання дало можливість дослідити динаміку процесу інвестування іноземних капіталів у більш широкому контексті суспільно-політичних та економічних змін, дозволило періодизувати процес, виділивши три етапи. Перший етап охоплює початок ХІХ ст. і триває до буржуазно-зорієнтованих реформ 1860 –1870 рр. Другий етап триває з кінця ХІХ ст. до початку Першої Світової війни у 1914 р. Третій етап тривав із 1914 р. по лютий 1917 р., до фактичної ліквідації Російської імперії у ході Лютневої буржуазно-демократичної революції.

РОЗДІЛ 2 СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В АБСОЛЮТИСЬКІЙ РОСІЇ ВПРОДОВЖ XVIII – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

2.1 Поява іноземного капіталу і розвиток правового регулювання іноземних інвестицій в Росії у XVIII – першій половині XIX ст.

З входженням Української гетьманської держави (Війська Запорозького) у 1654 р. до складу Московського царства розпочинається повільне, але неухильне проникнення московського права в українське, яке із проведенням всеросійської кодифікації законодавства 1830-х років стало в Україні домінуючим. Укладення Б. Хмельницьким Березневих статей 1654 р. з московським царем Олексієм Михайловичем про протегування останнім України започаткувало новий період її існування. При цьому Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке) ще тривалий час залишалася суб'єктом міжнародного права, адже умовами Березневих статей їй не заборонялося вступати в зносини з іншими державами, окрім Речі Посполитої та Туреччини.

У наукових дослідженнях проблем становлення інвестиційної діяльності в Російській імперії остання небезпідставно пов'язується з іменем Петра I (1689 – 1725). Його масштабна реформаторська діяльність у багатьох сферах державного, господарського, військового та культурного життя яскраво проявились і у сфері адміністративного управління. На сутності адміністративних перетворень Петра I позначився досвід ідентичних реформ, проведених у низці західноєвропейських країн, зокрема Голландії, Швеції, Німеччини.

На слушну думку одного з представників української національної еліти М. Туган-Барановського, велике і середнє промислове виробництво в Україні розвивалось у дуже своєрідних умовах, відмінних від ідентичних процесів Західної Європи. Саме за доби Петра I розпочинається широке проникнення іноземних інвестицій в російську економіку через дозвіл безмитного ввезення зарубіжної сировини, запровадження високого мита на іноземні товари, закордонного

обладнання для російських мануфактур, залучення іноземних майстрів для виробництва продукції військової промисловості тощо[219, с. 97]. Якщо такі заходи сприяли розвиткові внутрішніх губерній Російської імперії, то Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке) продовжувала перебувати у стані стагнації. Необхідність нарощування потужностей, освоєння нової техніки і технологій вимагали капіталовкладень, хронічна нестача яких все більше давала про себе знати [113, с. 373]. Відсутність додаткових джерел поповнення грошових засобів кликала до життя нові організаційні форми залучення капіталу, у тому числі й іноземного. Мова йде про заміну одноосібного капіталу на колективний (акціонерний), що широко почне проникати в Україну після ліквідації кріпосного права у 1861 р.

Іноземний капітал за доби Петра I став проникати в різні сфери суспільного життя Російської імперії, насамперед, у економіку та військову справу. Переважно ці кошти йшли на забезпечення грошовим утриманням іноземних офіцерів, інженерів та інших фахівців, які були запрошені до країни з метою надати їй нового імпульсу розвитку.

У період перетворень Петра I Росія активно включається в процес формування єдиного світового ринку, що знаходить своє вираження як у зміні політики щодо іноземних купців, торговців, так і в наданні їм відповідних прав для здійснення торговельних операцій та різноманітних промислів. Перший російський імператор прихильно ставився до приїзду в столицю та інші міста держави іноземців, часто агітував та вживав інших заходів для заохочення проникнення в Росію іноземних товарів та капіталів.

Маніфестом від 16 квітня 1702 р. «О вызове иностранцев в Россию, с обещанием им свободы вероисповедания» іноземці отримали право на вільний в'їзд до Росії, їм було дозволено вступати на державну військову чи цивільну службу, а також займатися торгівлею та промислами. У Маніфесті Петро I надав гарантії всім іноземцям, що вступають «у нашу службу...», щоб вони не хвилювалися, щоби не потрапити до суду, невідповідним їх законам звичаям та правам; у цих випадках Ми дозволяємо, щоб Наша таємна військової ради колегія правосуддя вчиняла по-

перше, за законами божими, потім за римським цивільним правом чи іншим народним звичаєм, милостиво покладаючись на те, що Наші царські права і переваги милостиво збережені будуть» [128, с. 194 – 195].

Низкою договорів, насамперед з німецькими вільними містами та Пруссією у XVIII столітті закріплювалося право вільної торгівлі [199, с. 72 – 89]. В умовах Північної війни та потреби в залізній і кам'яній руді, Петро I видає Маніфест від 30 липня 1720 р. «О допущении иностранцев к строению и размножению рудокопных заводов», яким офіційно дозволяє іноземним підданам брати участь у процесі видобування і переробки руди. Позаяк, він складається усього із двох речень, процитуємо його майже повністю: «... всех чужестранных охотников, какого бы народа не были, к рудокопным делам сею нашею откровенною грамотою к употреблению преждепомянутых привилегий допускаем и призываем, и равно им что же нашим природным подданным соизволяем рудокопне заводы строить, новые компании заводити, к заведенным приступати, из прибыли отдав десятину, и уступя первую Нам продажу свободную и безопасную диспозицию, яко истинное свое стяжение в свои пользы употреблять; к тому же Мы таковых чужеземцев и охотников рудокопных дел Нашею милостивою протекциею особливо обнадеживаем» [131 с. 223]. Отже, в імператорському маніфесті офіційно надане право усім іноземним і царським підданам на гірничі промисли в Російській імперії, при цьому реалізація цієї важливої стратегічної сировини мала забезпечувати насамперед інтереси Російської держави, тобто продаватися усередині країни для її потреб. Мови про жодні вилучення із діючого законодавства відносно умов діяльності, розмірів земельних наділів, спадкових прав у документі не велося. Це дає підстави стверджувати, що іноземним підданам надавався правовий режим діяльності на території Росії у рамках діючого в країні внутрішнього законодавства, без жодних винятків і привілеїв.

30 липня 1720 р. Петро I підписує інструкцію полковнику астраханському і губернатору Волинському під назвою «Об управлении вверенной ему губернией», у якій повертається до проблем іноземців у Росії. Як глава держави, він фактично звертається до одного із губернаторів з проханням «с иностранцами, как с

живущими, так и приезжими держать ласку и привет добрый, и обходиться с ними приятельски и приласкивать их к лучшему и оберегать, чтобы им ни от кого никаких обид не было и от определенного юстиционного суда была им расправа чинена безволочитно» [81, с. 225].

У 1722 р. ухвалюється закон «О состояниях», до якого уперше в законодавчій практиці включено розділ про права та обов'язки іноземців, котрі побажають після тривалого перебування і торговельної діяльності отримати російське підданство. Офіційно визнаний статус іноземця давав можливість закріпити за ним у законодавчому порядку ті права, якими він користувався в Російській імперії. Нагадаємо, що суспільно-політичними станами дослідники вважають особливі групи населення, що відрізняються один від одного своїм юридичним становищем, своїми правами та обов'язками [226, с. 112].

У Регламенті мануфактур – колегії була зроблена спроба вирішити питання іноземного підприємництва. Колегія брала на себе зобов'язання агітувати зарубіжних промисловців, які би побажали «своими собственными иждивениями» відкривати в Росії фабрики та мануфактури, надаючи їм право вільного в'їзду та виїзду з усім своїм майном і безмитного продажу в Росії своїх товарів та послуг, можливість купувати і ввозити без мита необхідні матеріали та устаткування. Крім того, на колегію покладался обов'язок забезпечувати іноземних підприємців готовими квартирами чи будинками на перший час, давати грошові позики, звільняти від різноманітних податків, служб тощо [177, с. 41]. Власне, названими та іншими законами до 1720-х років у Росії перебування іноземців потрапило під дуже жорстку законодавчу регламентацію. За допомогою низки указів Петра I, що створили відповідний правовий режим не лише для перебування іноземців у Росії, а й для їхньої підприємницької діяльності, російський імператор мав намір залучити широкий потік іноземних інвестицій. Потреба саме у такому векторі зовнішньополітичної діяльності була викликана як внутрішніми факторами (митна політика), так і зовнішніми (Північна війна). Цар усвідомлював необхідність правового регулювання розвитку вітчизняного підприємництва, торгівлі та промисловості у цілому, що було складовим елементом протекціоналістської

політики, що проводилася у сфері зовнішньої торгівлі та промисловості з одного боку, та допуску іноземних підприємців на простори Російської імперії з чітким контролем за їхньою діяльністю – з другого.

За наступників Петра I попередній курс зберігається, але вже у 1750-х роках російська влада переконується у необхідності ширшого та масовішого залучення іноземців на постійне поселення і починає проводити політику колонізації різноманітних окраїн Росії, насамперед земель Сходу та Півдня України. З цього часу впродовж усієї другої половини XVIII століття правове регулювання іноземного підприємництва в Росії тісно пов'язується з урядовою політикою щодо іноземної колонізації, яка базувалася на теорії народонаселення, що стала центральним пунктом у науці про народне господарство західноєвропейських держав [172, с. 100 – 103].

Імператриця Єлизавета Петрівна, а потім і Катерина II запрошували до Росії іноземних колоністів, особливо німців, яким надавалося право довгострокової оренди земель сільськогосподарського призначення. Західний управлінський досвід та передові технології, які привносили іноземці, автор відносить до інтелектуальних інвестицій, що сприяли не лише розвитку держави, а й збільшенню внутрішніх капіталовкладень у промисловість імперії.

Іноземні поселенці, за твердженням сучасного дослідника вітчизняного права П. Захарченка, на українських теренах з'явилися у 1751 р. [76, с. 164]. Цього року на постійне місце проживання із Австрії прибуло 432 особи. Перші згадки про іноземних переселенців на рівні нормативно-правових документів фіксуються у Жалуваній грамоті генерал-майору Хорвату 11 січня 1752 р. Саме йому, генералу австрійської армії, доручалося завербувати військові полки для захисту південних кордонів імперії. Іноземним поселенцям обіцяні були значні земельні посілості, надані у вічне, спадкове користування [163, с. 495].

Генерал Хорват оперативно відгукнувся на ініціативу імператриці, отримавши довічну прихильність Єлизавети Петрівни. На кордонах із Туреччиною та Кримським ханством з'явилися два іноземних полки (гусарський і пандурський), сформовані із вояків різноманітних європейських народів, винятково

православного віросповідання [139, с. 41]. Місцем їхньої дислокації було визначено Катеринославська губернія, на території якої завербованим іноземним воякам виділялися земельні посілості у розрахунку: капітанам – по 100; поручникам – по 80; підпоручникам – по 70; прапорщикам – по 50; рядовим – від 20 до 50 четвертин землі [138, с. 548]. Розселення іноземців на названих територіях сприяло закріпленню за губернією назви – Нова Сербія. З 1764 р. вона перейменовується у Новоросійську губернію [88, с. 260].

Дуже колоритною у російському царюючому домені була постать Катерини II. Її вважають переконаною послідовницею пануючої у той період теорії збільшення народонаселення, яку вона втілювала у своїй практичній державній діяльності. У той же час вона була палкою прихильницею вільного ринку, свободи торгівлі, звільнення її від жорсткого контролю з боку держави. Імператриця, керуючись практичним підходом до проблеми збільшення в країні населення, одночасно покладала на іноземців надії, що вони «могут ... своим искусством, рукодельством, промыслами и разными неизвестными еще в России машинами открыть (русским) подданным легчайшие и кратчайшие средства к обработыванию земель, к распространению домового скота, к разведению лесов, ..., к заведению собственных фабрик...» [11, с. 110].

Юридичне закріплення початку німецької колонізації в Росії сталося з прийняттям Маніфесту 4 грудня 1762 р., що був перекладений на декілька іноземних мов. Він набув свого розвитку в Указі 22 червня 1763 р.. Саме у цих законах колоністам-переселенцям до Росії надавалися численні пільги. На 30 років вони звільнялися від військової і цивільної служби, від сплати повинностей і податків. На шістьперших місяців після прибуття до Росії колоністам виділялося безкоштовне житло. Безвідсоткова позика надавала можливість будувати житло, купувати худобу тощо. Не дарма в Маніфесті вказувалося, що таким правам та пільгам іноземців «може лише позаздрити корінне російське населення» [221, с. 269].

Низкою указів 1760 років проголошувалося право на зайняття торгівлею і промисловістю, «усім без винятку», що закріплювало за іноземцями право на торгівлю, облаштування мануфактур тощо.

На загал, право будь-якому бажаючому займатися підприємницькою діяльністю було закріплено двома Маніфестами – 17 березня 1775 р. і 28 червня 1782 р. Останній документ, щоправда, завдав істотного удару по свободі видобутку руди в Росії. Так, ст. 1 ототожнювала право власності на поверхню землі з правом власності на «надра, води і все, що під землею знаходиться», скасувавши таким чином гірничу регалію. «Запрещается, однако, основывать заводы, как или на своей собственной земле, или же по добровольному условию с другим на принадлежащей сему последнему, - йдеться у ст. 13 Маніфесту, - следовательно никто не должен требовать для того больше земли, нежели он имеет, или же ему по договору отведено» [146, с. 614]. Таким чином, назване положення нівелювало гірничу свободу, адже забороняло будувати заводи, прирощувати свої земельні ділянки без згоди власника землі.

З ухваленням Міського положення 17 квітня 1785 р. право торговельно-промислової діяльності стає, фактично, становою належністю купців, але іноземним підданам при цьому не заборонялося записуватися у купецькі гільдії з платою гільдійного мита і виконанням усіх особистих і майнових повинностей [177, с. 42 – 43].

Катерина II у частині залучення до господарського та хліборобського життя країни іноземних підданих не відмовлялася від політики своїх попередників. За її указом по території українських губерній були розселені колоністи таких націй і народностей: у Чернігівській губернії – колоністи з Німеччини, у Херсонській – шведи з острова Даго; у Криму – вихідці з Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї, Німеччини [149, с. 142 – 143]. Слід зазначити, що лише у 1819 р. двома імператорськими указами було припинене переселення іноземців із Європи до Росії. У розпорядженні колоністів-поселенців на поч. XIX ст. у Катеринославській губернії перебувало 52 тис. дес., у Херсонській – 263 тис. дес., у Таврійській – 214 тис. дес. землі [221, с. 269]. До 1867 р. у всіх південних українських губерніях налічувалося близько 75 тис. поселян-колоністів. Крім того, у Маріупольському та

Ростовському повітах розташовувалося 29 грецьких і вірменських колоній з 22 тис. душ чоловічого населення і 413 тис. дес. землі. На підставі Жалуваної грамоти 21 травня 1779 р. вони користувалися пільгами, зокрема платили 5 коп. за десятину, звільнялися від подушних податків [98, с. 68].

Правовий режим землекористування для останньої групи регулювався затвердженим імператором рішенням Державної ради від 18 березня 1875 р. «Про устрій поселенців греків і вірмен, поселених у Маріупольському і Ростовських повітах Катеринославської губернії» статті 8 і 10 цього документа надавала сільським громадам право отримати правоволодіння ділянками і угіддями їхнього користування [157, с. 468]. Записи щодо володіння нерухомим майном надавали право селянам-власникам, колишнім підданим іноземних держав, на свій розсуд розпоряджатися земельними угіддями.

Коли ж громада або окремі власники подвірних ділянок виявляли бажання звільнити свої землі від сплати оброку, закон не заперечував здійснення таких правочинів. Бажаючі могли сплатити до казначейства «такий капітал, проценти від якого дорівнювали б тій сумі оброчного податку, від якого громада чи окремий власник ділянки бажав звільнити свої землі» (ст. 11). Як бачимо, поселенцям із числа греків та вірмен закон гарантував право власності на землі їхнього користування.

Особливий правовий статус мали лише німці-меноніти та інші колоністи німецького походження. Така своєрідність була викликана умовами їхнього переселення до Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Переселенці, прибувши у 1803 – 1804 роках із Західної Пруссії, отримували наділ розміром 60 десятин землі на одну родину на умовах громадського користування із заборонаю її відчуження [82, с. 24].

У 1804 р. міністр внутрішніх справ у доповідній записці звернув увагу на існуючі недоліки у колонізаційній політиці. Услід за тим, 27 вересня 1804 р. з'явився закон про перегляд деяких пільг для іноземних поселенців із числа німців-менонітів. Зокрема, на купівлю будинків продовжували видаватися безвідсоткові позики на суму до 300 руб. на двір, з обов'язковим погашенням

впродовж 10 років. На такий самий термін було дароване право не сплачувати податки і повинності. Після його закінчення колоністам ще на 10 років частково пролонговувалося право сплачувати мінімальні податки за користування десятиною землі у розмірі 10 – 20 коп. На праві спадкового володіння кожен двір у степових українських губерніях отримував зі складу казенних земель по 60 дес. ріллі, що ставала власністю колонії. Відповідно до німецьких звичаїв, російське законодавство внесло зміни до приписів спадкового права, надавши можливість спадкування маєтку колоніста молодшому синові [221, с. 269 – 270]. Від призову до лав імператорського війська іноземні поселенці звільнялися до 1874 р. Із запровадженням Закону «Про загальну військову повинність» колоністи стали призиватися на загальних підставах [244, с. 26].

Меноніти, переселившись здебільшого до українських губерній, зокрема на Херсонщину, не відмовилися від традиційного на батьківщині способу користування землею. Із отриманого наділу частину вони відвели під садиби та орні землі. Її поділили за кількістю родин на окремі ділянки, що, за звичаєм, почали переходити у спадок до молодшого сина. Інша частина відійшла під пасовиська і залишалася у спільному користуванні [232, с. 195]. Відтак форма землекористування у менонітів не підпадала ні під громадську, ні під подвірну. А при видачі записів на право володіння вимагалось чітке визначення існуючого порядку землекористування.

З огляду на становище, що об'єктивно склалося у колоніях менонітів, була погоджена необхідність закріплення у зазначених записах реально існуючої комбінованої (змішаної) форми користування землею. Словом, поруч з подвірним існувало громадське землекористування усіх членів менонітської громади.

Поземельний устрій колоністів у пореформенний період регулювався «Правилами про устрій поселян-власників (колишніх колоністів), поселених на казенних землях» від 4 червня 1871 р. для поселян-менонітів, якими гарантувався пільговий правовий режим подушного оподаткування та інших повинностей впродовж найближчих 20 років. Сільські громади зберігали всі свої землі в існуючих обсягах, укладаючи на їх основі записи на володіння (ст. 17 Правил).

Право власності на вказані землі обмежувалося кількома обставинами, а саме: впродовж трьох років з моменту укладення таких записів як громадам при громадському володінні, так і окремим домовласникам при подвірно-спадковому заборонялося відчужувати землю особам, що не належали до цієї громади. Із закінченням встановленого терміну після видачі запису на володіння громадам і окремим домовласникам подвірних ділянок не заборонялося «відчужувати землі свого наділу дозволеним законом способом не лише своєму односельчанину, а й стороннім особам, з тим, щоб на придбання цих земель здійснювалися кріпосні акти, загальним, встановленим для здійснення таких актів, порядком» [197, ч. XXI, с. 1404 – 1426]. Ст. 20, крім того, залишала за німецькими колоністами на праві власності вівчарні, пасовиська, ділянки під садами і лісовими плантаціями.

Отже, колоністи отримали у середньому на душу по 19 дес. надільної землі [108, с. 380 – 382], що значно перевищувало розміри наділів поміщицьких, дворових та інших категорій селян. Землі іноземних колоністів, придбані ними на підставі закону від 1 березня 1804 р., не відносилися до категорії надільних [184, с. 72]. За свідченням українського правника С. Шелухіна, «за забезпеченістю вони зайняли перше місце серед усього населення Росії» [244, с. 21]. Проте втрати поселенців-колоністів були достатньо вагомими. Ті преференції, що їм надавалися у момент переселення, назавжди відмінялися. На поселенців поширювався загальний порядок управління та правила сплат усіх податків і повинностей, що накладалися на місцевих селян у повному розмірі [29, с. 398].

Німці в останні роки існування Речі Посполитої Польської (кінець XVIII ст.) розпочали інтенсивно заселяти й Правобережну Україну. Релігійні переслідування у Західній Європі, з одного боку, численні пільги, що їх надавали великі землевласники за відсутності необхідної кількості робочих рук, – з іншого, спонукали менонітів до пошуків політичного притулку та елементарного людського захисту. Як стверджує дослідник П. Захарченко, у 1791 р. київський воєвода П. Потоцький надав привілей двадцяти родинам німецьких менонітів на розселення поблизу Самгородка. За кілька років вони отримали російське підданство із зарахуванням до стану колоністів [76, с. 168].

У той самий час власник острозького маєтку князь К. Яблоновський запросив дев'ятнадцять родин пруських менонітів, передавши їм у довічне користування землі, розташовані поблизу м. Острога. Саме тут була заснована перша у Волинській губернії колонія Карлос Валда.

Тривалий час більшість колоністів Правобережної України прибували із держав Німецького союзу та Німецької імперії, згодом сюди проникають представники слов'янських народів. Статистичні дані свідчать, що до кінця XIX ст. у правобережних українських губерніях поселилося 6 778 німецьких і 1 499 родин слов'янських народів із числа чехів, поляків, українців із Галичини. Лише на землях Київської, Подільської і Волинської губерній проживало 3 284, 4 094 і 36 686 осіб відповідно [34, с. 1 – 11].

Колонізаційні процеси у новоросійських і правобережних українських губерніях відбувалися за окремими сценаріями. Якщо у степові, незаселені райони Російської імперії колоністи запрошувалися на умовах пільгового облаштування, то на землі Київщини, Волині, Поділля іноземне проникнення проходило винятково природнім шляхом. Правове регулювання режиму земель колоністів забезпечувалося уніфікованим порядком і поширювалося на іноземних поселенців усіх регіонів, якщо у законі не йшлося про інше.

Вищевказану діяльність можна характеризувати як особливий прояв інвестиційної діяльності, адже доктринальне юридичне розуміння інвестицій, що знайшло своє відображення у чинному законодавстві держави Україна (ст. 1. Закону України від 18.09.1991 р. «Про інвестиційну діяльність»), відносить до інвестицій всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект. Додатковим підтвердженням позиції автора є той факт, що з метою захисту інтересів вітчизняних купців тогочасне російське законодавство містило цілу низку пільг для іноземців, з одного боку, та обмежень,- з другого, що свідчить не лише про наявність інвестиційної діяльності у ті часи, а й про її державне регулювання.

Появу іноземного капіталу як пряму інвестицію нинішня плеяда російських дослідників, зокрема Г. Рокецька [188, с. 30 – 31] пов'язує з 1769 р., коли Катерина II одержала першу зовнішню позику з Голландії. Такої ж точки зору дотримується ще один дослідник Л. Евентов [249, с. 36], який вважав первинною формою розміщення іноземних капіталів, позики приватних банків, що надавалися урядами зарубіжних країн.

Дослідник А. Донгаров датує відкриття Росії іноземним капіталом лише 50-ми роками XIX ст. Доказом цього він вважає лист Ф. Енгельса К. Марксу від 14 квітня 1856 р., де ототожнюється початок цього процесу з допуском до діяльності в Росії першої іноземної компанії [62, с. 8].

Таким чином, період правління Катерини II можна охарактеризувати як період найбільшого сприяння набуттю високого правового статусу іноземцями в Росії, в тому числі їх підприємницької та інвестиційної діяльності на території країни. Однак ті значні пільги, що надавалися законодавцем, мали й певний негатив, який полягав у занадто великій відокремленості та автономності іноземців від корінного населення та значних витратах на них із державного бюджету. У підсумку, здійснені імператрицею заходи не досягли очікуваного результату і не отримали свого подальшого розвитку після її смерті.

Іноземці користувалися в Росії такими самими правами в сфері торгівлі та облаштуванні мануфактур, які були надані російським підданам, аж до початку XIX століття. Проте, з часу французької революції і періоду наполеонівських війн, царський уряд почав ставитися до іноземців дуже обачно та обережно, насамперед, з політичних міркувань. Наслідком цього була зміна загальної політики самодержавства, яка тепер спрямовувалася на обмеження привілейованого правового становища іноземців на території імперії. Маніфестом від 1 січня 1807 р. права підприємництва іноземних підданих були істотно обмежені: їм заборонялося записуватися в гільдії без прийняття російського підданства; за ними було залишено лише обмежене право торгівлі з російськими купцями. Їм дозволялося здійснювати лише оптову торгівлю, «купувати..., але лише у російського купецтва або поміщиків, але не у селян або посадських людей» [115, с. 975]. У ст. 10 Маніфест

визнавав дві категорії іноземних купців, що могли перебувати і здійснювати торговельні операції на території Росії, а саме – гість і заїжджий купець. Гостем законодавець визнавав іноземного купця, який з метою оптової торгівлі прийме неповне громадянство «приморского или пограничного места и сверх таможенных сборов, тарифов платит процент с четвертью с капитала, объявляемого свыше 50 тыс. рублей» [115, с. 974]. Заїжджим купцем, у свою чергу, визнавався будь-який іноземець, який займався оптовою торгівлею на одній біржі чи в смузі митних зборів, платив процент з чвертю з 25 тис. рублів, якщо довше шести місяців торгувати не збирався. Якщо заїжджий купець рік перебував на території Росії, він або набував статусу гостя, або мав покинути імперію чи залишитися в ній, але уже як іноземець, котрий не займається торгівлею.

Надалі положення аналізованого Маніфесту під назвою «О даровании купечеству, новых выгодах и отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению новых предприятий» від 1 січня 1807 р. були прийняті за основу при виданні додаткової постанови від 14 листопада 1824 р. під назвою «Об устройстве гильдии и о торговле прочим состоянием». У цьому документі з'явилося нове юридичне поняття для іноземців, що проживали в Росії і не були ні гостями, ні заїжджими іноземними купцями. Особам з таким статусом заборонялося здійснювати торгові чи біржові операції. Виняток був зроблений лише для художників. Останнім дозволялося продавати картини, однак винятково як твори власного мистецтва [63, с. 597].

Маніфест від 1 січня 1807 р. і додаткова постанова від 14 листопада 1824 р. стали, зрештою, базовими нормативними актами при складанні «Свода установлений и уставов торговых», що містився у т. XI ч. II Зводу Законів Російської імперії в процесі загальної систематизації права в Росії. Слід зауважити, що російський уряд на початку XIX століття, змінивши вектор економічної політики у напрямку стимулювання розвитку вітчизняного підприємницького класу, в цілому не зміг повністю відмовитися від попередньої ідеї, котра полягала в розвитку вітчизняної економіки за допомогою іноземних інвестицій.

Необхідність звернення до іноземного підприємництва була продиктована об'єктивними причинами: відсутністю у російських ділових людей належного комерційного досвіду, низького рівня знань новітніх виробничих технологій, готовністю до підприємницького ризику. Тому, в 1826 – 1827 рр. торгово-промислові та інвестиційні права іноземних підданих були дещо розширені. У разі заснування в Росії представниками іноземних країн мануфактур, фабрик чи заводів їм дозволялося протягом перших 10 років записуватися в 2-у і 3-ю гільдії без переходу у російське підданство. Після закінчення цього терміну, вони повинні були або вступити в російське підданство, або ж продати свої підприємства [191, с. 133 – 134]. При цьому іноземним, як і вітчизняним підприємцям, надавалися різні пільги для провадження певного виду діяльності на початковому етапі вкладення в неї капіталу. Таким видом діяльності, як правило, були побудова і експлуатація промислових підприємств, визнаних царським урядом корисними для країни.

З часу проведення кодифікації російського права в першій третині XIX ст. підприємницькі права іноземних підданих в Росії регулювалися низкою нормативно-правових актів (залишалися без значних змін аж до ліквідації кріпосного права у 1861 році), які можна розділити на ряд груп. До першої групи слід віднести серію загальних законів імперії, які включалися в хронологічному порядку в Повне Зібрання Законів Російської Імперії (ПЗЗ), а в галузевому - до Зводу Законів Російської Імперії (ЗЗ). Спеціальні законодавчі акти, зокрема, укази імператора, положення Комітету міністрів і судження Державної Ради – становлять другу групу. Згодом спеціальні законодавчі акти включалися як складова до загального законодавства, уточнюючи, розширюючи і доповнюючи його в якості приміток, додатків до відповідних статей закону, або змінюючи чи скасовуючи його у певній частині чи в цілому. До третьої групи можна віднести міждержавні торговельні трактати, укладені Росією з окремими державами, які містять норми, що визначають становище іноземців в імперії, загалом, і ті, що регулювали їхні права на торговельно-промислову діяльність зокрема. При цьому, необхідно зазначити, що часто загальне внутрішнє законодавство, яке регулювало правила підприємницької діяльності іноземних підданих, у ряді випадків входило в суперечність з

положеннями міжнародних договорів про права іноземців, одним із контрагентів яких була Російська імперія.

Правовий статус іноземних підданих на території Росії визначався Законом «Про стани» Зводу законів Російської імперії. Згідно з його положеннями, іноземними підданими визнавалися взагалі всі піддані інших держав. Перебуваючи в Росії, вони як особисто, так і їхнє майно підпадали під дію російських законів і перебували під їхнім захистом і заступництвом [74, ст. 1512]. У правовому сенсі іноземні капітали, що надходили до Росії, жодним чином не виокремлювалися, не виділялися, а цілком підпадали під юрисдикцію країни їх походження. Певною мірою дискримінувалися лише їхні власники до того часу, поки не прийняли російського підданства [246, с. 88]. Дане положення підтверджується нормами, які в Уставах торговому і промислові обмежують торгово-промислові права іноземних підданих порівняно з правами російських підданих і тих іноземців, які приїхали в імперію з метою в подальшому отримати російське підданство.

У структурі «Устава о торговле» норми, що регулювали торгово-промислові права іноземних підданих, виділені в два окремі розділи: у книзі I «Про право на торгівлю» розділу I «Про торгівлю за свідоцтвами» глава IV «Про торгівлю іноземців в Росії», яка містить чотири відділи: 1. Загальні положення; 2. Про іноземних гостей; 3. Про заїжджих іноземних купців; 4. Про торгівлю іноземних азійських купців в особливості, а в розділі II «Про торгівлю вільну, що проводиться без встановлення свідоцтв», - глава XIII «Про вільну торгівлю іноземців».

Відповідно до завдань і практики зовнішньополітичних відносин була орієнтована і будувалася система зовнішньоекономічних зв'язків Росії, розпадаючись на два напрямки: європейсько-американський і азійський, які знайшли відображення в законодавчому закріпленні особливих правових режимів підприємництва на території імперії для підданих промислово розвинених країн Європи та Америки і окремо - для підданих держав Азії. Право торгово-промислової діяльності було надано, як і за Маніфестом «О даровании купечеству, новых выгодах и отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению новых предприятий» від 1 січня 1807 р.: іноземним підданим як

іноземним гостям, так і заїжджим іноземним купцям; усім загалом іноземцям, що бажали перевести до Росії свої капітали для розбудови та облаштування фабрик і заводів; азійським купцям. Додатково регламентувалися права іноземних євреїв на здійснення підприємницької діяльності на території Російської імперії. Від належності іноземців до того чи іншого стану залежав їхній обсяг прав як підприємців.

Віднесення до розряду іноземних гостей вважалося рівнозначним вступу в неповне громадянство певного приморського або прикордонного міста. Іноземному гостеві дозволялося жити і торгувати тільки в тому портовому або прикордонному місті, де він записаний. При цьому, для того, щоб користуватися правом виняткової торгівлі, іноземний гість повинен був придбати торгове свідоцтво купця I гільдії з відповідним платежем і відбуванням, крім натуральних, всіх міських повинностей. Додатково міській Думі він давав розписку, що ніхто, крім нього, серед його родичів, що живуть в Росії, не бере участі з ним в торгівлі. Іншими словами, йому заборонялося приписувати до отриманого гільдейського свідоцтва своїх синів чи братів (у разі неподільності капіталу). Іноземний гість мав лише право оптової торгівлі та обміну винятково з російськими купцями I і II гільдій, поміщиками і селянами, що здійснювали торгівлю за свідоцтвами перших трьох категорій. Відповідно до кола осіб, з якими іноземним гостям дозволялося торгувати в Росії, обмежувалася їх вексельна дієздатність. Іноземним гостям заборонялося брати участь у торзі на російській біржі, вести торговельні операції між собою, перепродувати, товари, куплені у місцевих торговців, на території Росії. Підприємницька діяльність іноземних гостей обмежувалася територіально, їм дозволялося жити і торгувати тільки в тому портовому або прикордонному місті, де вони були записані в купці. Не дозволялося висилати свої товари в інші міста для продажу, крім трьох головних ярмарок: Нижегородського, Ірбитського і Корінного. Водночас, іноземним гостям надавалося право: по всій території імперії вести оптову закупівельну торгівлю з дозволеними особами; обсяги їхньої торгівлі не обмежувалися; вони могли виписувати з-за кордону нові партії товарів для оптового продажу на біржі чи у місті [225, ст. 184].

Відповідні обмеження також були встановлені для іноземних підданих щодо відкриття фабрик і заводів. Право відкривати і утримувати «мануфактури, фабрики і заводи» надано було, за загальним правилом, лише російським підданим, записаним в купецькі гільдії [224, ст. 51]. Іноземним підданим, записаним в іноземні гості, дозволялося набувати і утримувати у всіх губерніях фабрики, заводи і мануфактури лише з особливого, кожного разу нового, імператорського дозволу тільки в тому разі, якщо стосовно них «користь буде визнана».

Законодавчо регламентувалися як порядок постачання сировиною та обладнанням, так і реалізація продукції промислових підприємств, що належали іноземним підданим. Їм дозволялося «закуповувати і виписувати для своїх закладів потрібні припаси і знаряддя», продавати вироби власних підприємств при них як оптом, так і в роздріб, а також, тільки оптом, в інших містах Росії і відправляти за кордон [224, ст. 51].

Як приїжджому іноземному купцю, іноземним підданим надавалося право оптової торгівлі в Росії тільки на біржах, а не всередині міста. При цьому заїжджий іноземний купець володів торгівельними правами тимчасово. Протягом шести місяців він не платив міських повинностей і торгував без отримання торговельного свідоцтва. Після закінчення 6 місяців він повинен був взяти торговельне свідоцтво купця II гільдії. Якщо ж заїжджий іноземний купець залишався для здійснення торгівлі терміном більшим одного року, то він міг торгувати, лише як вступивши в права та обов'язки іноземного гостя з отриманням торгового свідоцтва купця I гільдії. В іншому випадку він був зобов'язаний або виїхати з Росії, або залишитися як особа, котра відмовилася і не займається торговим ремеслом. Приїжджим іноземним купцям надавалося право оптової торгівлі тільки з російськими купцями I і II гільдій, а також селянами, що торгували за свідоцтвами перших двох родів, при цьому вони мали лише право розпродажу привезених ними товарів протягом одного року. Будь-який інший рід торгівлі як оптової, так і роздрібною, а також промислової діяльності їм заборонявся [224, ст. 187].

Стосовно азійських купців, тобто підданих держав, розташованих вздовж азійського кордону Росії, для них був встановлений полегшений торговельний

правовий режим. Їм надавалося право торгівлі як без отримання купецьких свідоцтв (тільки оптом в межах митного торговельного простору і на чотирьох ярмарках: Ірбитській, Нижегородській, Корінній і Тюменській), так і з отриманням купецьких свідоцтв нарівні з російськими підданими для реалізації права роздрібною торгівлі на території імперії в цілому без вступу до російського підданства. Право здійснення оптової торгівлі без сплати відповідного мита, тобто без отримання торгового свідоцтва, азійським купцям надавалося тільки протягом одного року, а ті, що залишалися на більш тривалий час на території імперії, зобов'язані були брати торговельні свідоцтва.

До вільної торгівлі іноземців, при якій не було потрібно отримання торговельних свідоцтв, були віднесені: купівля хліба та інших сільськогосподарських продуктів у Новоросійському краї (нині Південь України); торгівля худобою і кіньми на всій території імперії, а також усередині країни, морськими суднами, побудованими в Росії; участь у головних ярмарках; продаж іноземними промисловцями вироблених на власних заводах машин, обладнання для підприємств, хімічних та інших речовин [224, ст. 118, 135].

У структурі «Устава о промышленности», на відміну від «Устава о торговли», норми, що регулювали права іноземних підданих на влаштування підприємств, не виділено в окремий розділ. У цьому не було необхідності з огляду на те, що дані відносини регулювалися становими правами учасників, які вони отримували, отримуючи купецькі гільдії. Тому статті «Устава о промышленности» носять загальний характер як для російських підданих, так і для іноземців, що володіють торговельними свідоцтвами, які одночасно дають право на утримання відповідного до гільдії мануфактур, фабрик, заводів. У документі передбачено одноманітну систему пільг для іноземних та російських підданих, які відкривали нові фабрики і заводи, охорону прав на відкриття і винаходи, зроблені не тільки в Росії, але й за кордоном тощо.

Іноземним підданим, що не записані в розряд іноземних гостей, дозволялося відкривати фабрики і заводи в містах і повітах та записуватися в гільдії без вступу в російське підданство на термін 10 років; після закінчення цього терміну вони

повинні були або ж заявити про прийняття підданства Російської імперії, або ж продати свої підприємства. Запис іноземців до гільдії проводився з дозволу губернатора. Іноземним промисловцям, за згодою з міністром фінансів, могла бути надана пільга для скасування платежу гільдейських повинностей на трирічний термін. Якщо ж визнавався факт значної користі від діяльності названих підприємств, то з дозволу імператора їхнім власникам надавалися додаткові пільги [192, с. 103 – 112].

Залежно від конфесійної належності, підприємницькі та інвестиційні права іноземців обмежувалися. Від іноземців, котрі мали намір займатися підприємницькою діяльністю в Росії як без вступу в підданство, так і з вступом до нього, вимагалось надання церковних посвідчень, отриманих за місцем їх народження, котрі мали бути завірені у російських місцях за кордоном або у російських духовних відомствах про їхню належність до християнського віросповідання. Загальні обмеження, що стосувалися прав євреїв з числа російських підданих, поширювалися, в цілому, і на євреїв-іноземців.

Євреї із числа підданих іноземних держав, відповідно до ст. 220 Статуту торгового, могли займатися підприємницькою діяльністю на території Російської імперії лише у місцях смуги осілості для євреїв – підданих Російської імперії протягом одного року. Смуга осілості – це територія компактного проживання євреїв, визначена царським урядом, з метою запобігання їхнього розселення по всій території держави та захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції [114, с. 369].

Вперше обмеження до представників іудейської віри були встановлені Указом Катерини II «О предоставлении евреям гражданства» від 23 листопада 1791 року. «Евреи не имеют никакого права записываться в купечество во внутренние российские города и порты, – записано в документі, – а только по указам Нашим дозволено им пользоваться правом гражданства и мещанства в белорусских губерниях на Екатеринославское наместничество и области Таврической» [141, с. 287]. Дещо пізніше – 13 квітня 1835 р. вступило набрало чинності нове «Положение о евреях», за яким смуга осілості розширювалася та охоплювала землі,

абсолютна більшість яких становили етнічно українські території, а саме: Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська губернії, окрім міст Києва, Миколаєва, Севастополя та козацьких і державних селищ Полтавщини [36, с. 311].

Для переселення всіх іудеїв та виконання вищезгаданих законодавчих приписів був розроблений «Устав о паспортах и беглых» 1857 р., розділ другий якого чітко визначав межі територій проживання євреїв [222, с. 5 – 9]. Подальші законодавці зміни, які вносилися до Уставу, виробили спеціальний механізм видачі відповідного документа, котрий посвідчував особу єврея, а також визначав територію, де він мав право проживати і займатися господарською діяльністю. Окрім того, у паспорті фіксувався вік людини, її особисті фізичні риси (ріст, колір волосся, форма брів, колір очей, форма носа, рота, підборіддя), особливі прикмети (вроджені плями, родимки чи фізіологічні патології) тощо. Документ видавався на один рік без права пролонгації [223, с. 38 – 40].

Необхідність виїзду із території власної осілості можна було реалізувати шляхом отримання від місцевих органів державної влади відповідного дозвільного квитка, із зазначенням місця подорожі, мети поїздки та визначенням чітких строків повернення. Такий квиток прикріплювався до паспорта і надавав єврею право переміщення у дозволені йому губернії. Подорож чи проживання євреїв, підданих Російської імперії на заборонених територіях без документів, оформлених належним чином, тягли за собою негайне їх виселення на територію осілості, а євреї-іноземці підлягали депортації за межі імперії із заборonoю перетину державного кордону в майбутньому. Повторна спроба проникнення в Росію тягла за собою санкцію у вигляді позбавлення волі терміном на два роки з подальшим виселенням за межі держави [223, с. 41 – 42].

Відтак, євреї із числа підданих іноземних держав отримували статус заїжджих іноземних купців і могли перебувати лише в портових і прикордонних містах, або в межах митної смуги. Поза межами смуги осілості євреї із числа іноземних підданих могли отримати дозвіл на право здійснювати торговельну діяльність та засновувати

банкiрські контори на правах iноземних гостей з отриманням торговельного свiдоцтва по першiй гiльдiї, за умови, що вони у себе в країні є людьми «вiдомими як за громадянським статусом, так i широким торговельним обiгом». Рiшення про можливість надання iноземцям iз числа євреїв займатися пiдприємницькою чи iнвестиційною дiяльнiстю в кожному окремому випадку приймалося пiсля узгодження мiж мiністрами фiнансiв, внутрiшнiх та закордонних справ.

Водночас, вiдповiдно до ст. 197 Статуту торгового, право остаточно задовольняти прохання iноземних євреїв про можливість займатися торговельною дiяльнiстю з вiдомими в Росiї пiдприємствами та на ярмарках було надано особисто мiністру внутрiшнiх справ Росiйської iмперiї [84, с. 39].

Таким чином, пiдприємницькi права євреїв, що представляли iноземнi країни, обмежувалися за загальним правилом тiльки можливістю проведення оптової торгiвлi на території лише тих губернiй, якi входили до смуги постiйної осiлостi росiйських євреїв. Як виняток, їм могло бути надано право засновувати пiдприємства та брати участь у великих торговельних операцiях на всiй території iмперiї з дозволу уряду.

У цiлому, визначаючи характер та природу правової регламентацiї пiдприємницької дiяльностi iноземних пiдданих в дореформенiй Росiї XIX ст., можна вiдзначити загальне прагнення законодавця «передбачити все i вся - аж до найбільш дрiб'язкових проявiв життя, все i всiх вiдмежувати i будь-який обхiд закону попередити» [33, ст. 17].

Мета всiх цих обмежувальних правил, утискiв i суцiльної регламентацiї - усунення конкуренцiї з боку iноземних купцiв, передусiм європейських. Цим духом наповненi всi постанови, якi стосуються пiдприємницької дiяльностi iноземцiв в iмперiї. У той же час росiйське законодавство було вiдображенням загальної полiтики держави, у першу чергу спрямованої на розвиток i захист вiтчизняного пiдприємництва. Одним з напрямкiв вирiшення даної проблеми стало стимулювання прийняття iноземцями росiйського пiдданства. Нагадаємо, що такий вектор зовнiшньої полiтики мав свої витоки задовго до початку XVIII столiття, коли царський уряд прагнув розвинути торгiвлю i промисловiсть шляхом залучення

іноземних колоністів, скориставшись їхнім виробничим потенціалом та капіталом. Щоправда, така політика мала успіх лише на початковій стадії, а в подальшому її реалізація виявилася занадто дорогою. Вже на початку XIX ст., коли розпочався період правління Олександра I, від неї відмовляються. Уряд починає зосереджуватися на внутрішніх ресурсах розвитку, перш за все на промисловій сфері. Водночас, запровадження обмежень на підприємницьку діяльність європейських підприємців було прямо пов'язане з політичними подіями, що сколихнули Європу наприкінці XVIII - на початку XIX ст.

Економіка Росії цього періоду характеризувалася значною відсталістю, порівняно з промислово розвиненими державами Західної Європи. Чітка регламентація діяльності іноземних підприємців приводила до ослаблення конкуренції з боку іноземного капіталу, але діючі в країні вітчизняні підприємці були не в змозі настільки скоротити відставання економічного розвитку Росії від країн Західної Європи, щоб у короткий термін розрив міг зникнути сам собою. Слабку активність російських підприємців, насамперед, у промисловій сфері у дореформений період можна пояснити існуванням станової системи та незначним попитом на продукцію індустріального виробництва [230, ст. 56 – 67]. Це викликало неготовність підприємців до ризику. Російські підприємці, зрештою, як і іноземні, були обтяжені дріб'язковою регламентацією та жорсткою державною опікою. Торгово-промислове та інвестиційне законодавство в дореформений період не відповідало вимогам, що висувалися часом. На наш погляд, загальна обмежувальна політика російського уряду щодо іноземних підприємців та інвесторів, що проводилася протягом всієї першої половини XIX ст., була продиктована певними політичними міркуваннями (загроза поширення революційних настроїв з Європи) і необхідністю дотримання інтересів російського купецтва, насамперед у внутрішній торгівлі.

Проте, поки в Росії вводилася система обмежень підприємницької діяльності іноземних підданих, законодавство найбільших промислово розвинених країн Західної Європи з кінця XVIII ст. і протягом першої половини XIX ст. фіксувало прозору тенденцію до вирівнювання в правах іноземців і підданих (громадян)

власних держав на підприємницьку та інвестиційну діяльність [205, с. 41]. Російський царський уряд не міг не враховувати даний факт європейського законодавства у своїй правовій політиці щодо іноземного підприємництва, розглядаючи це питання в контексті загальних цілей і завдань економічного розвитку держави на тлі високих темпів зростання торговельно-промислового потенціалу таких країн, як Англія, Франція, Бельгія тощо.

З кінця 1850-х рр. у вищих урядових ешелонах Російської імперії починає відбуватися процес переосмислення значення іноземних капіталів та іноземного підприємництва для економічного розвитку країни.

2.2. Особливості правового забезпечення надходжень іноземних інвестицій та практика їхнього використання в Україні у другій половині XIX ст.

Незважаючи на те, що Лівобережна Україна (Військо Запорозьке) увійшла до складу Московського царства ще у 1654 р., Правобережна Україна стала складовою частиною Російської імперії унаслідок трьох поділів Речі Посполитої Польської у кінці XVIII ст., особливості у різних сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя імперією до середини XIX ст. ліквідувати не вдалося. Цю специфіку змушена була враховувати влада, проводячи цикл реформ 1860 р. в Україні. Так, ліквідовуючи кріпацтво 19 лютого 1861 р. та здійснюючи земельну реформу, російський уряд змушений був ухвалити не уніфіковані, а окремі місцеві положення для регіонів України. Залежно від умов користування землею, Україна була поділена на три місцевості: Південь, для якої було характерним громадське землекористування; Лівобережжя, де переважала подвірна форма господарювання; Правобережжя – з переважною кількістю поміщиків польського походження та подвірною формою надільного користування. Враховуючи велику кількість землевласників польської національності та наслідками польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні (Волинська, Київська, Подільська губернії), російський уряд пішов останнім на поступки. Обсяги надільної землі на Правобережній Україні, за свідченням дослідника П. Захарченка, зросли на 18 % порівняно з дореформеними розмірами [75, с. 220 – 221].

Реформування судової системи в українських губерніях Російської імперії також відбувалося у особливих умовах. Наявність великої кількості землевласників польського походження (9 із 10) [190, с. 16] і страх влади перед їхніми збройними повстаннями призвело до того, що на Правобережній Україні, на відміну від інших губерній Російської імперії, замість загальних і місцевих судів створювалися лише останні. При цьому увесь склад мирових суддів у цьому генерал-губернаторстві не обирався, а призначався міністром юстиції Російської імперії.

Особливості правового регулювання іноземних інвестицій супроводжували Україну впродовж 1860–1880-х рр. На перший погляд законодавство про

землеволодіння та землекористування представників польської та єврейської національностей жодним чином не пов'язувалися з діяльністю іноземних інвестиційних об'єднань, проте державні органи стали поширювати їхню чинність і на акціонерні товариства. Судячи зі змісту нормативно-правових актів, держава ставила собі за мету попередити втечу від встановлених обмежень шляхом участі дискримінованих у компаніях, що володіли землями чи займалися недозволеним для цих осіб виробництвом.

Тотальний наступ на права землевласників польської національності на Правобережній Україні розпочався одразу після поразки польського повстання за національне визволення у 1863 р. від російського панування. Так, 5 березня 1864 р. імператором затверджується «Положення про пільги, переваги і грошові позики, що надаються при купівлі казенних і приватних маєтків у Західному краї». У ст. 1 документа йдеться про можливість надання таких пільг представникам різноманітних націй та національностей, окрім поляків та євреїв. Усім покупцям, їхнім нащадкам та спадкоємцям законодавець забороняв продавати, заставляти чи в інший спосіб передавати, надавати в оренду чи управління куплені маєтки представникам дискримінованих національних меншин [175, с. 4 – 6].

В Указі Сенату від 10 грудня 1865 р. під назвою «Про заборону особам польського походження знову набувати поміщицькі маєтки в дев'яти західних губерніях» поміщикам польської національності тимчасово заборонялося набувати поміщицькі маєтки на Правобережній Україні. До такого висновку спочатку прийшла спеціально створена комісія, яка констатувала: «У Західних губерніях на 10 млн. населення, переважно малоросійське, білоруське і частково литовсько-жмудське, є мізерна кількість населення польського походження; населення це складається у своїй більшості із поміщиків та міщан і дає всьому краю характер польський; сила поляків полягає у корпоративній замкнутості щодо володіння нерухомою власністю, котра не допускає проникнення до себе жодної іншої національності, насамперед російської» [196, с. 108 – 109]. На цій підставі «особам польського походження» не тільки заборонили набувати поміщицькі маєтки, але й зобов'язали учасників польського повстання, засуджених до висилки, продати чи

обміняти свої секвестровані маєтки на такі ж самі в інших губерніях імперії. Цими дискримінаційними нормативно-правовими актами російський царизм намагався витіснити іноземних інвесторів польського походження зі сфери сільського господарства та позбавити їх законно набутої нерухомої власності.

Головна особливість оприлюдненого закону полягала в тому, що права на набуття маєтків позбавлялися лише поляки шляхетського походження та жителі міст. Сільське населення польського походження не позбувалися права набувати нерухому власність.

Лише через чотири роки, 10 жовтня 1869 р., міністр державних маєтностей роз'яснив, що особами польського походження влада вважає «не взагалі католиків, а лише поляків і тих уродженців заходу, які засвоїли польську національність» [185, с. 119]. Далі автор зазначив, що в основі етнічного походження особи за основу необхідно брати не віросповідання, а фізичну належність до тієї чи іншої національності.

Дискримінаційні акти, спрямовані проти поляків, як потенційних борців за національне визволення підписувалися Олександром II і в 1870-80-х роках. Так, 27 грудня 1884 р. було оприлюднено правила щодо придбання у власність, заставу чи шляхом оренди земельного майна. Відповідно до них, особам польської національності «заборонялося передавати у заставу маєтки (з населенням) та угіддя, а також земельну власність, що розташовувалася поза межами міст та містечок» [176, с. 602 – 603]. У такий спосіб російський царизм дискримінував представників польської національності щодо інвестування коштів у розвиток сільського господарства, промисловості чи інших галузей господарської діяльності в країні, забороняючи їм набувати земельні посілості у будь-якій формі для будівництва, у тому числі, й власних підприємств. Водночас акціонерним товариствам вітчизняного походження дозволялося набувати земельну власність у дев'яти західних губерніях обсягом, що мав не перевищувати 200 десятин землі.

На заборону здійснювати інвестиційні вкладення спрямоване Положення Комітету Міністрів від 19 березня 1895 р. «Об измененіях Высочайше утвержденных 14 марта 1892 г. Временных правил относительно водворения в

Волинскую губернию лиц нерусского происхождения». Згідно з його нормами, Волинському губернатору дозволялося виселяти в адміністративному порядку за межі губернії іноземних поселенців, що перебували в російському підданстві, та осіб, що переселилися з Привісленських губерній, у разі встановлення фактів їхнього реального володіння нерухомими маєтками поза межами міських поселень Волинської губернії [149, с. 142 – 143].

У дискримінаційній конструкції щодо обмеження представників польської національності на володіння земельними посілками було спрямоване і наступне Положення від 27 січня 1901 р. «Об ограничении принадлежащего крестьянам католического вероисповедания права приобретать земельную собственность в девяти западных губерниях». Нормами даного закону генерал-губернаторам дев'яти західних губерній дозволялося при видачі селянам римо-католицького віросповідання свідоцтв на придбання земельної власності встановлювати максимальні розміри ділянок, дозволених для придбання, не допускати зосередження в руках селянина-католика понад 60 дес. землі разом з наділом [150, с. 45]. Як бачимо, законодавство 1870 – 1900 рр. у Росії, у тому числі й для українських губерній, мало чітке антипольське спрямування. Така політика далеко не сприяла розвитку інвестиційних ініціатив з боку іноземного капіталу.

Таким чином, відверта антипольська дискримінаційна політика, що проводилася царською владою на Правобережній Україні, де проживало більшість землевласників польського походження, комплексні законодавчі та адміністративно-каральні заходи, запроваджені в українських правобережних губерніях, дали свої результати. Неможливість набувати землі поза міськими оселями, узаконення максимуму обсягів землеволодіння для селян, що належали до римо-католицької релігійної конфесії, на загальне звуження, таким чином, майнових прав польського населення, не лише змінило національну структуру землеволодіння у Правобережній Україні, а й негативно вплинула на розвиток інвестиційного клімату у цьому регіоні. Він істотно погіршився, як і зменшилася частка польських землеволодінь у загальному обсязі земельної власності українського Правобережжя. За підрахунками П. Захарченка, до кінця XIX ст. на

Волині, Київщині та Поділлі землеволодіння православних українців та росіян збільшилося за рахунок зменшення земельних посіlostей поміщиків польського етнічного походження на 296 254 дес. [77, с. 251]. У структурі землеволодіння також сталися зміни. Величина земельних площ польської шляхти за 40-літній період зменшилася з 90 % напередодні реформи 19 лютого 1861 р. до 49 % на кінець XIX ст. [77, с. 252].

Істотні перешкоди створював законодавець на шляху залучення єврейських інвестицій в Україну. Небажання уряду до такої співпраці яскраво відбилось на низці нормативно-правових актів дискримінаційного характеру, що усіяло обмежували проникнення єврейського капіталу у різноманітні сфери соціально-економічного життя краю. Найбільшу загрозу для себе уряд вбачав у можливості розширення землеволодіння представників єврейського народу на території Правобережної України за допомогою неконтрольованого скуповування нерухомого майна. На попередження перебігу подій саме у цьому напрямку і були застосовані праворегулятивні заходи, проведені російськими урядовими колами.

З ліквідацією кріпосного права 19 лютого 1861 р. і появою ринку землі з боку царської влади розпочалися спроби попередження концентрації приватного або колективного землеволодіння за національною ознакою. Вони інтенсифікувалося одразу після наданого 26 квітня 1862 р. законодавцем дозволу купувати, міняти чи іншим способом набувати поземельну власність у маєтках, у яких було припинено зобов'язальні відносини кріпаків щодо своїх поміщиків. Оскільки у Київській, Волинській і Подільській губернії вони були припинені з 1 вересня 1863 р., царський уряд намагався не допустити зосередження земельної власності в руках єврейського капіталу, вболіваючи насамперед за православне населення краю. Доказом того, на нашу думку, може бути конфіденційний листу генерал-губернатора Київського, Волинського і Подільського Н. Аненкова від 20 травня 1864 р. міністру внутрішніх справ Російської імперії, текст якого у своїй роботі наводить П. Захарченко. Стурбований тим, що більшість землевласників мала значні борги перед лихварями єврейської національності, очільник генерал-губернаторства застерігав: «Місцеві поміщики продаватмуть маєтки за

приватними договорами, або для того, щоб позбуватися від сплати обтяжливих процентів, або, можливо, із бажання паралізувати наміри уряду посилити російський елемент у хліборобстві» [190, с. 76 – 77].

Услід за тим, 10 липня 1864 р. імператор заборонив поширювати Закон від 26 квітня 1862 р. на територію всіх західних губерній, де здійснювався обов'язковий викуп. У документі, що не підлягав опублікуванню на момент ухвалення, зазначалося: «Заборонити усім без винятку євреям набувати від поміщиків і селян землі в губерніях, підвідомчих обом західним генерал-губернаторствам» [190, с. 78].

З метою запобігти ухиленню від виконання законів 10 липня 1864 року і 10 грудня 1865 р., нормами яких, як зазначалося, заборонялося євреям і полякам набувати земельну власність у дев'яти західних губерніях (Віленській, Вітебській, Гродненській, Ковельській Могилівській, Мінській трьох українських — Волинській, Київській та Подільській), в уставі фабрично-торгового товариства «Промисловість» містилася заборона збільшувати обсяги земельних володінь, що перебували у його власності в правобережних українських губерніях, котра б не перевищувала 200 десятин. Це обмеження, хоч і не було узаконене у формі царського указу, стало загальнообов'язковим для всіх товариств цукровопромислової галузі, що засновувалися на Правобережжі (у Південно-Західному краї) [245, с. 123]. Лише через дванадцять років законом від 27 грудня 1884 р. норма, що стосувалася розмірів землеволодіння, була узаконена і розповсюджена на всі акціонерні компанії, котрі набували нерухомість у дев'яти названих західних губерніях [176, с. 603].

Дискримінаційні норми до окремих націй і народностей, зокрема щодо євреїв, знаходили своє відображення і в наступних джерелах права, ухвалених у Російській імперії. Відповідно до Закону від 3 травня 1882 р. «О приведении в действие временных правил о евреях» як тимчасовий захід було затверджене імператором положення Комітету міністрів про заборону їм бути покупцями, заставодержателями і орендарями нерухомого майна поза межами міст та містечок на всій території імперії, крім єврейських колоній, що займаються хліборобством.

Небажання держави залучати інвестиції представників єврейської національності красномовно проглядається і в пункті третьому аналізованого закону, яким заборонено представникам цього народу «проводить торгівлю в воскресные дни и в двенадцатые христианские праздники» [143, с. 181].

Починаючи з 1889 р., зазначене вище положення, що регулювало розмір земельної власності, стало запроваджуватися в уставах акціонерних компаній, що діяли поза межами вказаних дев'яти губерній. Через три роки на акціонерні компанії стала поширюватися норма, встановлена тим самим законом від 27 грудня 1884 р., про обмеження терміну оренди землі в західних губерніях дванадцятьма роками. Склад акціонерів компанії, що мав, згідно з уставами, вказані обмеження щодо землеволодіння, жодним чином не унормовувався. Відтак, йому дозволявся випуск акцій на пред'явника. У разі, коли компанія, як виняток, отримувала дозвіл на придбання землі більшого розміру або збільшувався термін її оренди, їхніми акціонерами могли бути лише особи з недескримінованих націй і народностей, а акції цих компаній могли бути лише іменними. Останнє означало, що такі компанії обмежувалися в розміщенні своїх акцій: коло дійсних і можливих утримувачів акцій звужувався, унаслідок чого вони часто втрачали у біржовій ціні.

З часом вказані обмеження у дев'яти західних губерніях на землеволодіння, що заперечували можливість широкого залучення іноземних інвестицій представників польського та єврейського народів, набували зворотного сенсу: вони стали розглядатися як встановлені законом права акціонерних товариств на землю, котрі не поширювалися на інші губернії. Словом, законослухняні акціонерні та інші товариства цілком слушно вважали, що приписи законів, котрі здійснювали чіткий перелік губерній, у яких обмежувалося землеволодіння для представників окремих націй та національностей, є повним і ширшому тлумаченню не підлягають. Вважалося, що чинність означених нормативно-правових актів на інші губернії, у тому числі й шість, власне, українських, не поширювалася.

Унаслідок цілковито спрямованої обмежувальної політики російського уряду, набуття землі в районах, що підпадали під дію законів 1880, 1882 і 1887 рр., було дозволено російським компаніям лише у тому разі, якщо у складі інших акціонерів

не було осіб, дискримінованих націй і народностей. Відтак акції цих товариств і об'єднань були лише іменними [245 с.124]. Усі аналізовані норми закону, відповідно до принципів дії закону у часі, зворотної сили не мали, чим збільшували сумніви, а подекуди й хаос при виявленні правового становища навіть мононаціональних компаній.

Одразу після скасування кріпосного права у діяльності відповідальних за іноземні інвестиції міністерств і відомств щодо правозастосовної практики сепаратного акціонерного законодавства жодних розбіжностей не проглядалося. Як виняток, право випуску безіменних акцій дозволявся лише компаніям «великим або ризиковим, де концентрація основного капіталу шляхом випуску одних іменних акцій могла бути нездійсненою» [245, с. 624]. Насамперед, до них відносилися підприємства гірничодобувної та металургійної промисловості. Одночасно, в разі придбання землі цими компаніями, їм заборонялося мати у складі керівних органів дискримінованих за національною ознакою осіб. Проте до середини 1890-х років останнє правило, за нашими спостереженнями, застосовувалося рідко.

Початок ХХ ст. не вніс істотних коректив у інвестиційний правовий режим, що склався в Російській імперії загалом і в Україні зокрема. Дискримінаційне законодавство не зменшувало обертів. Обмежувальні нормативно-правові акти регулювали правовідносини уже не лише в межах дев'яти західних губерній, а перекинулися й на інші регіони, де євреї почасти асимілювалися з місцевим православним населенням. Так, 10 травня 1903 р. побачив світ Указ «О временном воспрещении совершения от имени и в пользу евреев в губерниях, не входящих в черту общей еврейской оседлости, всякого рода крепостных актов», яким тимчасово заборонялося набуття євреями в губерніях, що не входили у смугу єврейської осілості, права власності, володіння і користування нерухомим майном, розташованим поза межами міських поселень. Крім того, їм заборонялося «выдавать под обеспечение сих имуществ денежные ссуды» [126, с. 493]. Як бачимо, не маючи можливості претендувати на нерухоме майно в будь-якій його формі, єврейський капітал був позбавлений щонайменших можливостей інвестувати у власну підприємницьку діяльність, адже ні користуватися, ні

володіти, ні розпоряджатися земельною ділянкою, де розташоване їхнє підприємство, законом не дозволялося. При цьому російський законодавець у фабулі будь-якого антиєврейського законодавчого чи підзаконного акта завжди вказував на тимчасовий характер його дії. Тимчасовість в умовах абсолютистської Росії перетворювалася на постійність.

З початком 1880-х років не лише залізничні та пароплавні, але і страхові, гірничопромислові та низка інших акціонерних компаній незалежно від володіння нерухомістю стали отримувати рекомендації щодо необхідності залучати до складу учасників акціонерних товариств та їхніх безпосередніх керівників переважно російських підданих, а не представників інших національностей чи не православного віросповідання. З 1892 р. для нафтопереробних компаній встановлювалося правило, за яким у разі участі у складі акціонерів підданих іноземних держав придбання цими компаніями нафтоносних земель мало в обов'язковому порядку узгоджуватися з Міністерством державних маєтностей, від якого необхідно було отримати дозвіл на їхню розробку. А акціонерні компанії друкованої і видавничої справи могли мати лише іменні акції, проте без обмеження кількісного складу акціонерів [245, с. 125].

Таким чином, впродовж другої половини XIX ст. в Росії загалом та в українських губерніях зокрема, склалася ціла система обмежень громадянських прав акціонерних компаній, які на законодавчому рівні визнавалися тимчасовими, хоча насправді такими не були. При цьому ці обмеження ґрунтувалися або на прямій вказівці закону, або запроваджувалися з метою його обійти, або видавалися без жодних необхідних для цього підстав на вимогу адміністративної влади. Усі вони стосувалися в основному акціонерних компаній, що виникли і діяли на основі затверджених імператором уставів.

Усі вище проаналізовані нами напрями правового регулювання інвестицій окремих дискримінованих націй і народностей в Україні створили не надто сприятливий правовий режим для використання іноземних капіталів і їхнього вкладення у різноманітні сфери суспільного та господарського життя країни. Проте і в цих умовах практика випереджала законодавство.

У заключній частині даного підрозділу розглянемо проблематику втілення норм російського законодавства середини XIX ст. у практику іноземного інвестування, спираючись на надходження капіталів, насамперед, до найрозвинутішого у промисловому відношенні регіону України - Донецько-Криворізького басейну, як нині його називають, чи Донецько-Придніпровського, як називався він за доби Російської імперії.

Широке і повсюдне розгортання будівництва залізниць у післяреформений період сприяли зростанню розвитку металургійної промисловості на сході України. У Донецькому басейні металургійна галузь була зав'язана на видобутку корисних копалин, а саме на місцевому коксівному вугіллі і привізній руді; у Криворіжжі – на покладах високоякісних руд і привізному коксівному вугіллі.

Державні замовлення на метал, що значно збільшилися у післяреформений період, створення сприятливого інвестиційного правового режиму у цей період, відкривали широкі можливості для залучення акціонерних капіталів і стимулювали підприємницьку активність насамперед зарубіжних ділових кіл. Впродовж 1870-х рр. відбувається швидкий процес становлення металургії як нової галузі промисловості в Україні. Впродовж двадцяти найближчих років металургія Донецько-Криворізького басейну посіла провідне місце в Російській імперії. Свідченням цього стали обсяги виплавки чавуну, що зросли у 75 разів і до початку XX ст. становили 52 % загальноросійського видобутку [233, с. 456].

Незважаючи на те, що одним із перших металургійних заводів у Росії, котрі виплавляли чавун на мінеральному паливі, був Луганський казенний завод, що розпочав свою виробничу діяльність у 1798 р., повний цикл виробництва першим вдалося досягти лише підприємству з іноземним капіталом, заснованому британським підданним Джоном Юзом більш ніж через сімдесят років.

В умовах проведення буржуазно-зорієнтованих реформ в Росії царський уряд на значних пільгових умовах надав концесію князю С. Кочубею на будівництво заводу для «выделки железных рельсов из местных материалов и на местном минеральном топливе» в районі Донецького гірського кряжа [105, с. 151]. Незважаючи на привабливість і перспективність даного проекту, князю С. Кочубею

не вдалося знайти кошти в Росії і створити акціонерне товариство. Відтак, за суму в 30 тис руб. сріблом чи 24 тис. фунтів стерлінгів в акціях створюваного акціонерного товариства і компенсацією оренди 7,5 акра землі, він здійснив переуступку на право будівництва підприємства британцю – уродженцю м. Мертир-Тедвілд Д. Юзу [252, с. 12].

18 квітня 1869 р. між урядом, в особі Міністра шляхів сполучень Мельникова та Міністра фінансів Рейтерна, з одного боку, та за довіреністю Д. Юза Самуїлом Кітто Гвейером – з другого, було підписано договір, затверджений його Високістю імператором Олександром II, про утворення «Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производства и общества железнодорожной ветви от Харьковско-Азовской линии» із основним капіталом в 300 тис. фунтів стерлінгів, поділеного на 6000 акцій по 50 фунтів стерлінгів кожна [60, с. 326]. Дослідник становлення юзівського заводу А. Лисянський звернув увагу, що сім англійських засновників товариства, серед яких були аристократи, інженери і один депутат парламенту, підписались усього на 690, тобто на 11,5 % акцій, а з шести директорів мали необмежені повноваження з управління підприємством лише двоє – Д. Юз і Д. В. Гуч [105, с. 153 – 154].

Британські акціонери взяли на себе цілу низку зобов'язань перед російським урядом, а саме : «а) вести разработку каменного угля в таких размерах, чтобы количество добываемого угля могло удовлетворять по возможности потребностям железных дорог, заводов и частных лиц так, чтобы количество добываемого угля доходило, в случае заявленной правительством надобности, до 2 000 тонн в день; б) устроить и пустить в полный ход, не позже как через девять месяцев со дня утверждения за сим договора, доменные печи для выплавки чугуна с тем, чтобы оно вырабатывалось не менее 100 тонн еженедельно; в) постройку рельсового завода окончить через два года со дня утверждения за ним сего договора и выкатывать рельсы из железа собственной выделки и г) устроить механические мастерские для постройки машин и всяких железных поделок для местных потребностей» [60, с.327].

Крім того, Російська імперія в особі уряду також не відмовлялася від підтримки новостворюваного підприємства, що вкладало значні грошові кошти в економіку країни. Воно безоплатно поступалося товариству для копалень відводи із пустищ казенних земель з кам'яновугільними покладами поруч або на самій лінії Харківсько-Азовської залізниці. Впродовж 10 років у вигляді субсидій мала видаватися премія у розмірі 50 копійок за кожен пуд вироблених рейок, але не більше ніж за 300 тис. пудів щорічно. Надавалося право безмитної доставки на Донбас із-за кордону різноманітного обладнання, потрібного для будівництва заводу і розробок копалень. Окрім того, Д. Юзу і його партнерам надавалося право створити товариство для будівництва залізниці довжиною 85 верст по лінії Харківсько-Азовської залізниці і далі на південь з метою з'єднання рейковим шляхом заводу з загальною мережею російських залізниць. На пільгових умовах уряд надавав Новоросійському товариству позику у сумі, що дорівнювала 75 % загальної вартості залізниці, яку розпочинали будувати [60, с. 327 – 328].

Як повідомляє дослідник А. Лисянський, товариство уклало додаткову угоду з урядом від 24 квітня 1870 р. Відповідно до його умов, товариству надавалася додаткова позика для придбання рухомого складу товарних вагонів у розмірі 500 тис. руб. без встановлення остаточних термінів повернення під 5 % річних [105, с. 153].

Радянський дослідник П. Волобуєв твердив, що уряд виконав свої письмові зобов'язання перед іноземним інвестором в повному обсязі, зокрема, впродовж десяти років після введення в дію заводу в Донбасі видавало по 50 копійок премії за кожен пуд виготовлених рейок, що становило 1,5 млн руб. сріблом безоплатної субсидії [31, с. 36].

Новоросійське товариство було створене у Бахмутському повіті Катеринославської губернії для облаштування залізорудних, кам'яновугільних копалень, виробництва чавуну, сталі, коксу, рейок, виробів для залізниць, різноманітного військового обладнання, а також для здійснення торгівлі цією продукцією в межах Російської імперії та з іноземними державами. До цього промислового, переробного і видобувного комплексу входили Юзівський чавуноливарний, залізо-сталеобробний

і рейкопрокатний заводи. Впродовж кількох наступних років Новоросійське товариство вийшло на провідні позиції в державі по окремих напрямках виробництва товарів металургійної промисловості. Так, до 1893 р. він впевнено вийшов на друге місце (після Путилівського заводу) за обсягами виробництва залізничних рейок [68, с. 32]. Загальна сума витрат на початкове будівництво заводу становило 2 млн крб., які компанія повернула протягом 10 років, отримавши державні премії за продукцію [105, с. 153].

Розширення промислового виробництва в Донецько-Криворізькому басейні, розпочате англійськими інвесторами, їхня націленість на роботу у цьому регіоні на тривалу перспективу, спонукала останніх до реалізації програм шкільного та професійного навчання дітей своїх співробітників. У зв'язку з цим у 1876 р. у Юзівці було відкрито початкове народне училище, де спочатку навчалось 50 учнів, а після того як Новоросійське товариство побудувало нову будівлю школи, кількість учнів зросла до 1446 учнів, із них 625 осіб становили представниці жіночої статі, а 821 особа - чоловічої. Для забезпечення навчально-виховної роботи в школі товариство залучило значну кількість педагогічних кадрів різноманітних навчальних дисциплін. За свідченням сучасників тут працювало 5 педагогів, викладачів курсу законодавства, 31 учитель, 3 учителі креслення та малювання, 3 – іноземної мови, 4 спеціалісти проводило заняття з рукоділля, 2 особи були тренерами з гімнастики [123, с. 32 – 33]. Отже, англійці в Донецькому краї інвестували не лише проекти, в основі яких лежало виняткове отримання додаткової вартості та прибутків, але й власним коштом Новоросійського товариства, що не передбачалося умовами договору 1869 р. з Росією, забезпечувався далекосяжний інтерес компанії, що полягав у реалізації власним коштом освітніх та професійних програм для дітей-співробітників підприємства.

Інвестиції в соціальну сферу жодним чином не зменшували прибутків Новоросійського товариства. Так, у 1899 р. його основний капітал становив 1,2 млн фунтів стерлінгів, тобто виріс у чотири рази з року заснування. У 1900 р. він дорівнював 11 315 400 руб. основного капіталу, що становило 10,5 % усіх коштів, залучених до металургії регіону; 3 771 880 руб. запасного, 1 842 244 руб.

амортизаційного капіталу. Правління знаходилось у Лондоні, агентами компанії були британські піддані А. Бальфур, А.Є. Равильон, управляючими на заводі – І. І. та А. І. Юз. Кількість робітників становила 10 000 осіб [50, с. 278 – 279].

Катеринославська губернія вабила не лише англійських інвесторів, а й була ласим шматком для капіталовкладень підприємницьких кіл із інших країн Європи. Сюди свої погляди звернув і бельгійський капітал. Так, цього разу інвестиції надійшли від товариства «Провіданс», що було засноване ще у 1836 р. Воно володіло потужними металургійними підприємствами як у самій Бельгії, так і у Франції. Проте бельгійські конкуренти не могли відмовити собі у задоволенні побудувати підприємство в Україні, на території Донбасу. При цьому їх жодним чином не обходила та обставина, що там уже діяв завод Нікополь-Маріупольського товариства, який мав стати могутнім конкурентом, власне, бельгійському аналогу.

З метою розвідки території та наявності необхідних робочих рук, до Маріуполя був відряджений, де, зрештою, й поселився інженер Луї Бедюве. 8 квітня 1898 р. він отримав дозвіл царського уряду на започаткування діяльності в Росії для бельгійського «Провідансу», що утворив нове (дочірнє) товариство «Російський Провіданс» зі збереженням у своїх руках контрольного пакета акцій. Підприємство було зареєстроване під назвою «Російський Провіданс» у Маріуполі. Анонімне товариство», що у французькій транскрипції означає «Providence Russe a Mariupol, societe anonume». Нині це підприємство входить до холдингу Ріната Ахметова як ММК імені Ілліча у м. Маріуполі.

Доля нового заводу вирішувалася в Шарлеруа (Бельгія). У це містечко на Самбре, після того, як 1 травня 1898 р. Микола II підписав резолюцію, що дозволила «Російському Провідансу» діяльність у Росії, прибув із Маріуполя Луї Бедюве. Саме тут і було створене правління новоствореного товариства. Його членами стали: Людвіг Біурж, що мешкав у Шарлеруа; доктор права, цензор Державного банку Бельгії; граф Леоне де Терв, поміщик із Грез-Невіля; Юліус Одана, адвокат, сенатор і мер Шарлеруа; Донат Говін, інженер, промисловець із Дампремі Сії. Очолив акціонерне товариство як його агент-розпорядник в Росії Людвіг Бедюве, котрому були надані необмежені повноваження.

«Російський Провіданс у Маріуполі Анонімне товариство» розпочинає свою діяльність в імперії на придбанні від Бельгійського акціонерного товариства кошти на ділянці землі розміром близько 131 десятина, металургійних заводів, а також по облаштуванню та експлуатації таких заводів у інших місцевостях імперії, по розробці кам'яновугільних та інших покладів і по торгівлі предметами свого виробництва», - саме такими словами розпочинається текст Умов, на основі яких дозволялося відкрити роботу названого підприємства з бельгійськими інвестиціями [38, с. 290]. Як бачимо, мета діяльності «Російського провідансу» задекларована досить широко – від видобутку різноманітних природних копалин до їх переробки і реалізації на ринку готової продукції. Сто тридцять одна десятина землі, на якій «Російський провіданс» розпочав свою діяльність в Україні була придбана у місцевого землевласника і підприємця О. Алчевського у 1896 р. [50, с. 299].

Відповідно до п. 2 затверджених імператором Умов, товариство мало підпорядковуватися діючим в Росії законам та постановам, що відносяться до предмета їхньої діяльності, а також усім існуючим постановам про податки і збори, що сплачуються з акціонерних компаній нині, або ті, що можуть сплачуватися в майбутньому.

Управління справами товариства мало бути передане відповідному агентству, яке, як зазначалося вище, незабаром буде створене в Бельгії на чолі з агентом-розпорядником, представником компанії у Маріуполі Людвігом Бедюве. Йому від імені товариства надавалася низка повноважень, які носили універсальний для такого документа характер, а саме:

а) на обов'язкову для товариства діяльність з усіх справах товариства, у тому числі від імені товариства відповідати і звертатися до судових органів з позовами чи заявами;

б) на безперешкодне і самостійне вирішення від імені товариства усіх справ, по яких можуть бути заявлені вимоги до товариства від імені уряду чи від фізичних осіб як сторонніми, так і власними співробітниками. До останньої категорії законодавець відніс не лише службовців, а чи не вперше в Умовах подібного характеру, і робітників. Слід зазначити, що позиція щодо можливості вирішувати спори в судах за

позовом робітництва до акціонерних товариств з іноземним капіталом з'являється у кінці XIX ст. Причиною цього стало узаконення необхідності судового захисту підданих Російської імперії від зловживань чи надмірної експлуатації на виробництві, власниками яких були іноземці.

Положення закону щодо Умов «Російського Провідансу в Мариуполе» зобов'язували надавати щорічний звіт про результати своєї діяльності до Міністерства фінансів і землеробства та державних маєтностей Росії, а також публікувати його в «Правительственном вестнике», «Вестнике финансов, промышленности и торговли». У звіті мала міститися інформація про розподіл дивідендів, призначених на одну акцію, звіт і баланс по операціях в Росії та за кордоном, де показувати обсяг валового прибутку підприємства, витрат і чистого прибутку по операціях товариства в Росії [50, с. 291].

Відповідно до ст. 417 Устава про прямі податки, агентство з управління справами товариства в Росії зобов'язано повідомляти місцеве губернське податкове присутствіє про свою діяльність, яке, у разі сумнівів щодо об'єктивності викладених у звіті даних, може витребувати додатки і пояснення до наданих звітів і балансів.

Останній пункт Умов є найбільш суперечливим. Як і раніше, його приписи могли призвести до самоуправства і зловживання з боку російської адміністративної влади. Проте, за нашими спостереженнями, до кінця XIX ст. він був присутній в усіх Умовах, що уклалися російською владою з іноземними інвестиційними компаніями. Мова йде, насамперед, про те, що російський уряд залишав за собою право у будь-який час, на свій розсуд, «взяти назад виданий товариству дозвіл на проведення операцій у Росії і вимагати припинення їх без будь-яких на те пояснень» [50, с. 291].

Основний капітал «Російського Провідансу» становив 3 730 000 р. золотом чи 15 мільйонів франків. Він поділявся на 15 тис. акцій по 250 руб. (або 100 франків) кожна. Саме товариство мало контрольний пакет із 3 900 акцій. Серед найбільших власників акцій зустрічається уже знайомі імена членів правління товариства, а саме: Донат Говін – 550 акцій, Луї (Людвіг) Біурж – 356, Жюль Одан – 250, граф де Терв – 245 тощо. Сам же головний управляючий заводу в Мариуполі Л. Бедюве став

власником всього лише 44 акцій [215]. Останнього в офіційних звітах товариства називали головним директором. Функції технічного директора виконував бельгієць Пельєрен. Головний директор мав трьох помічників, російських фахівців Ф. Ейхе і К. Буковського та бельгійського – Мулена. На заводі працювало 1840 робітників, яких називали чорноробочими, котрі повністю склали штат із підданих Російської імперії [50, с. 304 – 305].

Правовий режим, що був створений російським законодавством з метою залучення іноземного капіталу, достатньо ефективно використало ще одне підприємство з бельгійським капіталом. Йдеться про іноземне підприємство у сфері металургії під назвою «Южно-Русское Днепроовское металлургическое общество», що утворилося 1887 р. у результаті об'єднання «Общества Варшавского сталепрокатного завода» з бельгійською компанією «Кокериль» і групи Рау. Основний капітал товариства становив 5 млн руб., що був поділений на 10000 акцій по 500 руб. кожна. Засновниками компанії були бельгійські піддані: К. Деллуа-Матьє, барон Ф. де-Макар, Г. Пастор, А. Грейнер, Р. Сюрмонд, німецький підданий В.-Е. Рау. Крім того, у складі засновників «Южно-Русского Днепроовского металлургического общества» були представлені три інвестори із числа російських підданих, щоправда, їхній особистий внесок у статутний фонд підприємства нами виявити не вдалося [238, с. 51 – 52].

Товариство розраховувало використати кращі сировинні можливості басейну і тому перенесло свою діяльність із Царства Польського до українського регіону. Загальне будівництво заводу очолив бельгієць Фрессон за участю двох директорів, які були іноземними фахівцями: технічного (автор проекту – В.А. Бассон) і комерційного (Лессиг). У 1889 р. розпочав діяльність Кам'янський металургійний завод, а «Общества Варшавского сталепрокатного завода» було ліквідоване, і отже польський завод даного підприємства припинив своє існування.

Варто зазначити, що в українському побуті на Донеччині і Криворіжжі досить довго ширився стереотип стосовно того, що нещасні випадки на виробництві траплялися лише з російськими робітниками і спеціалістами. Проте факти свідчать про інше. Одними із перших потрапляли у список загиблих, поранених та

покалічених зарубіжні фахівці та спеціалісти на підприємствах, які належали іноземним інвесторам. Так, 11 лютого 1890 р. на металургійному заводі «Южно-Русского Днепроовского металлургического общества» стався вибух на доменній печі № 2, під час якого загинули два французи – завідувач Генріон, майстер Неля і один робітник із числа російських підданих [117, с. 593].

Як зазначає сучасний вітчизняний дослідник історії проникнення іноземного капіталу на Донбас і Криворіжжя Е. Хряпін, бельгійське товариство «Южно-Русского Днепроовского металлургического общества» було взірцем серед іноземних підприємств у галузі, маючи стабільний і високий прибуток та дивіденд. Так, протягом 1892 – 1896 рр. дивіденди зросли від 10 % до 40 %, прибуток за 1900 р. становив 4 025 706 руб. Крім того, саме акції вказаного підприємства котувалися за найвищим курсом на Варшавській біржі. Так, акція за номінальною вартістю в 500 руб. йшла у 1898 р. за ціною, у шість разів більшою. У березні 1900 р. підприємство, випустивши 10000 додаткових акцій по 250 руб. збільшило основний капітал на 2,5 млн. руб. (тобто на 50 %), що став складати 7,5 млн. руб., запасний – 4166667 руб., амортизаційний – 9633415 руб. Склад правління на кінець XIX ст., що перемістився до Варшави, зазнав деяких змін: бельгійські піддані: барон Ф. де-Макар, Р.Сюрмонд, А. Грейнер, Е. Делуа-Орбан, Г. Пастер, німецький підданий В. Рау, кн. В.Н. Тенішев. Директором-розпорядником заводу став, на якому працювало 6 700 робітників І.І. Ясюкович [238, с.50 – 51].

13 січні 1890 р. бельгійською фірмою «Ш. і Г. Шодуар» (керівник Є. К. Шодуар), французьким банкірським домом «І. Лавесьєр син» (керівник І. Лавесьєр) та російським інженером В.Голубєвим засновано «Общество Русских трубопрокатных заводов» з основним капіталом 600 000 руб., розділеним на 1200 акцій по 500 руб. [40, с. 8]. Компанії належало кілька металургійних заводів, розташованих неподалік один від одного. Йдеться про Катеринославський завод, заснований у 1892 р., що до кінця XIX ст. нараховував 1 900 робітників, та Нижньодніпровський завод, що почав відлік свого існування з 1899 р. і нараховував 400 робітників. Акціонерний капітал компанії у 1890 – 1900 рр. було доведено до

3,5 млн. руб. (7000 акцій по 500 руб.), запасний капітал становив 372331 руб., амортизаційний – 1 004 887 руб., облигаційний – 969 188 руб. [65, с. 508 – 509].

До правління товариства «Общества Русских трубопрокатных заводов» входили як піддані Російської імперії В. Ф. Голубєв, М. І. Ігнаціус, так і бельгійські піддані Є. К. Шодуар, Р. А. Шарльє, І. Лавєсьєр, Ф. Кампїонне, Г. Ейзнер, А. І. Гамбургер. За встановленою у іноземців традицією, за якою вони надавали перевагу спеціалістам із власної країни, директорами підприємств були бельгійські піддані. Директором першого заводу був О.А. Гок, другий завод очолював В.П. ді-Маттео [50, с. 374-375].

Із усього загалу утворених у ХІХ ст. на Південному Сході України підприємств та акціонерних товариств з іноземним капіталом слід звернути увагу на їхню європейську географію. Ми вели мову про англійські, бельгійські, частково німецькі інвестиції в промисловість Донецько-Криворізького басейну, проте залишили поза увагою французький капітал. Він був також широко представлений на теренах Півдня і Сходу України. Не можна не нагадати про інвестиції такого підприємства, як «Акціонерне товариство залізобного і сталеливарного заводу «Гута Банкова», що було створене у 1877 р. у Франції. Маючи свій основний офіс у Парижі, воно заснувало дочірнє підприємство «Донецкое общество железоделательного и сталелитейного производств (в Дружковке)» зі статутним капіталом у розмірі 1,5 млн руб. (8000 акцій по 187,5 руб.). Літописцями підприємства факт його заснування віднесений до 5 липня 1891 р. Започаткували компанію піддані Франції, - Е. К. Пастер, Є. Вердіє, Г. І. Шанов. До складу її фундаторів увійшли також двоє російських підприємців, що взяли участь у посильному його інвестуванні [160, с. 2201].

Впродовж перших чотирьох років компанія збільшила акціонерний капітал на 1 млн руб., а за один лише 1895 рік діяльності збільшення відбулося на 500 000 руб. Підприємство володіло загальною 24 000 акцій вартістю по 187,5 руб., проте впродовж кількох років воно дивіденди не видавало, отримуючи значні прибутки від виробництва [19, с. 618]. Так, у 1896–1897 рр. «Донецкое общество железоделательного и сталелитейного производств») отримало прибутків на суму

212 522 руб., що дало можливість йому входити до групи високоприбуткових товариств галузі. Відповідно до рішення правління підприємства, прибуток у цей період спрямовувався не на виплати дивідендів, а використовувався на відшкодування витрат на будівництво Дружківського металургійного заводу, яке було повністю завершено через чотири роки після початку функціонування товариства. Лише після цього з прибутку підприємства стали нараховуватися дивіденди [182, с. 57].

Після запуску металургійного заводу у Дружківці і його переходу на роботу на повну потужність до кінця XIX ст. основний капітал товариства досягнув 4,5 млн руб., облігаційний – 2091750 руб., запасний – 23090 руб., при цьому чистий прибуток становив 195 006 руб., що й дало йому можливість виплачувати акціонерам відповідні дивіденди. Їхню виплату як іноземним, так і російським акціонерам здійснювало агентство французького акціонерного товариства «Ліонський Кредит», що розташовувалося у Петербурзі. Правління «Ліонського Кредиту» знаходилося у Парижі, а голова і директор правління Е.К. Пастер у Петербурзі. До керівного складу належали І. Боннардель, Г.І. Шанов, Є.Вердіє, К. Астье – французькі громадяни і двоє російських підданих. Іноземцями були директор-розпорядник у регіоні А. Паск'є, директор заводу Л. Ламарше. Жодного російського підданого у керівництві виробничим процесом на заводі не було представлено, хоча на ньому працювало 2 400 робітників, які переїхали сюди насамперед із північних губерній Російської імперії [50, с. 144].

Наступне підприємство, на характеристиці якого варто зупинитися, - засноване у 1895 р. «Донецько-Юрїївське металургійне товариство». Особливістю його заснування став той факт, що одним із засновників став український землевласник і підприємець О. Алчевський, проте на повну силу підприємство запрацювало завдяки французьким інвесторам. Початковий капітал компанії становив 1,5 млн. руб., розділений на 6000 акцій по 250 крб. Товариство одразу почало будувати на станції Юрїївка (тепер Комунарськ) залізниці Луганськ – Дебальцеве металургійний завод. Упродовж двох років товариство збільшило основний капітал на 3,5 млн. руб., випустивши 12 000 акцій вартістю по 250 руб. [180, с. 261].

«Донецько-Юрїївське металургійне товариство» мало істотну відмінність від інших підприємств регіону, що працюювали на іноземних інвестиціях, адже засновувалося, не розраховуючи на державні замовлення. Товариство отримувало фінансове забезпечування шляхом реалізації за кордоном (в Ліоні) 4,5 % облігаційної позики на суму 10 млн. франків. Товариство налагодило співпрацю не тільки з французькими інвесторами. Воно плідно співпрацювало з бельгійськими, німецькими підприємствами. Саме у них воно купувало значну частину обладнання німецьких фірм «Allgemeine Electricitats-Gesellschaft», «Wolff», будівельного матеріалу «Custodia» в Дюссельдорфі [50, с. 227 – 234].

У 1900 р. «Донецько-Юрїївське металургійне товариство» довело основний капітал до 8 млн. руб., запасний – до 2 681 993 руб. У цей рік воно отримало прибуток у розмірі 594 543 руб., дивіденди – 20 %. До складу правління товариства входили: російські піддані О.К. Алчевський, Б.Б. Герберц, німецькі піддані Е.А. Піллінг, А. Мевіус, Е. Мейер. Директором заводу був іноземний інженер М. Г. Беккер. Кількість робітників у 1900 р. на підприємстві становила 3240 осіб. У 1915 році на заводі діяло 5 доменних печей, 7 мартенівських печей, прокатні стани [9, с. 74 – 75].

Слід зазначити, що у східних районах України діяло десять металургійних підприємств з доменними печами за участю французьких капіталів. Із них на основі французьких уставів діяло усього лише два підприємства, решта – на основі російських уставних документів. Цими підприємствами були: акціонерні товариства «Русский горный и металлургический УНИОН» та «Криворожские железнодорожные руды» [166, с. 11].

Таким чином, середина та друга половина ХІХ ст. стали першим, достатньо вдалим етапом в історії правового регулювання іноземного капіталу, на основі якого 1895–1899 рр. стали часом найбільшого притоку іноземних інвестицій до металургії регіону. Підприємства галузі були багатопрофільними, мали в своїй структурі не лише металургійне виробництво, а й кам'яновугільне, гірничорудне, електроенергетичне, займалися виготовленням будівельних матеріалів.

Першими іноземними інвестиціями у галузь були англійські, які нараховували 11,3 млн. руб. основного капіталу, 3771880 руб. запасного у лише одне підприємство – Новоросійське товариство. За ними прийшли французькі залучення, які становили 28,5 млн. руб. основного капіталу, 6 228 917 руб. запасного, 16091875 крб. облігаційного у п'ять підприємств. Найчислешіння представництво становили бельгійські компанії – 15, що володіли 59,3 млн руб. основного капіталу, 21 117 614 руб. облігаційного, 5 732 082 руб. запасного. Німецькі інвестиції нараховували 6,75 млн. руб. основного капіталу, облігаційного – 3375000 руб., північноамериканські капітали дорівнювали 6,75 млн руб. основного, 3 млн руб. – облігаційного, 524265 руб. запасного капіталу.

На 1900 р. із 24 товариств металургійної промисловості Донецько-Криворізького басейну іноземними були 22, одне – спільним російсько-бельгійським. Лише «Сулинський чавуноливарний і залізоробний завод Н. П. Пастухова» належав російському капіталу.

За підрахунками Е. Хряпіна, загальна сума іноземних інвестицій у металургійну галузь Донецько-Криворізького басейну становила 112,6 млн крб. основного, 43584489 крб. облігаційного, 15283116 крб. запасного капіталу. Питома вага залучених у металургію капіталовкладень становила 84% від суми загальних надходжень 133,2 млн крб. станом на 1900 р. [238, с. 128 – 129].

Таким чином, Петро I Романов заклав підвалини для формування та діяльності системи загальних принципів правового режиму зарубіжних інвестицій в Росію та в Українську гетьманську державу (Військо Запорозьке), що входила до її складу. Природно, немає підстав говорити про систему правових норм даної сфери суспільних відносин, що вже склалася, їхню кодифікацію, проте відзначити прояви їхніх виразних рис на початку XVIII ст. необхідно.

Існуючі у цей час норми права, що регулювали інвестиційні відносини, не відповідали потребам розвитку промисловості і торгівлі, були пронизані духом станової винятковості. Архаїчність, неповнота законодавчих норм, обережність законодавця щодо розширення правового регулювання цієї сфери правовідносин була характерною рисою епохи. Вплив іноземних капіталів був незначним і

потрапляв під юрисдикцію країни їхнього походження. Зарубіжні інвестори обмежувалися у своїй діяльності до того часу, поки не ставали підданими Російської імперії.

У період правління Єлизавети Петрівни та Катерини II інвестиційна політика в Росії змінилася. Тепер іноземний інвестиційний режим забезпечувався колонізацією українських просторів насамперед підданими різноманітних західноєвропейських країн. З цією метою законодавець впродовж XVIII – поч. XIX ст. ухвалив цілу серію нормативно-правових актів, які регулювали права та обов'язки іноземних підданих, що переселилися на територію Російської імперії на постійне місце проживання, у тому числі і в українські губернії. Важливим інструментом колонізації стали численні пільги і привілеї, які надавалися колоністам-переселенцям із Західної Європи. На законодавчому рівні на 30-річний термін вони звільнялися від призову до армії, від сплати повинностей і податків, отримували від держави безвідсоткову позику, на яку дозволялося придбати чи побудувати будинок, купити сільськогосподарський реманент тощо.

Висновки до 2 розділу

Таким чином, Петро I Романов заклав підвалини для формування та діяльності системи загальних принципів правового режиму зарубіжних інвестицій в Росію та в Українську гетьманську державу (Військо Запорозьке), що входила до її складу. Природно, немає підстав говорити про систему правових норм даної сфери суспільних відносин, що вже склалася, їхню кодифікацію, проте відзначити прояви їхніх виразних рис на початку XVIII ст. необхідно.

Існуючі у цей час норми права, що регулювали інвестиційні відносини, не відповідали потребам розвитку промисловості і торгівлі, були пронизані духом станової винятковості. Архаїчність, неповнота законодавчих норм, обережність законодавця щодо розширення правового регулювання цієї сфери правовідносин була характерною рисою епохи. Вплив іноземних капіталів був незначним і потрапляв під юрисдикцію країни їхнього походження. Зарубіжні інвестори обмежувалися у своїй діяльності до того часу, поки не ставали підданими Російської імперії.

Наступники Петра I розширили правове поле залучення іноземних інвестицій в економіку країни. Політика запрошення до країни іноземних колоністів вимагала надання останнім широких привілеїв у різних сферах суспільного життя. Законодавчі акти, ухвалені Єлизаветою Петрівною та Катериною II, стали яскравим свідченням надання переваг іноземним підданам, що прибували на постійне місце проживання, перед місцевим населенням. Головною протекцією влади користувалися німці-меноніти, що здебільшого були поселені на землях української Херсонщини. На початку XIX ст. для них були внесені зміни до цивільного законодавства, нормами якого їм надавалося право на використання звичаєвих правових норм, зокрема у галузі спадкового права. Саме діяльність іноземців із Пруссії та інших великих міст і князівств Німеччини Катерина II вважала прогресивною щодо розвитку хліборобства, скотарства, харчової та фабричної промисловості.

У зв'язку з початком наполеонівських війн на рубежі XIX ст. правовий режим іноземних інвестицій в Росії дещо змінюється. Заходами правового впливу самодержавство намагалося урегулювати суспільні відносини у цій сфері таким чином, аби капітал існуючих суб'єктів підприємницької діяльності не лише не складав конкуренції місцевим підприємцям, а й сприяв їхньому становленню. Законодавець, в особі імператора встановив жорсткі умови здійснення торговельних операцій в Росії, де контрагентом іноземного купця мав в обов'язковому порядку виступати підданий імперії.

Дещо лібералізував становище іноземного капіталу виступ декабристів проти самодержавства, з одного боку, а з другого – проведення кодифікаційних робіт у 1820-х роках, зокрема, поява Повного зібрання законів та Зводу законів Російської імперії. Саме в них містилися ті правові джерела, які здійснювали регулювання правил використання іноземних інвестицій як в усій імперії, так і в українських губерніях. Відповідно до норм кодифікованих збірників законів, вперше з маси іноземних купців відбулося виокремлення суб'єктів підприємницької діяльності за територіальним принципом – із Європи чи Азії, причому останній категорії надавалися значно ширші преференції. Загроза щодо проникнення революційних настроїв стала тим мотиватором для самодержавства, що різко обмежив доступ інвестиційних коштів в Росію із європейських країн. Відкриття мануфактур, діяльність у галузі фабрично-заводської промисловості стала винятковою прерогативою місцевих підприємців, а залучення іноземного капіталу у цю сферу цілковито перебувало у віданні глави держави.

Перша половина XIX ст. започаткувала серію законодавчих обмежень інвестиційної діяльності як іноземного, так і місцевого єврейського населення. Смуга осілості євреїв, тобто визначена самодержавством територія їхнього розселення, в абсолютній своїй більшості включала етнічні українські губернії. Заборона на проведення ними підприємницької діяльності цілковито гальмувала формування ринкових відносин за участі нації, споконвічно вмонтованої у таке ремесло. Встановлюючи жорсткий дискримінаційний режим євреям для заняття підприємницькою діяльністю загалом і інвестиційною зокрема, самодержавство

намагалося запобігти монополізації єврейського капіталу і захоплення ним панівного становища в економіці країни. Православ'я як державна релігія і православні як її носії, за версією російського царизму, мали домінувати в усіх сферах життя країни. Інвестиційна політика не була винятком із цього правила.

Відтак, російське самодержавство у середині XIX ст. розгорнуло широкий наступ на права національних меншин, що сповідували відмінну від православ'я релігію. Поляки, у абсолютній більшості своїй римо-католики, маючи значні земельні посілості в українських губерніях Правобережжя, під репресивний меч абсолютиської Росії потрапили одразу після поразки національного збройного повстання 1863 р. Із цього часу починає діяти законодавче правило, відповідно до якого підданам російської імперії із числа католиків було заборонено продавати, передавати в заставу, оренду чи управління власну нерухомість. Такі обмеження накладалися і на поміщиків чи шляхту польської національності. У даному разі спрацьовував не класовий принцип, про який увесь час твердили представники радянської історіографічної школи, а принцип національної чи швидше релігійно-дискримінаційної політики, покладений в основу політики російського самодержавства. Методами законодавчої заборони царизм намагався не лише позбавити римо-католиків їхньої земельної власності у дев'яти західних губерніях імперії, а й витіснити прямих потенційних інвесторів із сфери землеробства, де поляки завжди займали провідне становище.

Ідентичний зміст вкладався царизмом і в нормативно-правові акти, які регулювали положення щодо набуття права власності на землю та, як наслідок, проведення інвестиційної діяльності представниками єврейської національності. Дискримінаційні за своєю сутністю правила, що почали встановлюватися проти віруючих іудеїв ще з кінця XVIII ст., стали відмітною ознакою російської політики. Якщо в середині XIX ст. певні обмеження щодо обсягів права власності на нерухомість стали потрапляти лише в окремі, одиничні устави підприємств цукровозаводської промисловості дев'яти західних губерній, до складу яких входили Волинська, Київська і Подільська губернії, то до кінця століття вони стали масовим явищем в решті регіонів України як Лівобережної, так і Степової.

Щоправда, положення дискримінаційного характеру щодо євреїв у своїй більшості не підлягали опублікуванню і не відклалися в офіційних законодавчих збірниках Російської імперії, а ті, що оприлюднювалися – наголошували на тимчасовому характері чинності закону чи іншого нормативно-правового акта. Вкладення капіталів у сільське господарство, цукровозаводську промисловість Правобережної України, як бачимо, для представників польської і єврейської національностей були на законодавчому рівні заборонені.

Після ліквідації кріпосного права у 1861 р. і послідовного проведення низки буржуазно зорієнтованих реформ, в основі яких лежали перетворення, здійснені в таких країнах Європи як Англія і Франція, царський уряд спрямував вектор своєї економічної діяльності на розвиток промисловості, насперед металургійної. З укладенням у 1869 р. договору між англійським підприємцем Джоном Юзом і російським урядом про утворення «Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производства и общества железнодорожной ветви от Харьковско-Азовской линии» пореформене російське законодавство стало напрацьовувати правовий режим інвестиційної діяльності для іноземних товариств у нових соціально-політичних умовах. Характерною особливістю документа, затвердженого на рівні глави російської держави, стали, з одного боку, жорсткі умови, на яких мало працювати підприємство з англійським капіталом, а з другого – преференції у формі значної державної позики на будівництво інфраструктури.

Договори, що уклалися з підприємствами, що працювали на іноземних інвестиціях, або умови такої співпраці, прописані у формі нормативно-правового акта, аж до кінця ХІХ ст. містили в собі положення, котрі відкривали шлях до зловживань з боку російського уряду. Зарубіжний інвестор здебільшого погоджувався на те, що його діяльність могла бути припинена відповідними урядовими рішеннями у будь-який час без будь-яких пояснень.

Практика реалізації іноземних інвестиційних проектів засвідчує, що адміністративно-технічний та інженерний склад власних підприємств інвестори забезпечували фахівцями із країни надходження капіталу, а некваліфіковане робітництво (чорнороби) запрошувалися із різноманітних, здебільшого північних

губерній Російської імперії. За сумарними обсягами вкладених капіталів у Донецько-Криворізький басейн лідируючі позиції у кінці XIX ст. твердо займали інвестиції, що надходили із Бельгії, Франції та Великобританії. Перші кроки у цій сфері інвестиційної політики здійснювали німецький капітал та капітал Сполучених Штатів Америки.

РОЗДІЛ 3 ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1 Правовий режим акціонерних товариств як основної форми іноземного інвестування в Україну в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Початок промислового перевороту в Росії у першій половині ХІХ ст. вимагав формування виробничих відносин на засадах вільного ринку, заміни ручної праці на машинну з тим, щоб підвищити продуктивність праці і викликати зрушення у розвитку продуктивних сил. Однак власного ресурсного забезпечення у країні не вистачало. Відтак, виникла нагальна потреба залучення набагато ширших можливостей зарубіжного інвестиційного капіталу, який міг потрапити до Російської імперії лише в разі законодавчого врегулювання його присутності на російському ринку.

Зазначимо, що у пореформені роки збереглася система права, що склалася ще в першій половині ХІХ ст. у результаті кодифікації, проведеної під керівництвом М. Сперанського. Основними джерелами права, як і раніше, були норми Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії. Однак розвиток економічних відносин, а також реформи та контрреформи 1860-1880-х років викликали необхідність внесення суттєвих новел до законодавства. Так, незважаючи на збереження в основі своєї дореформеної правової системи, прокладали собі шлях найважливіші політико-правові засади, що характеризують демократизм суспільства, а серед них — рівність громадян (підданих) перед судом і законом, спрямована проти станових, майнових, національних та інших привілеїв і обмежень прав людини. Відповідні зміни торкнулися і становища іноземних підприємців на території Російської імперії, а також інвестованого ними капіталу.

На необхідності залучення іноземного капіталу та законодавчого врегулювання його присутності в Росії неодноразово наголошували очільники вищих інститутів державної влади Росії. Найбільш красномовно на актуальність цієї проблеми звертали увагу міністри фінансів Росії. Перший постреформаторський очільник

міністерства М. Рейтерн (1862 – 1878) відзначав, що «метою, яку він намагався досягти, було залучення в країну, бідну капіталами і промисловою ініціативою, іноземних капіталів і підприємців» [246, с. 87]. У середині 1880-х рр. на актуальності проблеми залучення іноземних інвестицій наголошував інший міністр фінансів – І. Вишнеградський (1887 – 1892): «Залучення іноземних капіталів є одним із необхідних умов для розвитку вітчизняної промисловості, удосконалюючи різноманітні галузі виробництва і сприяючи поширенню в робітничому населенні корисних технічних знань, без яких частина галузей фабрично-заводської діяльності залишилися би для нас малодоступними» [246, с. 87].

Дещо пізніше про місце іноземних інвестицій в економіці Росії говоритиме ще один очільник фінансового відомства, розробник новітньої реформаторської парадигми С. Вітте (1905 – 1906). Дискутуючи щодо місця та ролі уряду в модернізації економіки Росії, спираючись на аналіз досвіду країн Західної Європи, С. Вітте стверджував: «...в Росії, в галузі сприяння розвитку національної промисловості та торгівлі, уряд... не тільки має дбати про зовнішні умови матеріального розвитку країни... а за своєрідних умов російського побуту він повинен діяльно увійти в саму глибину інтересів різноманітних галузей нашого народного господарства і позитивним впливом порушувати і підтримувати приватне підприємництво у бажаному напрямі» [26, с. 126]. Отже, розвиток господарської системи потребував ширшого залучення іноземних інвестицій, узаконення їхнього перебування в Росії та забезпечення гарантій функціонування в інтересах держави. Основною формою залучення іноземних інвестицій в Росії у другій половині XIX ст., за твердженням дослідників, стали акціонерні компанії.

З метою з'ясування змісту основних політико-правових понять та категорій слід ознайомитися з такими дефініціями як «іноземна компанія» та «акціонерне товариство» співвідносно до конкретно-історичного періоду, доби Російської імперії XIX ст.. Тому звернемося до тлумачення цих понять юристами-практиками періоду, що нами досліджується.

Цілком слушною щодо визначення поняття «іноземна компанія» є думка, висловлена одним із упорядників збірника законів про акціонерні товариства

В. Максимовим. Основними ознаками статусу іноземної компанії він вважає місцеперебування центру її діяльності за кордоном, тобто країни, де знаходяться правління товариства або його майно. Для визнання товариства іноземним жодного значення не має прив'язаність акціонерів до іноземного громадянства чи підданства, адже «підписчиками будь-якого заснованого в Росії товариства можуть бути іноземці, а з іншого боку – при легкості збуту акцій – перші акціонери, російські піддані, можуть у той самий час бути замінені на іноземців і навпаки» [111, с. 225].

У законодавстві Російської імперії XIX ст. термін «акціонерне товариство» в синонімічному ряду досить часто перегукується з такими поняттями як акціонерні об'єднання (Статут торгівельний, ст. 77), «компанії» (Статут торговельний, ст. 58) з додатковим словосполученням висловів на кшталт: «на акціях» (Закони цивільні, т. X, ч. 1, ст. 2139), «на участках» (Закони цивільні, т. X, ч.1, ст. 2131), «на паях» (Статут торговельний, ст. 55). Очевидно, російський законодавець, вживаючи в текстах названі вище терміни, вважав їх за своєю юридичною природою тотожними та взаємозамінними.

Дифініцію «акціонерне товариство» зустрічаємо в ухваленому для внутрішньо-економічних потреб Іменному царському Указі від 6 грудня 1836 р. під назвою «Правила о товариществах по участках или компаниях на акциях», що увійшов до ч. 1 тому X Зводу Законів Російської імперії (ст. 2139 – 2198). Характерною особливістю названих правил стало те, що вони регулювали, насамперед, порядок заснування акціонерних компаній та надання їм преференцій.

Аналіз тексту закону дає підстави стверджувати, що під акціонерним товариством законодавець розумів об'єднання осіб для спільного ведення торгівельної чи іншої діяльності з обмеженою відповідальністю, відповідно до внеску кожного із учасників. Як вважає цитований нами В. Максимов, характерною відмінністю акціонерного товариства від товариства на вірі є обмеження відповідальності усіх його членів. Обмеження відповідальності виражається у певному внеску, незалежно від того, у формі акції чи паю він буде здійснений [111, с. 20].

Процес створення правового режиму іноземних інвестицій за допомогою такого інструмента як акціонерні товариства пройшов тривалий шлях і започаткував себе на рівні посткодифікаційного періоду у першій половині XIX ст. «Правила о товариществах по участках или компаниях на акциях» від 6 грудня 1836 р. не лише не давали визначення поняття «іноземне акціонерне товариство», а й жодним чином не врегульовували діяльності в Росії акціонерних компаній, створених в інших країнах відповідно до їхнього законодавства [80, с. 338 – 335]. Проте, за допомогою цього закону в Росії була здійснена спроба врегулювати порядок заснування та розгортання діяльності акціонерних компаній. Відповідно до закону, акціонерне товариство могло розпочати свою діяльність на таких засадах:

1. На основі надання дозволу відкрити діяльність компанії без будь-яких вилучень із загального порядку.

2. На підставі надання певних переваг у вигляді тимчасових вилучень із загальних правил, на кшталт – пільги щодо оподаткування, повинностях чи інші привілеї;

3. На підставі дарування компанії права монополюно діяти, забороняючи іншим підприємствам здійснювати аналогічну діяльність впродовж встановленого терміну [101, с. 57].

Отже, російським компаніям, діяльність яких вважалася «особливо корисною», надавалося право на монополюну діяльність у цій сфері та на інші пільги, тривалість дії яких визначалася відповідними державними органами. Жодним словом про можливість функціонування іноземних акціонерних товариств у рамках правового поля вказаного закону не йшлося.

Впродовж кількох десятиріч така ситуація буде незмінною. Жодних законодавчих чи підзаконних актів, які б упорядковували діяльність та створювали правовий режим для іноземних компаній, російський законодавець не вважав за потрібне ухвалювати, ймовірно, через фізичну їх відсутність у межах Російської імперії.

Ліквідація кріпосного права в Росії 19 лютого 1861 р. сприяла поверненню до проблеми правового забезпечення діяльності акціонерних товариств. Одразу після

ліквідації кріпосного права взаємовідносини підприємців регламентувалися «Сводом торговым», який увібрав у себе фактично без змін «Свод установлений и уставов торговых» від 1832 р. Незначні зміни, внесені в новий закон, не відповідали інтенсивному розвитку ринкових відносин. Тому статуту передувала стаття, в якій говорилось про те, що «в разі недостатності цих законів застосовуються закони цивільні та прийняті в торгівлі звичаї». Але звернення до таких цивільних законів на практиці допомагало мало. Були потрібні нові законодавчі акти, які б реально скасовували обмеження, заборони та дискримінацію, що негативно впливали на економічний розвиток. І «Положення про мита за право торгівлі та інші промисли» від 1 січня 1863 р. мало змінити ситуацію й усунути перешкоди для розвитку торгівлі і промисловості.

З ухваленням даного положення, колишній принцип, згідно з яким «торгівля і промисловість є правом лише російських підданих купецького стану» [33, с. 10], поступається місцем новому принципу: право займатися торгівлею і промисловістю в Росії є правом кожної людини, незалежно від того, чи він є російським підданим чи іноземцем. Ст. 21 Положення вказує, що купецькі та промислові свідоцтва «можуть видаватися особам обох статей російським підданим усіх станів і іноземцям». Необхідно зазначити, що ще на початку XIX ст., у 1818 р., іноземним ремісникам було дозволено займатися «ремеслами у столиці» зі сплатою податків, а пізніше, в 1825 р., дозволено займатися ремеслами в усіх містах Російської імперії. Але будівництвом фабрик і заводів, а також оптовою та роздрібною торгівлею могли займатися лише особи купецького стану. Іншими словами, якщо до прийняття Закону від 9 лютого 1865 р. іноземні піддані у разі відкриття в Росії фабрик і заводів були зобов'язані протягом перших 10 років записуватися в 2-гу і 3-тю гільдії, якщо не будували російськими підданими, а після закінчення цього терміну мали стати підданим або продати свої підприємства, то тепер іноземні підприємці та купці зрівнювалися у правах і обов'язках із російськими підданими, тобто їм надавався національний правовий режим для здійснення цих видів діяльності [173, с. 157].

Виняток становило лише право на каботажне судноплавство, яке залишалося привілеєм російських громадян. Для володіння правом на зайняття фабрично-

заводською промисловістю або оптовою торгівлею необхідно було увійти до купецького стану за допомогою придбання свідоцтва про належність до купецької гільдії, яке, крім перелічених вище прав, надавало купецьке звання та пов'язані з ним особисті переваги. Таким чином, становий порядок щодо фабрично-заводської промисловості та оптової торгівлі продовжував зберігатися, що перешкоджало економічному розвитку країни і широкомасштабному припливу іноземних капіталів у період, що досліджується.

Лише 3 червня 1898 р. «Положення про державний промисловий податок» остаточно ліквідувало становий принцип у справах торгівлі та промисловості. Воно містило низку обмежень щодо зайняття торговельно-промисловою діяльністю для певних категорій російських підданих (духовенства, державних чиновників і членів їхніх родин і ін.), а також вводило обмеження для іноземців зайняття великою промисловістю. Незважаючи на те, що заводи і фабрики могли бути засновані приватними особами, товариствами та компаніями, іноземці до цього процесу не допускалися. Крім того, Положення не дозволяло набувати нерухоме майно, необхідне для функціонування самих підприємств. Ця позиція була законодавчо закріплена вже постфактум як чинні «умови діяльності» іноземних акціонерних товариств у Росії. Більшість інших обмежень стосувалися різних видів гірничого промислу, видобутку золота, кам'яного вугілля, нафти і ін. [170, с. 72 – 76.] Названі умови також знайшли своє відображення в акціонерному законодавстві щодо іноземних компаній. Спеціальні обмеження для діяльності іноземців були викликані міркуваннями військової безпеки держави. Так, ст. 265 Статуту про промисловість встановлювала, що власниками і володільцями, а також керуючими порохових заводів можуть бути лише російські піддані [148, ст. 265]. Проте найбільша заслуга «Положення про державний промисловий податок» 1898 р. полягала у скасуванні станових принципів у торгівлі та промисловості.

Іноземні капітали в розглянутих законодавчих актах не виділялися і підпадали під юрисдикцію країни їхнього походження. Акти зосереджували увагу лише на власниках капіталів і приймалися з кожного окремого випадку. Але пореформені

зміни вимагали повернення уряду до цього питання, що й було зроблено у зв'язку з першими спробами реформування акціонерного законодавства.

Слід зазначити, що російські закони про іноземні акціонерні товариства були ухвалені під безпосереднім впливом французького права. Вперше необхідність законодавчого регулювання акціонерної форми підприємництва виникла у Франції та Бельгії у середині XIX ст. Саме французький закон від 30 травня 1857 р. обрав принцип визнання акціонерних іноземних товариств за окремими державами, причому умовою такого визнання був принцип взаємності, тобто попереднє або одночасне визнання іноземною державою французьких акціонерних товариств [245, с. 103]. За допомогою спеціального імператорського декрету визнавалися акціонерні товариства майже всіх інших європейських країн. Той самий принцип визнання акціонерних товариств за окремими державами під прямим впливом французького права був прийнятий і російським урядом. На його підставі було укладено конвенції з провідними європейськими державами.

Окрім Франції у червні 1858 р. Росією був ратифікований торгівельний договір із Бельгією, у січні 1859 р. – з Англією. В останній конвенції зазначалося, що на підданих англійської корони поширюються пільги, раніше даровані французьким грецьким, бельгійським і нідерландським підданим [145, с. 40]. В основі цих документів було покладено принцип взаємообміну у сфері торгівлі і підприємництва. Фактично він був закріплений ще раніше, у статтях XII і XXXII Паризького трактату 1856 р., що став міжнародно-правовим актом завершення Кримської війни 1853 – 1856 рр., як засадничий принцип післявоєнних економічних відносин між країнами-учасницями війни [195, с. 26, 33].

У першій статті торговельної конвенції із Францією йдеться про те, що «росіянам у Франції і французам у Росії взаємно надана буде свобода в'їзду, подорожі і перебування в будь-якій частині двосторонніх володінь для здійснення своїх справ ...» [147, с. 648]. Договір тим самим підтверджував тотожність взаємних зобов'язань контрагентів щодо перебування і діяльності підданих своїх монархій на території держав-учасниць конвенції. Наступна частина тієї ж самої статті містила вказівку на те, що іноземці, які займаються на території іншої країни «торгівлею та

промисловістю», мають право користуватися «усіма привілеями, пільгами та іншими перевагами, які нині надані чи будуть надані в майбутньому» [147, с. 648].

Аналізований нами нормативно-правовий акт не дає відповіді на питання про зміст задекларованих привілеїв та пільг. Її знаходимо у наступному документі, яким французькі піддані звільнялися від платежів у обох столицях (Санкт-Петербурзі і Парижі). 28 вересня 1857 р. російський законодавець звільнив від окремих платежів іноземних громадян французького походження, що мали в країні перебування нерухому власність, а саме: звільнив від сплати одного відсотка від задекларованого капіталу і дозволив не сплачувати купцям-іноземцям 67 руб. 14 з чвертю копійок сріблом на рік [151, с. 757].

Слід зауважити, що надання таких широких прав іноземцям входило у суперечність з існуючим цивільним законодавством Російської імперії. Розуміючи це, законодавець у кінці статті навмисно вніс уточнення, котре знімало колізію між чинними нормами цивільного закону і положеннями міжнародних договорів. Йдеться про те, що у заключній частині статті першої трактату, укладеного з Францією, вказувалося: «При цьому, зрозуміло, що попередні постанови не міняють ні в чому особливих законів, приписів і правил відносно торгівлі, промисловості і поліції, діючих у обох державах, та застосовуються щодо загалом всіх іноземців» [147, с. 648].

Статтею 2 «Високих договірних сторін» гарантувалася не можливість використання підданого іншої країни у країні перебування на відповідній державній службі, у сухопутних чи морських військах, у національній гвардії, на інших посадах у судових органах та органах міського управління. У тексті указу про поширення на англійців переваг, що надаються підданим інших європейських держав, міститься уточнення про звільнення «від будь-яких повинностей грошових чи натуральних, встановлених замість особистої служби» [145, с. 40 – 41]. Тобто, іноземці, що прибули до країни перебування з підприємницькою метою, не могли залучатися державою перебування до будь-яких робіт, обіймати державні та інші посади, з них не могли стягувати відкупне замість особистої служби у зв'язку з неможливістю такої служби.

Наведені положення торговельних трактатів з Францією та Англією заклали підвалини для укладення подібних міжнародно-правових актів з іншими країнами. Саме вони лягли в основу майбутнього правового регулювання та створення відповідного правового режиму діяльності різноманітних об'єднань з іноземними інвестиціями в Росії.

Зазначимо, що легальний статус, а також пов'язане з цим право судового захисту в російських судах набували лише ті товариства, що згадувалися у примітці 2 до ст. 2139 т. X ч. 1 Зводу Законів або з якими Росія уклала особливу угоду. У тій же примітці зазначалося, що міністерству іноземних справ надавалося право за згодою міністерства торгівлі і промисловості та фінансів такі ж умови і з іншими державами, не запитуючи на це кожного разу особливого дозволу в законодавчому порядку [198, с. 153].

Про необхідність залучення іноземних інвестицій вперше заговорив у травні 1861 р. князь А. Горчаков, який отримав ноту від французького посла в Росії під назвою «Про надання російським анонімним товариствам користуватися у Франції і навпаки французьким в Росії, такими громадянськими правами, які належать цим товариствам у кожній із вказаних держав». Нота спрямовувалася з єдиною метою – урегулювати спірні ситуації шляхом укладення конвенції [206, с. 37 – 38]. Лише через півтора року, у грудні 1862 р. новий міністр фінансів М. Рейтерн виніс на обговорення до Державної Ради записки про надання росіянам на території Франції і французам на території Росії користуватися тими правами, якими користуються громадяни у своїй власній країні. Державна Рада доручила міністрам фінансів та іноземних справ розробити відповідний проект закону про взаємний дозвіл надання громадянських прав підданам Франції і Росії мати однакові права в країні перебування [206, с. 39].

Унаслідок тривалої роботи трьох відомств Російської імперії, законопроект був узгоджений з Державною Радою і 9 вересня 1863 р. затверджений Олександром II. На початку жовтня 1863 р. Правительствующий Сенат оприлюднив Указ «Про надання французьким акціонерним (анонімним) товариствам та іншим, створеним у Франції товариствам, права користуватися в Росії усіма їхніми правами,

співвідносно з російськими законами» з одночасною ратифікацією двосторонньої російсько-французької конвенції про права акціонерних товариств [52, с. 282 – 283]. Отже, цим законом російський уряд дозволив створювати іноземні акціонерні товариства за кордоном для роботи в Росії на основі внутрішнього російського законодавства.

Іншим напрямом, що потребував негайного вирішення, стала необхідність здійснення правового регулювання діяльності акціонерних товариств на території самої Російської імперії. Відтак, починаючи з 1863 р. паралельно вироблялися засади державної політики стосовно іноземних акціонерних компаній, що могли розгорнути діяльність у Росії. Проте пошуки оптимальних форм законодавчого забезпечення діяльності насамперед іноземних юридичних осіб розтягнулися на десятиліття. Лише в листопаді 1865 р. між Росією і Бельгією була підписана конвенція про взаємне визнання та охорону прав іноземних акціонерних товариств, у тексті якої йшлося також про спрощення процедури обговорення та прийняття ідентичних угод з іншими країнами. Погодивши питання із Міністром фінансів, Міністру іноземних справ Росії надавалося право укладати такі ж конвенції з іншими іноземними країнами без необхідності ухвалення окремого законодавчого акту. Згодом конвенції щодо функціонування іноземних акціонерних компаній, окрім страхових, були укладені в листопаді 1866 р. з Італією, у січні 1867 р. – з Австрією, у 1887 р. – з Грецією [52, с. 12, 34, 99]. Загалом, за період з 1863 року по 1904 рік Росія підписала угоди з 10 державами - Францією, Бельгією, Німеччиною, США, Великобританією тощо. Для акціонерних товариств Німеччини, що мали намір започаткувати свою діяльність на території Росії, дозвільними документами слугували аналогічні конвенції, раніше укладені з іншими зарубіжними країнами [245, с. 125].

Попри укладені документи та приписи, що у них містилися, не вдалося одразу і всебічно вирішити проблему прав, які надавалися іноземним акціонерним товариствам в Російській імперії. Остаточо нерозв'язаними залишалися правове регулювання судового захисту іноземних акціонерів та правові підстави проведення іноземцями фінансових операцій на території Росії. Якщо перша проблема певною

мірою вирішувалася змістом укладених Росією конвенцій з окремими зарубіжними країнами, то друга – залишалася поза межами правового регулювання російського імператорського законодавства. Відтак у 1878 р. Міністерством іноземних справ було надане роз'яснення положенням міжнародно-правових актів про права та гарантії іноземних акціонерних компаній на території Російської імперії. Відповідно до нього, за іноземними акціонерними компаніями в Росії визнавалася лише їхня правоздатність як юридичних осіб. У контексті їхньої дієздатності документ зазначав: «... іноземні товариства для здійснення своїх операцій повинні підпадати під такий порядок, який встановлений для російських товариств, а саме: можуть розпочинати свою діяльність лише за згодою Державної Ради чи Комітету Міністрів» [216, с. 57 – 58]. При цьому зазначалося, що російський уряд у будь-який момент міг відмовити надати дозвіл товариству, якщо його статут не відповідав вимогам російського законодавства. У цьому випадку уряд мав право вимагати від іноземного акціонерного товариства змінити статут таким чином, щоб усунути розбіжності у тексті документу. За відсутності відповідного нормативно-правового акту, дане роз'яснення фактично дозволяло російському уряду на свій розсуд встановлювати певні обмеження при реєстрації іноземного акціонерного товариства.

Зазначимо, що структура статутів акціонерних товариств передбачала наявність окремих розділів, а саме:

- а) мета заснування товариства, його права та обов'язки;
- б) найменування об'єднання та місцезнаходження його правління;
- в) розмір капіталу, кількість і ціна акцій;
- г) порядок формування капіталу, тобто за допомогою повної сплати ціни акцій або за допомогою роздрібнених внесків;
- д) порядок розподілу акцій між засновниками й акціонерами;
- е) переваги компанії;
- є) термін дії привілеїв та переваг та термін існування компанії та її акціонерів, якщо такий призначається;
- ж) термін приведення підприємств до повної готовності;

- з) обов'язки, права і відповідальність компаній та її акціонерів;
- и) система звітності;
- і) порядок розподілу дивідендів й упорядкування запасного капіталу;
- й) організація управління справами компанії, компетенція правління та загальних зборів акціонерів; порядок виплати винагороди директорам;
- к) порядок розгляду суперечок;
- л) порядок закриття компанії та її ліквідація;
- м) усі інші умови, які за особливістю діяльності підприємства будуть необхідні[248, с. 38].

Слід зазначити, що у статутах, акціонерних товариств другої половини ХІХ ст. неодмінно була присутня фраза: «Російський уряд залишає за собою право повсякчас на свій розсуд відібрати виданий товариству дозвіл на проведення операцій у Росії та зажадати припинення їх без будь-якого пояснення причин» [38, с. 290], що свідчило про відсутність впевненості підприємств в завтрашньому дні, адже уряд свавільно міг припинити його діяльність, не обґрунтовуючи мотиви своїх дій.

Таким чином, до іноземних компаній у Росії застосовувався дозвільний порядок реєстрації, який став визначальним у діяльності іноземних підприємств на території Росії. Однак він не був повністю втілений у життя, і низка іноземних компаній діяла в Росії без жодного дозволу. Крім того, статuti акціонерних товариств як з іноземним, так із національним капіталом мали в себе включати окремі загальнообов'язкові розділи [112, с. 509].

Зрештою, лише у 1880-х роках в Росії на законодавчому рівні відбулося урегулювання діяльності іноземних акціонерних компаній. У угоді «Про взаємне визнання та охороні прав акціонерних товариств», укладеній між Росією і Німеччиною у червні 1878 р., а також у подібній конвенції, укладеній з Грецією у грудні 1887 р., було зроблене важливе доповнення, у якому йшлося про те, що дозвіл на діяльність акціонерних товариств, «створених в одній країні, для проведення операцій у іншій» має здійснюватися у кожному окремому випадку з дозволу імператора у тому ж порядку як і для російських акціонерних товариств

[124, ст. 812]. Зазначимо, що в подальшому угода Росії з Німеччиною стала зразковою для укладення ідентичних конвенцій з іншими державами світу в кінці XIX – на початку XX ст.ст.

Між тим, незважаючи на зменшення прогалін у російському законодавстві щодо діяльності акціонерних компаній, багато з них продовжувала проводити, виписані у їхніх статутах операції на території імперії без дозволу уряду. До 1886 р. більшість із них функціонувала за посередництва своїх повірених або агентів. За твердженням сучасного російського дослідника С. Смирнова, свідоцтва на здійснення торгівлі чи промислової діяльності отримували повірені або на своє ім'я, або на ім'я компанії [204, с. 48]. Така практика не зустрічала жодних перешкод з боку місцевих державних закладів – казенних палат, до компетенції яких входила реєстрація підприємств та видача необхідних документів на заняття торгівлею, промислами та контроль за законністю ведення підприємницької діяльності. У зв'язку з цим, склалася невідповідність між правозастосовною практикою та змістом роз'яснень Міністерства іноземних справ Росії 1878 р. Така ситуація дала можливість одному із дослідників історії російського права заявити, що управління в Росії здійснювалося не стільки на твердих засадах закону, скільки на адміністративних розпорядженнях [183, с. 21].

На думку дослідника початку XX ст. В. Максимова, головним питанням, що виникає при аналізі правового режиму діяльності іноземних компаній в Росії, є з'ясування умов, на підставі яких вони могли користуватися правом торгівельної діяльності та судовим захистом за кордоном, а саме: чи повинна їхня дієздатність визначатися за законами країни їхньої реєстрації чи за законами країни, в якій угода укладена. Вирішення цього питання ставилося в залежність від того, розглядалося акціонерне товариство як об'єкт договірних відносин чи як юридична особа. У першому випадку міжнародне право визнавало правилом те, що форма угоди повинна узгоджуватися з місцем її укладення, й тому акціонерне товариство, засноване відповідно до вимог національного права, повинно мати чинність і в інших державах. Але договірний характер, стверджував В. Максимов, відступав перед особливим значенням акціонерного товариства як корпорації. Стосовно

юридичних осіб, міжнародне право тоді ще не встановило правового інструментарію, а відтак їхня дієздатність найчастіше визначалася на підставі двосторонніх міжнародних договорів [112, с. 96].

Дискусія з питання, чи є суб'єктом права юридична особа, заснована в іншій державі, і чи володіє вона процесуальною правоздатністю незалежно від укладення конвенцій, тривала і набагато пізніше, а саме під час Першої світової війни.

Так, окремі автори небезпідставно вважали, що якщо в умовах діяльності конкретного товариства був обов'язок цього товариства з усіх спорів, що виникли у зв'язку з його діяльністю в Росії, «судитися в російських судових установах», то, незалежно від конвенції про взаємне визнання акціонерних товариств, будь-яке іноземне товариство, яке отримало дозвіл на операції в Росії, користується правом судового захисту [44, с. 1088].

Слід визнати, що правозастосовній практиці відомо багато випадків, коли акціонерні товариства іноземних держав, з якими Росія не лише не уклала конвенції, а й які не отримали дозволу на функціонування, фігурували в російських судах як відповідачі. Це пояснюється тим, що за одним із роз'яснень Правительствующого Сенату цивільний позов мав подаватися в один із відповідних судів Росії. У сенатському рішенні вказувалося на те, що «акціонерним товариствам можна пред'являти позов за місцем постійної діяльності товариства, знаходження нерухомого майна або за місцем вчинення виконання угоди чи зобов'язання, або за місцем знаходження спірного майна» [112, с. 96].

Зрештою, дозвільна теорія зазнала у практиці Правительствующого Сенату майже повного краху, коли позивачем у російському суді виступила іноземна держава (Греція). Сенат висловив свою думку: «Якщо чинний закон не забороняє іноземним державам як юридичним особам набувати майно в Росії, вступати на російській території в приватноправові відносини, то, очевидно, вони не можуть бути позбавлені й права судового захисту в російських судових установах» [112, с. 127]. Незважаючи на це сенатська практика продовжувала застосовувати тактику заперечення права судового захисту стосовно держав, з якими не укладено конвенції про визнання акціонерних товариств юридичними особами. Водночас суди

продовжували дотримуватися точки зору судової свободи, а іноземні юридичні особи як і раніше допускалися як позивачі та відповідачі, незважаючи на численні рішення Сенату, що заперечували це право [112, с. 127].

Таким чином, дієздатність іноземних компаній наставала з моменту видачі дозволу російським урядом на здійснення операцій у Росії, а правом судового захисту в країні, згідно з тлумаченням існуючого законодавства, могли користуватися законно засновані акціонерні товариства і товариства тільки тих іноземних держав, з якими від імені Росії були укладені особливі конвенції з цього предмета, засновані на принципі взаємності. Такий самий принцип дзеркального відображення мав застосовуватися «іноземними урядами» щодо акціонерних товариств, законно заснованих у Росії, але діючих на території інших країн, з якими такі конвенції були укладені.

Незважаючи на спроби максимально урегулювати правовий режим функціонування іноземних акціонерних компаній у межах імперії, за підрахунками сучасного російського дослідника С. Смирнова, на 1887 р. в Росії більше половини усіх іноземних компаній (25 із 45) не мали необхідного дозволу від уряду [204, с. 83]. Такий стан речей не міг не турбувати адміністративні структури імперії, які негайно почали надавати відповідні дозволи для ліквідації означеної диспропорції. Усього впродовж 1874 – 1887 рр. дозвіл на проведення операцій у Росії через Комітет міністрів отримали 28 іноземних акціонерних товариств. До кінця 1887 року 17 іноземних компаній звернулися з клопотанням про отримання дозволу на продовження своєї діяльності в Росії, а решта 28 (14 німецьких, 5 французьких, 3 австрійських, 3 бельгійських, 2 північноамериканських сполучених штатів, 1 голандська) зробили це впродовж 1888 року [204, с. 85 – 86].

Правовий режим акціонерних товариств з іноземними інвестиціями у ХІХ ст. набув досконалішого вигляду з підписанням Олександром ІІІ Положення Комітету Міністрів «О допущении некоторых иностранных акционерных обществ к производству своих операций в России без испрошения на сие особого высочайшего разрешения». Як видно із лаконічного тексту документу, «жодне акціонерне товариство не могло бути затвержене і не мало права розпочинати свої дії в Росії

без особливого на цей рахунок розпорядження його Високості, порядок цей повинен мати застосування однаковою мірою і до іноземних товариств»[132, с. 428]. На основі цього закону, іноземні акціонерні товариства для початку операцій в Росії повинні надавати свої статuti, відповідно до порядку, передбаченого ст.ст. 2196, 2197 т. X ч.1 Зводу Законів Російської імперії, на розгляд та узгодження Комітету міністрів чи Державної Ради. Застосування зазначеного порядку щодо тих іноземних акціонерних товариств, що мали на меті виробництво тих чи інших виробів чи розроблення природних копалин, пояснювалося необхідністю встановлення у кожному окремому випадку відповідності здійснюваних операцій «видам державного господарювання».

Законодавчі приписи даного закону поширювалися на акціонерні товариства усіх іноземних держав, а не лише тих, з якими Росія уклала особливі угоди. Ми можемо пояснити це тим, що коли товариство мало намір проводити операції в Росії, то держава вимагала від нього значно ширшого обсягу зобов'язань. Насамперед, відповідними органами державної влади мала бути проведена об'єктивна експертиза статуту товариства, в якому повинно міститися найменування та місце перебування відповідального агента акціонерної компанії. Крім того, в статуті обов'язково відображався припис про необхідність акціонерного товариства дотримуватися російських законів.

Важливим етапом в удосконаленні правового регулювання перебування і діяльності іноземних товариств на території Росії були ухвалені 3 листопада 1887 р. на засіданні Комітету міністрів окремі заходи, які Олександром III затверджені у відповідному положенні. Вони стосувалися унормування режиму функціонування нерухомої власності акціонерних товариств на території Російської імперії. Цим указом визнавалося, що «будь-яке придбання, здійснене іноземним товариством у власність, володіння чи користування здійснювалося на основі діючих у нас узаконень загалом і іменного указу 14 березня 1887 р., зокрема і при тому винятково для потреб підприємств, за попереднім дозволом місцевого губернського представництва» [144, с. 428]. Як і для внутрішньо російського законодавства, здійснення операцій дозволялося лише з дозволу міністерства внутрішніх справ та

міністерства фінансів. Словом, законодавець не запропонував іншого правового режиму власникам нерухомого майна із числа іноземних акціонерних товариств, ніж той, що існував для набуття, володіння та користування, власне, російськими підприємствами та товариствами. У цьому, ймовірно, не було жодної потреби.

Виявлені і проаналізовані нами нормативно-правові акти остаточно вирішували проблему правового статусу іноземних акціонерні компаній та їхньої діяльності в межах Російської імперії.

Разом з тим, продовжувала існувати ще одна невелика проблема, яка не потребувала правового розв'язання. Йдеться про те, що залишилися поза межами правового простору ті акціонерні компанії з іноземними інвестиціями, неврегульованість яких пов'язана безпосередньо з відсутністю відповідної конвенції між країною репрезентантом акціонерного товариства та Росією. Однак, на нашу думку, така постановка питання є дещо надуманою, адже поширення положень законів від 14 березня і 3 листопада 1887 р. на всі іноземні компанії дають можливість тлумачити їх у тому сенсі, що судовим захистом і правом на здійснення підприємницької діяльності Росії могли користуватися не лише акціонерні компанії держав, що уклали відповідну торговельну чи іншу конвенцію, а й ті, що отримали спеціальний дозвіл без підписання означеного договору [13, с. 95].

Таким чином, до середини 1880-х років в Росії в основному складається правовий режим діяльності акціонерних товариств з іноземними інвестиціями. Паралельно відбувається становлення низки обмежень загальногромадянських прав акціонерних компаній для зайняття деякими видами діяльності, залежно від складу акціонерів та адміністрації. Ці обмеження ґрунтувалися або на прямій вимозі закону, або вводилися для попередження можливості обійти закон, або взагалі не мали під собою жодної правової підстави, а були викликані вимогами адміністративної влади. Всі вони стосувалися в основному акціонерних компаній, що виникли і діяли на підставі затверджених у Росії статутів, та участі в них іноземних підданих.

У літературі, що роз'яснювала та тлумачила законодавство про акціонерні товариства з іноземними інвестиціями, почасти зустрічаємо дефініцію – «сепаратне законодавство». Цілком слушною вважаємо твердження сучасної української

дослідниці О. Щербиніної, яка під ним розуміє «розгляд окремо кожного іноземного товариства під кутом зору його цілей, розміру його капіталу, відповідальних агентів тощо» [248, с. 37].

З нашого погляду, аналіз змісту існуючої в Російській імперії нормативно-правової бази другої половини XIX ст. свідчить, що до сепаратного законодавства відносилися також самі статuti акціонерних товариств, які процедуру узгодження з різноманітними державними інстанціями проходили достатньо тривалий час, впродовж 1-2 років. Маючи усі ознаки закону після затвердження їх імператором і, будучи опублікованими у відповідних виданнях, статuti мали спеціальний характер, конкретизуючи положення загального законодавства. Після їхнього узгодження та підписання главою держави, статuti публікувалися в офіційних державних виданнях і набирали силу закону. Будь-яка зміна чи уточнення статуту вимагало нову процедуру проходження через систему вищих державних органів Російської імперії. На думку дослідниці Н. Кононкової, «сепаратне законодавство» створювало для іноземного капіталу більші привілеї, ніж для місцевого російського. Таке становище вона пояснювала тим, що для поступального економічного розвитку країни та її індустріалізації бракувало вітчизняних капіталів [93, с. 6 – 10].

Якщо до 1863 р. статuti акціонерних товариств оприлюднювалися у «Санкт-Петербуржских сенатских ведомостях», то з 1863 р. останні були реорганізовані і стали називатися «Сборник узаконений и распоряжений правительства». До 1912 р., крім того, частина текстів статутів оприлюднювалися у Повному зібранні законів Російської імперії, щоправда його видання «запізнювалося» на рік-два. Звіти і баланси акціонерних товариств, що вимагали публічної звітності, публікації про скликання загальних зборів, про виплату дивідендів і про відкриття діяльності нових підприємств, звіти про загальні збори акціонерних і пайових підприємств в царській Росії публікувалися у «Вестнику финансов», «Торгово-промышленной газете», «Биржевых ведомостях» или «Биржевой газете» [166, с. 302].

Відтак, для певних іноземних акціонерних компаній уряд за допомогою статуту товариства встановлював додаткові умови. Як правило, вони спрямовувалися на посилення обмеження діяльності іноземної компанії в частині її мети діяльності. Як

нам видається, за допомогою такого механізму уряд намагався не допустити діяльності надто широкого характеру аби у цій частині забезпечити державні інтереси насамперед. Для прикладу наведемо витяг із статуту бельгійського товариства одеських кінно-залізничних доріг від 29 березня 1885 р. З початку підприємство зверталося з клопотанням до уряду щодо можливості розгорнути свою діяльність на просторах усєї імперії. Однак, такі претензії були обмежені однією губернією, Одеською. При цьому умови юрисдикційності акціонерного підприємства законам і судочинству Російської імперії, здійснення управління справами в Росії спеціальним агентством, заборони на злиття з іншими товариствами без дозволу російського уряду, залишалися в силі [129, с. 116]. Другий приклад пов'язаний з ухваленням закону від 14 березня 1887 р. про обмеження іноземного землеволодіння у Царстві Польському та низці західних губерній. Після цього у статутах стали вказувати умову, за якою іноземні компанії мали керуватися даним законом [206, с. 52].

Майже до кінця XIX ст. достатньо дискусійним було питання щодо обкладення іноземних акціонерних товариств 5% податком, що був запроваджений Положенням від 20 травня 1885 р. за випущені ними за кордоном облігації. У «Положенні про збір з доходів від грошових капіталів», затверджений 15 січня 1885 р. Державною Радою Російської імперії, узаконений факт заборони на стягування податку із «прибутків за акціями і паями промисловими та торгівельними» [174, с. 226]. Більше 10-ти років він не стягувався з іноземних компаній. Очевидно, такому становищу сприяла невелика кількість іноземних акціонерних компаній, що були зареєстровані в Росії. За даними сучасного дослідника Кушнірука С. В., кількість таких об'єднань на 1896 р. становила близько 70 [102, с. 213]. Лише за один рік їхня кількість різко зросла. Повідомляється, що впродовж 1896 р. до діяльності в імперії було допущено 22 іноземних акціонерних товариства, а за чотири останні роки XIX ст. кількість виданих дозволів для здійснення операцій в Росії сягнула 104-х [102, с. 218 – 221]. У зв'язку зі зростанням кількості акціонерних підприємств з іноземним капіталом, у 1897 р. Міністерство фінансів Росії висловило побажання щодо необхідності стягування податку. Природно, для акціонерних

товариств, у узгоджених з урядом статутах яких така норма не була прописана, такі наміри викликали занепокоєння, і, як наслідок - звернення до суду [6, с. 275]. Лише Указом імператора про затвердження доповіді Міністра фінансів «Про звільнення від уплати 5 % збору з доходів від облігацій, що випущені за кордоном» від 10 грудня 1899 р. (№17 862), російські та іноземні акціонерні компанії були звільнені від уплати 5% податку за умови, що облігації будуть випущені за кордоном в іноземній валюті без паритету на російську монету [241, с. 225].

Враховуючи великий вплив на інтенсивність надходження іноземного капіталу в господарську систему Росії, держава приділяла багато уваги удосконаленню митної політики. У другій половині XIX – початку XX ст. Росія пройшла через дві різні митні системи, які відрізнялися одна від одної своїми економічними пріоритетами і, відповідно, різним впливом на інвестиційний клімат.

Перший період, 1851 – 1876 рр. був часом започаткування правового регулювання у митній політиці Росії, в основі якої лежали ліберальні митні тарифи 1850, 1857 і 1868 рр. , а також реформаторська політика російської держави.

Другий період розпочався з 1877 р., коли Росія відійшла від фритредерства (вільної торгівлі) і знову повернулася до протекціонізму. Фундаментом протекціоністської політики Росії стало стягування мит з 1 січня 1877 р. золотою монетою, підвищення митних зборів на цілу низку імпортованих товарів і прийняття митного тарифу 1891 р. [27, с. 635].

Таким чином, введення високих митних зборів сприяло розвитку національної економіки та притоку іноземного капіталу.

Отже, у межах пореформених перетворень у період до кінця XIX століття були встановлені і закріплені основи напрями політики щодо діяльності іноземного капіталу та підприємців в Росії загалом та Україні зокрема. Не дивлячись на наявність низки обмежень іноземних підданих і компаній, заснованих або на прямій вимозі закону, або на вимогах адміністративної влади їхнє правове становище у сфері підприємницької діяльності було детерміноване економічними потребами Російської держави. Підтвердженням цьому є практика сепаратного акціонерного законодавства, в якому знайшли своє відображення,

насамперед, вимоги економічних реформ в Росії, а не імперативні норми законодавства про акціонерні товариства.

У підсумку, до кінця XIX століття правовий статус іноземних підданих у сфері підприємницької діяльності в Росії характеризується відсутністю обмежень для ведення бізнесу. Імперативні норми російського законодавства щодо іноземних юридичних осіб були подолані практикою акціонерного сепаратного законодавства, що базувалося на загальному курсі уряду щодо залучення іноземного капіталу в Росію. Стосовно іноземних акціонерних товариств складалося таке становище, при якому діяльність перших відбувалася на кращих пільгових умовах, ніж умови, передбачені російським законодавством для місцевих акціонерних об'єднань.

3.2 Правове регулювання іноземних інвестицій в умовах монополістичного капіталізму (початок XX ст.)

На переломі XIX і XX ст. в Російській імперії, у тому числі й у українських губерніях відбувається завершення промислового перевороту. Країна розпочала курс на індустріалізацію, в основі якої знаходився пріоритетний розвиток великої машинної індустрії, передбачалися глибокі та якісні зміни структури господарства, а саме: промисловість мала переважати над сільським господарством, а важка промисловість – над легкою. Такі масштабні перетворення планувалося проводити в умовах, коли Російська імперія, як і більшість економік світу, в 1900–1903 рр. пережила економічну кризу. 1904–1908 рр. були роками депресії, і лише впродовж 1909–1913 рр. фіксуються позитивні зрушення у сфері промисловості [20, с. 101 – 102].

Промисловість українських губерній була важливим складовим елементом всеросійського економічного комплексу. Проте внаслідок окремих обставин, вона мала низку своїх особливостей, які істотно вплинули на внутрішню структуру української промисловості та її потенціал. Економічна криза спонукала власників підприємств до пошуків більш ефективних способів ведення виробництва, а також до його концентрації та об'єднання. Концентрація промислового виробництва сприяла процесу монополізації, яку можемо спостерігати на прикладі металургійної, кам'яновугільної, залізорудної галузях тощо. Як свідчать дослідники, на початку XX ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва займала передові позиції не лише в Російській імперії, а й у світі. Гіганти українського Півдня, такі металургійні заводи як Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Олександрійський, Петровський виробляли четверту частину загальноросійського чавуну. Зростання попиту на вироби з металу спричинило до подальшого розвитку металургійної промисловості як Російської імперії в цілому, так і України зокрема. Так, якщо в 1900 р. на Донбасі та в Кривому Розі було 17 великих металургійних заводів [45, с. 243], то у 1913 р. в Україні діяв 21 металургійний завод. У 1913 р. в Україні виплавлялося 69 % загальноімперського виробництва чавуну, 67% криці, 58%

прокату [67, с. 477]. Своєю чергою, цукрові заводи таких власників як Бродських, Бобринських, Терещенків виробляли 60 % цукру Російської імперії. Кількість діючих в Україні цукрових заводів за 5 років перед Першою світовою війною (1910–1914) зростає з 197 до 210, а чисельність робітників, які працювали на них, – з 110 732 до 129 256 осіб [119, с. 223 – 224].

Монополістичні об'єднання виникали, насамперед, у галузях важкої промисловості, бо саме там був найвищий рівень концентрації як виробництва, так і капіталу. За ступенем монополізації промисловість Російської імперії напередодні I Світової війни досягла свого фактичного максимуму, перевершуючи рівень зосередження капіталів і виробництва усіх країн Західної Європи, поступаючись лише Німеччині та Сполученим Штатам Америки [31, с. 12]. Монополістичним капіталізмом сучасні словники визнають форму або стадію капіталізму, що викликала розвиток монополій, здатних контролювати, а також обмежувати дію ринку вільної конкуренції [209].

До процесу монополізації капіталу активно долучалися великі недержавні банки. Вони кредитували монополії, фінансували їх і здійснювали контроль над виробництвом. Подекуди власниками одних і інших виступали одні і ті ж засновники. Синдикати, а це не що інше як об'єднання підприємців окремої галузі виробництва, створеного з метою захоплення ринку шляхом спільного збуту товарів за спільно погодженими цінами [96, с. 45], на початку XX ст. виникали таємно, діяли конфіденційно, на законодавчому рівні не були визнаними. Більше того, законодавець прямо забороняв домовленості (зговір) підприємців з купцями та торговцями, хоча фактично царизм і його урядові структури усіляко підтримували свободу підприємницької діяльності [66, с. 23]. Економічна політика уряду спрямовувалася насамперед на підтримку великого капіталу. З цією метою запроваджувалися такі заходи, як митний протекціонізм і казенні замовлення, державні кредити і субсидії, залізничні тарифи і експортні премії, підтримка організації з'їздів і монополій, акціонерних товариств тощо. Все це «створювало монопольний ринок для незначної кількості великих підприємств, полегшувало встановлення монопольних цін і одержання значних прибутків» [94, с. 83].

Акціонерна діяльність в Україні приносила великі прибутки. У другій половині 90-х рр. норма прибутку в них коливалася між 11,5 і 15,6% на капітал, що становило в середньому 13%, майже вдвоє перевищуючи прибутковість західноєвропейських підприємств. Гірничопромислові південноукраїнські фірми, використовуючи систему державних замовлень і забороненого митного протекціонізму, досягали небачених надприбутків. Це, зокрема, стосувалося металургійних заводів, прибуток яких у 1897 р. досягав в середньому 50% на капітал, а Юзівського заводу – 100%. Дивіденди Південно-російського Дніпровського металургійного товариства і Товариства Брянського рейкопрокатного, залізоробного і рейкового виробництва становили 30–40% на капітал. У 1897–1898 році товариство Дніпровського заводу отримало 4 млн руб., тобто 80% чистого прибутку на капітал, і видало з цієї суми 2 млн руб. дивідендів. Дивіденди акціонерних товариств коксового виробництва досягали 30–35%, а вугільних – 9–12% на капітал [67, с. 484]. Південноукраїнські гірничопромисловці наживали багатомільйонні багатства. Радянські вчені стверджували, що у Донецькому гірничо-рудному басейні дивіденди іноземців у 3-4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств Західної Європи [119, с. 16]. Поява значної кількості акціонерних товариств у найважливіших галузях промисловості України свідчила про те, що розпочався новий етап становлення великої індустрії. Нагромадження капіталу невеликою кількістю акціонерних компаній у провідних галузях української промисловості стало важливою умовою для створення тут монополій. Саме на рубежі ХХ ст. остаточно сформувався металургійний комплекс Донбасу і Придніпров'я.

Монополістичні утворення в Україні налагоджували тісні контакти не лише з місцевою промисловою та фінансовою олігархією, а й з іноземним капіталом, що приходив в країну у формі інвестицій або у формі кредитів. Зарубіжні капіталовкладення в акції та облігації підприємств Російської імперії на переломі віків становили близько 1 млрд., а до початку Першої Світової війни збільшилися удвічі [101, с. 65]. Західних інвесторів приваблювали, насамперед, можливість отримання високого прибутку за наявності дешевої робочої сили, покладів природних копалин, відкритого ринку та залізничного сполучення. За підрахунками

дослідників, понад 25 % іноземних інвестицій, що вкадалися у промисловість Росії на початку ХХ ст., припадало на українські губернії. Показово, що у вугільній промисловості 67 %, а в металургії 90 % основного капіталу належало іноземцям [84, с. 496]. Один із відомих німецьких економістів початку ХХ ст. І. Гольштейн, котрий був запрошений до Росії на прохання Голови Ради Міністрів С. Вітте, вважав, що концентрація іноземного капіталу в українській металургії Подніпров'я та Донбасу була ще вищою. «Для Півдня Росії, - стверджував радник С. Вітте, - ця цифра досягала 95 %, адже там функціонував лише один завод (Сулинський), що працював з російським капіталом» [47, с. 50].

В умовах виходу із економічної кризи 1900 – 1903 рр. та початку російсько-японської війни 1904-1905 рр., цар та його уряд добре розуміли необхідність залучення до економіки країни іноземних інвестицій, які мали стимулювати насамперед розвиток промисловості та банківської сфери. Проте спорадичні, з низкою законодавчих умов та обмежень, надходження капіталів із європейських країн проблему не вирішували. З метою істотного розширення потоку інвестицій у свою економіку, російська влада дещо змінила тактику. На початку ХХ ст. бачимо зародження практики укладення міжурядових угод, основним об'єктом яких є іноземні інвестиції, а метою – їхнє залучення до Росії через різноманітні господарські, фінансові та інші об'єднання та товариства. Саме на реалізацію такої мети спрямована угода від 16 грудня 1904 р., укладена між імператорським російським урядом та урядом Об'єднаного Королівства Великобританії і Ірландії. Договірні сторони визнали право підданих кожної із імперій створювати акціонерні та інші фінансові торговельні, промислові товариства на територіях держав-підписантів, користуючись при цьому «правом на звернення до судових установ ... і будуть користуватися у межах іншої держави тими самими правами, що надані чи будуть надані подібним товариством будь-якої іншої держави» [208, с. 1208]. Під дію цього договору потрапили не лише об'єднання і товариства, створені як до, так і після його підписання. З укладенням міжурядової угоди зрівняно в правах акціонерні товариства з іноземним та місцевим капіталами [208, с. 1208 – 1209].

Дещо раніше була укладена угода, яка на рівні міжнародно-правових відносин визначала статус значно більшої кількості галузей, що потребували законодавчого упорядкування між двома країнами. Йдеться про затвердження договору між Росією та Сполученими Штатами Америки щодо становища акціонерних товариств, інших торгівельних, промислових та фінансових об'єднань. Документ укладався терміном на один рік за умови, коли про припинення його чинності заявлять підписанти. Основне вістря нормативно-правового акту, укладеного у формі «высочайшего повеления, предложенного Правительственному Сенату», спрямовувалося на визнання прав товариств названих сфер суспільних відносин у межах іншої держави (Росії чи США) такими, що мають право на законне функціонування та діяльність. Унормовувалося право на звернення до закладів судової влади «як для подачі позовних заяв, так і для відповіді на них» [158, с. 1578].

Отже, затвердження імператором, підписаної міністрами іноземних справ Росії та США угоди, символізувало налагодження тісних економічних зв'язків Росії не лише з державами Західної Європи, а й з країнами американського континенту. На початку ХХ ст. Російська імперія відкрила для себе ще одне джерело інвестиційних надходжень. Привабливість російських ринків, прибутковість підприємств, не розробленість родовищ корисних копалин та хронічна відсутність власного як державного, так і приватного інвестування, спонукала імперську владу до пошуків засобів фінансового забезпечення низки галузей економіки коштами зарубіжних інвесторів.

Економічна криза в Росії на початку ХХ ст. і, як наслідок, поява характерних для такого становища явищ як безробіття, хронічна заборгованість по зарплатах, істотне зниження рівня життя робітництва і селянства призвело до сплеску повстанського руху на території України. Напередодні Першої російської буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр. низка виступів шахтарів у Макіївці та Юзівці, а також розгортання селянського руху на Полтавщині, підштовхнули власників підприємств та їхніх засновників до пошуків ефективного захисту своєї власності. Намітилася тенденція, що полягала у появі звернень іноземних інвесторів до центральних органів державної влади щодо можливості

запровадження воєнізованої охорони на шахтах, копальнях, металургійних заводах. Іноземні інвестори миттєво реагували на зміну внутрішньополітичної ситуації в країні, намагаючись законними засобами забезпечити захист власних інвестицій, вкладених у різноманітні галузі економіки України. Крім того, розгортання російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. та її дуже не вдалий перебіг для російських збройних сил, викристалізував націленість іноземних інвесторів реагувати на зміну зовнішньополітичної кон'юнктури.

Страх перед відтоком іноземного капіталу, реальні загрози, що могли постати перед власниками підприємств, працюючими у чинному правовому режимі, інші можливі негаразди, забезпечили задоволення клопотань інвесторів з боку центральних органів влади та Правительствуючого Сенату. Так, 14 лютого 1904 р. Міністр внутрішніх справ повідомив Сенат про те, що «для нагляду за порядком в районі Южно-Русского Днепрового металургического общества, находящегося при с. Каменском, Екатеринославского уезда, учреждены 20 должностей конных стражников, в том числе двух старших на общем для таковых основаниях ... из средств Южно-Русского Днепрового металургического общества, с отводом от того же общества стражникам квартиры в натуре с отоплением и освещением и с возложением на те же средства расхода по содержанию для стражников лошадей и единовременного расхода по вооружению сих стражников» [135, с. 894 – 895].

Ідентичний документ зустрічаємо і через чотири дні. Так, 18 лютого 1904 р. на руднику італійського підданого Б. Поджиолі біля с. Рахманове Херсонського повіту була запроваджена посада пішого озброєного урядника з відведенням йому квартири з опаленням і освітленням за нормами, затвердженими Міністерством фінансів для чиновників фабрично-заводської поліції. Звичайно, виділення квартири відбувалося за рахунок коштів італійського підданого. Слід зазначити, що будь-яка інформація про те, що ініціаторами пропозицій про введення до штату підприємств урядників та поліцейських, були власники підприємств, їхні засновники чи акціонери, у названих нормативно-правових актах відсутня [135, с. 895].

Отже, незважаючи на повідомлення про те, що в умовах економічної кризи та розгортання робітничого руху в українських губерніях Півдня та Сходу, іноземні інвестори, їхні представники на підприємствах чи акціонерних компаніях самі зверталися з проханням посилити охорону власних підприємств, документального підтвердження нами не знайдено. З високою вірогідністю можна стверджувати, що російська державна влада сама була зацікавлена у перебуванні поліцейських чи військових на підприємствах з іноземними інвестиціями аби здійснювати моніторинг та контроль за їхньою діяльністю як виробничою, так і фінансовою та податковою.

Втрати, завдані кризою іноземним капіталам в Росії, мали негативні наслідки. Притік коштів із-за кордону і вкладення їх у акціонерні підприємства, що працювали у сфері господарства, хоча і зменшився, проте не припинився. Більше того, іноземні вкладення були важливим фактором, що сприяв виходу країни із кризи: їхній приріст перевищив приріст вітчизняних вкладень біль ніж утричі за 1900 – 1907 рр. [14, с. 39]

Одним із акціонованих підприємств, Умови діяльності якого були затверджені імператором 15 лютого 1905 р., стала бельгійська компанія під назвою «Анонімне товариство заводу гончарних труб в Желаній». Завод для виробництва гончарних труб та інших виробів із глини мав розташовуватися в с. Желана Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Бельгійське товариство інвестувало у виробництво 1 100 000 франків. Умовами угоди між урядом Росії і акціонерним товариством передбачалося виконання підприємством обов'язків щодо необхідності «підкорятися чинним і виданим можливо законам, а також розпорядження уряду» [159, с. 247]. Зазначимо, що ні в цьому нормативно-правовому акті, ні в інших законах чи підзаконних актах даної доби не зустрічаємо погроз, що мали місце в ідентичних договорах XIX ст., щодо можливості російським урядом відібрати підприємство з іноземними інвестиції на власний розсуд. Аналізовані нами закони початку XX ст. такої відверто несправедливої норми вже не містили.

На загал, причини та приводи для припинення діяльності підприємств, діючих на основі іноземного капіталу на початку XX, стали більш зрозумілими і значно

чіткіше виписаними. На прикладі «Устава Коноплянського каменноугольного і металургического общества» від 25 січня 1905 р. можна чітко зафіксувати лише дві підстави для припинення діяльності зазначеного підприємства, які знайшли своє відображення у ст. 75 Уставу. Сепаратне законодавство у цій частині встановило безтерміновість діяльності акціонерного товариства з одного боку, а з другого - визначило, що підставами припинення його функціонування можуть бути лише такі, які не пов'язані з імперативним рішенням урядових інститутів, а саме: постанова загальних зборів акціонерів у разі, коли закриття такого товариства буде визнане необхідним, а також втрата товариством 2/5 частини його основного капіталу за умови, коли впродовж року з дня затвердження рішення загальними зборами акціонерів про виявлення недостатку капіталу, акціонер не відновить його втрату [162, с. 86].

Іншим підприємством, яке на початку ХХ ст. перетворилося на акціонерне товариство, було елисаветградське підприємство з англійським капіталом Р. і Т. Ельворті. 12 березня 1908 р. у засобах масової інформації з'явилося повідомлення про створення Акціонерного Товариства Р. і Т. Ельворті, у власність якого переходив завод Ельворті в м. Єлисаветграді та усе майно підприємства за балансовою вартістю станом станом на 1 січня 1908 р.. Майно, що оцінювалося у 6 млн. руб., складало: сам елисаветградський завод, магазини та інші торгівельні установи, склади та відділення в Софіївці (Катеринославська губернія), Ромодані (Полтавська губернія), Вознесенську, Миколаєві, Новому Бузі (Херсонська губернія), Каховці (Таврійська губернія), Умані, Черкасах (Київська губернія), Дондюшанах (Бесарабська губернія), Челябінську, Давлекановому (Уфимська губернія), Сорочинському (Самарська губернія), активи, пасиви, торгівельні зобов'язання тощо.

Повідомлення розіслали партнерам, надрукували в пресі, подали до банківських і контролюючих фінансових органів зразки підписів директорів нового Товариства Роберта Едуардовича Ельворті, Вільяма Едуардовича Ельворті, Альфреда Борисовича Юнгмана, кандидатів у директори Вальтера Робертовича Сомервеля та Павла Сальваторовича Броджі [18]. Посади останніх офіційно

називалися «кандидати в члени Правління Товариства», термін член Правління був синонімом терміну директор (або еквівалентом сучасним термінам член Ради директорів, член Наглядової ради, - авт.) у цьому Товаристві. Отже, з п'яти перших керівників фірми четверо були англійцями, а один - італійським підданим. Як бачимо, більшість членів президії акціонерного товариства становили родичі та верхівка заводської адміністрації [10, с. 9].

Оголошення від 12 березня 1908 р. стало наслідком перших загальних зборів акціонерів Акціонерного Товариства Р. і Т. Ельворті Лтд, що відбулося напередодні у приміщенні самого заводу. Із випущених 1500 акцій вартістю 4 тис. кожна, акціонери ухвалили засновнику заводу Роберту Ельворті передати за майно, що йому належало, акції – 1456 штук на суму 5 млн. 824 тис. рублів; 44 акції на суму 176 тис. рублів належали іншим особам [57, арк. 2].

Загальна кількість голосів становила 91, з них 75 були в Р. Ельворті, три - в В. Сомервеля, два - у П. Броджі, по одному голосу – у В. Ельворті, А. Іонгмена, Т. а та М. Іонгмен, а власники ще однієї акції голосів не мали.

Збори обирали керівництво з п'яти осіб (вищезазначені члени Правління, що отримували спеціальну винагороду по 10 тис. рублів щорічно, та два кандидати), при цьому директорів обирали на три роки, а кандидатів - на два. Ревізійну комісію з п'яти осіб, які мали найменшу кількість акцій (Т. Пірс, М. Ельворті, М. Іонгмен, Е. Свон і Е. Джекобс) обрали на рік. Діяльність Товариства почалася 11 березня 1908 р.. На перших загальних зборах мав бути створений страховий капітал на суму у 30-40 тисяч рублів щорічних відрахувань, було вирішено продовжити будівництво нової ливарні, лісопильні, складу вартістю до 200 тис. рублів [57, арк. 1 – 9].

За результатами першого року роботи Акціонерного Товариства Р. і Т. Ельворті Лтд, воно отримало чистого прибутку на суму 853 757 руб., яка була розподілена між акціонерами. За твердженням авторів, які досліджували історію заводу Р. і Т. Ельворті, що в радянський період став називатися «Червоною Зіркою», прибуток 1908 р. був одним із найменших. Уже наступного року і пізніше він становив щорічно 1-1,5 млн. руб., а у роки війни, у зв'язку з військовими замовленнями, він зріс у тричі [10, с. 10]. Розуміючи нестабільність економічної ситуації в Росії,

акціонери Акціонерного Товариства Р. і Т. Ельворті Лтд ухвалили рішення про необхідність зміни ст. 48 Статуту товариства. Оскільки дозвіл на таку зміну могли надати лише урядові структури, то правління товариства акціонерів звернулося з відповідним листом до Комітету Міністрів з тим, аби він «дозволив товариству відраховувати певну суму до резервного фонду для видачі дивідендів, який забезпечив би акціонерів можливістю отримувати дивіденди і в ті роки, коли унаслідок промислових криз підприємство може зовсім не мати прибутків чи давати незначні». Уряд не забарився через кілька тижнів дати згоду на перегляд статуту товариства [57, арк. 13].

Таким чином, на прикладі одного із підприємств з іноземним капіталом, що виробляло понад 100 видів сільськогосподарських машин, яке перетворилося на акціонерне товариство, бачимо юридичну процедуру переходу із однієї якості до іншої. Акціонування елісаветградського підприємства у 1908 р. було здійснене у формі приватизації майна приватної форми власності, за якої співвласниками даного підприємства стала заводська адміністрація, власник підприємства та його близькі родичі у кількості усього 18 осіб. За відомостями про отримання заробітної плати на заводі братів Р. і Т. Ельворті у 1908 р. тільки службовців працювало 129 людей [58, арк. 72 – 73].

Іноземні інвестиції, безумовно, відігравали важливу роль у створенні окремих галузей народного господарства, індустріального розвитку країни. Вони приносили в Україну не лише найновіші на той час промислові технології, а й віками напрацьовані навички підприємницької діяльності, сприяючи утвердженню передових організаційних форм машинної індустрії, ливарної та вугіллявидобувної промисловості, банківської справи тощо. При цьому, як стверджують дослідники, законодавець таким чином здійснював правове регулювання інвестиційних відносин, що не дозволив підпорядкувати економічну могутність країни інтересам держав-експортерів капіталу чи окремих фінансово-політичних груп, які ці держави в Росії репрезентували [14, с. 37]. Напрямок цього розвитку галузева структура господарства Російської імперії визначала внутрішніми потребами. Створені іноземцями, на їхні кошти промислові та інші підприємства працювали на

внутрішній ринок, становлячи органічну частину економіки країни. Не дарма, дозволяючи іноземним промисловцям засновувати свої підприємства на території Російської імперії, законодавство зобов'язувало зарубіжних інвесторів реалізовувати свої товари чи сировину насамперед для внутрішньо російського вжитку. Так, затверджені імператором умови діяльності в Україні бельгійського акціонерного товариства під назвою «Анонімне товариство Луганських емальованих майстерень» від 16 червня 1904 р. передбачали: «Належне рухоме й нерухоме майно і всі платежі на користь об'єднання повинні бути обернені переважно на задоволення претензій, що виникли із операцій його в Росії» [37, с. 726 – 727].

Отже, використовуючи потенціал іноземних інвестицій, що залучалися в економіку Росії загалом і України зокрема, держава за допомогою регулювання відповідними правовими нормами захищала насамперед власні інтереси. Аналіз умов окремих договорів початку ХХ ст. свідчить, що у них прописувалися такі норми, які б у разі судових спорів з акціонерними товариствами з іноземним капіталом, давали можливість царській Росії, задовольнити передусім потреби держави, а лише потім - інтереси компанії.

Сепаратне законодавство також використовувалося владою для того, щоб обмежити правовий статус фізичних осіб польської чи єврейської національності. Нагадаємо, що для губерній, приєднаних від Речі Посполитої у кінці ХVІІІ ст., царизм широко застосовував тимчасово обмежувальне законодавство, що забороняло іудеям та католикам набувати у особисту власність земельні ділянки, і на цій основі дискримінувало їх стосовно правил ведення підприємницької діяльності. Натомість, на Лівобережжі, у тому числі і на Півдні та Сході України, інвестування з боку єврейського та польського капіталу обмежувалося не на законодавчому рівні, а на рівні умов договорів держави з іншими суб'єктами інвестиційних правовідносин та уставів акціонерних товариств. Тут правовий режим зарубіжних інвестицій регулювався приписами, що свідомо закладалися як умови, що потребували виконання з боку інвестора, або як положення уставу, на основі якого дане товариство діяло. Так, Устав акціонерного товариства Смолянинівського рудника Е. П. Шредера, розташованого в Макіївській волості Таганрозького округу

Війська Донського, основний капітал якого становив 1 млн 500 тис. руб., передбачав призначення на берегові посади, а також на посади капітанів, водіїв суден, лоцманів лише російських підданих, які вільно володіють російською мовою. «Директорами правління у більшості та одним із двох кандидатів до них повинні бути особи неіудейського віросповідання, - зазначалося у п. 23 Уставу, - при цьому кандидат із осіб іудейського віросповідання може заміщатися лише кандидатами із осіб іудейського віросповідання ..., а директори-розпорядники, повірені у справах гірської промисловості та завідувачі і управляючі нерухомим майном товариства мають бути російськими підданими неіудейського віросповідання» [55, арк. 9].

Паралельно на території України виникають і розростаються такі могутні синдикати як «Продвагон», «Продамет», «Трубопродаж», більша частина яких функціонувала цілковито на іноземних інвестиціях. Синдикат «Продвугілля», наприклад, до початку Першої Світової війни зосереджував у своїх руках 2/3 видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні [103, с. 5].

Серед підприємницьких союзів світу «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» або «Продвугілля» займає важливе місце. Початку його діяльності передувала закулісна боротьба, що розгорнулася між окремими учасниками за квоти. Як свідчив у 1904 р. галузевий науково-технічний часопис Росії під назвою «Горнозаводской листок», «... самая трудная работа состояла в распределении долей участия копий в количестве, подлежащем потреблению на рынке...»[55, арк. 9].

За уставом «Продвугілля», затвердженим 11 травня 1904 р., передбачалося проведення операцій комісійного характеру, регулювання виробництва та продажу корисних копалин [40, с. 457]. Діяльність підприємства регулювалася типовим договором, який укладався з кожним окремим контрагентом. Ним регламентувалися такі параметри як частка в участі, обсяг продажу, порядок ціноутворення, розподіл прибутку тощо. Учасники об'єднання передавали синдикату виняткове право на продаж кам'яного вугілля та коксу і брали на себе зобов'язання не перевищувати означені в ній квоти. Керівний орган франко-бельгійського товариства знаходився не в Росії, а в Парижі і називався Паризьким комітетом. Одне із товариств належало

німцям. При цьому іноземні інвестори, розміщуючи свої капітали в Україні, створювали звичайні акціонерні компанії, тобто такі промислові організації, у яких «індивідуальність» юридичної особи не відігравала важливої ролі. Так, сума вкладеного іноземними інвесторами в акціонерні підприємства основного капіталу впродовж 1895-1912 рр. на загаль становила близько 4 млрд. рублів. При чому, якщо на одне англійське акціонерне товариство у 1910 р. припадав акціонерний капітал у 42000 фунтів стерлінгів (близько 375000 руб.), то в Росії в 1909 р. на одне акціонерне підприємство він припадав у розмірі 1,65 млн. руб. [49, с. 3].

Початок діяльності «Продвугілля» як акціонерного товариства, якому учасники об'єднання передали виняткове право на продаж вугілля, що ними добувалося, пов'язують з січнем-лютим 1906 р. Саме у цей період в Парижі відбулося засідання представників французьких власників вугільних шахт Донбасу, на якому усі французькі підприємства приєдналися до синдикату. Дещо пізніше до нього влилися і бельгійські підприємства. Таким чином, початок фактичної діяльності «Продвугілля» відноситься до березня 1906 р. До його складу увійшло 13 кам'яновугільних об'єднань, а в 1910 р. їхня кількість зросла до 24. У цей період «Продвугілля» контролювало уже 60,1 % вивозу усього мінерального палива Донецького басейну [48, с. 25].

Акції товариства розподілялися лише між членами синдикату. Ціни на мінеральні добрива встановлювалися «Продвугіллям». Збут розподілявся між членами синдикату у відповідності з долею участі кожного із контрагентів. Основний капітал товариства «Продвугілля» становив 1 млн руб. (4 тис. акцій по 250 руб.) [247, с. 86].

Головною перешкодою до підвищення цін акціонери вбачали у перевиробництві та наявності великих запасів вугілля. З метою скорочення пропозицій на паливному ринку, «Продвугілля» пішло шляхом обмеження його видобуку. Ще до початку діяльності синдикату «Горнозаводской листок» писав: «Если со временем продажа донецкого угля будет упорядочена, одним из благих последствий будет понижение затрат на подготовку копей к чрезмерной добывной способности, совершенно не оправдываемой действительной надобностью

потребительского рынка» [55, арк. 9]. У такий спосіб «Продвугілля» в основу своєї економічної політики поклало зниження продуктивності підприємств, що об'єдналися.

Політика обмеження видобутку і організації «паливного голоду» знайшла яскраве відображення у договорі синдикату з його контрагентами. Він заздалегідь визначав ймовірний річний відпуск вугілля усіма контрагентами, так званий «сукупний умовний тоннаж». Заздалегідь, крім того, визначалася участь кожного окремого контрагента в спільному ринковому відпуску, або як це називалося в тогочасній економічній літературі – «умовний тоннаж». Таким чином, такий договір на цілий рік уперед обмежував збут вугілля контрагентів. При цьому, умовний тоннаж міг бути збільшений лише у тому разі, якщо загальний збут «Продвугілля» перевищував сукупний умовний тоннаж. За порушення договору і перевищення умовного тоннажу на контрагентів накладалися значні штрафні санкції (10 коп. з одного пуда). І, навпаки, за зменшення вивозу палива нижче передбаченої договором кількості контрагент отримував винагороду від синдикату [41, с. 125 – 126].

До 1913 р. місце перебування головного підприємства синдикату знаходилося у Парижі. Статут синдикату, який до 1913 р. перебував у суворій таємниці, був підготовлений французькою мовою. Уся діяльність синдикату була глибоко законспірованою настільки, що багатьом із великих російських підприємців та й владі, не були відомі справжні прізвища засновників синдикату. У таких умовах, природно, поширювалися усілякі чутки щодо «шкідливої діяльності іноземної монополії в південно-російській кам'яновугільній промисловості» [14, с. 258]. Відтак, «Продвугілля» стало об'єктом критики та нападок з боку друкованих органів і громадських організацій, що й стало причиною створення на початку 1914 р. урядової комісії, у складі якої перебували представники військового, морського і міністерства шляхів сполучень. Паралельне розслідування проводила прокуратура. Проте з початком Світової війни у 1914 р., а також унаслідок тиску з боку великих фінансових груп, розслідування так і не було доведене до логічного кінця. У цих

умовах колективні члени синдикату спільним рішенням у 1915 р. припинили підприємницьку діяльність на території Російської імперії.

Російська влада на початку ХХ ст. самоусунулася від організації жорсткого контролю за реєстрацію великих іноземних монополій на території імперії. За нашими спостереженнями, «Продвугілля» було чи не єдиним юридично оформленим товариством, яке об'єднувало кам'яновугільні підприємства Дніпровсько-Донецького басейну. Деякі дослідники, щоправда, називають спроби легалізувати підприємства з іноземними інвестиціями у цьому регіоні, проте вони залишилися безрезультатними [247, с. 95].

У попередньому розділі ми вказували, що лише два підприємства в Донбасі діяли на основі французьких статутних документів – це акціонерні товариства з іноземним капіталом: «Русский горный и металлургический УНИОН» та «Криворожские железнодорожные руды». Один із двох названих, а саме «Русский горный и металлургический УНИОН», що разом з таганрозьким та сулинським заводами увійшли до одного з найбільших металургійних синдикатів країни «Продамет», з кожним роком нарощував виробничі потужності, відтак, збільшував власні прибутки. Якщо у 1910-1911 звітному році вони становили 4 350 072 фр., у 1911-1912 – 6 015 563 фр., то у 1912-1913 р. – 8 406 537 фр. [56, арк. 7]. Внутрішні аналітики УНІОНу у доповіді Раді правління від 12 грудня 1913 р. вважали «отриманий прибуток відбувся винятково результатом покращення фінансового і промислового характеру, що методично і успішно проявився в експлуатації, за перший звітний рік, так і в результаті підвищення продажних цін, що лише частково вплинуло, тому що довелося виконувати укладені раніше довгострокові договори» [56, арк. 9].

УНІОН складався в основному із підприємств видобутку кам'яного вугілля і сталеливарних підприємств. При цьому прибуток останніх у спільному кошику «Русского горного и металлургического УНИОНа» перевищував усі інші сфери виробництва та видобутку у понад чотири рази. Передбачалася виплата дивідендів із суми чистого прибутку у розмірі 500 тис. франків по акціях у 2,5% із номінальної вартості акцій, тобто із 20 млн. франків [56, арк. 16].

Таким чином, в умовах передреформеної доби і у час проведення реформ, започаткованих П. Столипіним, підприємства як з іноземними, так і вітчизняними інвестиціями з року в рік отримували все більші прибутки, що, своєю чергою, відкривало можливості для залучення нових інвестиційних коштів. Стан правового регулювання іноземних капіталовкладень в економіку привабливих для цього підприємств, що в Україні здебільшого розташовувалися на Півдні та Сході, був достатнім для заповнення існуючого фінансового дефіциту у держави та вітчизняного бізнесу.

3.3 Правовий режим іноземних інвестицій в умовах Першої світової війни.

Перша Світова війна стала продуктом тих антагоністичних суперечностей, що у край загострилися у кінці XIX – на поч. XX ст.ст., і призвели до створення у європейській частині світу двох ворожих воєнно-політичних союзів. З одного боку його представляла Антанта, до складу якої входили Англія, Франція і Росія (сформувався у 1904 – 1907 рр.), а з другого – Троїстий союз (сформувався у 1882 р.), представлений такими країнами як Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Протистояння між ними й призвело до початку Першої Світової війни.

Найгостріші суперечності за сфери впливу не лише у Європі, а й багатьох інших куточках світу точилися між Німеччиною та країнами Антанти, а також між державами усередині цих двох військово-політичних блоків.

На початку XX ст. ситуація на Балканському півострові загострилася до крайньої межі. Народи, що населяли цю територію, продовжували вести боротьбу за національне визволення з-під османського гніту. Їх широко підтримували держави Антанти, у тому числі й Російська імперія, прагнучи використати у боротьбі проти австро-німецького союзницького блоку.

Безпосереднім приводом до початку війни слугувало вбивство 28 червня 1914 р. у Сараєво австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. У цьому терористичному акті влада Австро-Угорщини звинуватила Сербію, вручивши останній акт з ультимативними вимогами щодо можливості початку військових дій. Саме 28 липня 1914 р. розпочинається війна, яка у світову історію увійшла під назвою «Перша Світова війна».

Агресивні наміри Австро-Угорщини щодо Сербії були підтримані Німеччиною. Своєю чергою на боці Сербії виступила Російська імперія. Першого серпня Німеччина оголосила війну Росії і відповідно до свого стратегічного плану сконцентрувала війська на західних кордонах. У Росії розпочався процес загальної мобілізації. 3 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Франції, а перед Бельгією висунула вимогу пропустити свої війська через її територію. З вимогою поважати нейтралітет Бельгії виступила Англія. Порушення нейтралітету Бельгії стало

приводом для оголошення Великою Британією 4 серпня 1914 р. війни Німеччині. Так почалася Перша Світова війна.

На загал, правовий режим іноземних інвестицій встановлювався відповідними нормативно-правовими актами державної влади. Варіативність приписів закріплювалася окремими міжнародними угодами і конвенціями, укладеними Російською імперією до початку Першої Світової війни. Нагадаємо, що вони регламентували правовий режим торгівлі і мореплавства, визначали статус іноземних товариств, гарантували правомочність на рівні із вітчизняними юридичними особами та встановлювали обсяг прав і обов'язків для іноземних суб'єктів господарювання на випадок військових дій. Зокрема, у 1907 р. на Другій Гаазькій світовій конференції, що проходила за участю дипломатичних делегацій 44 держав, було ухвалено 13 різноманітних нормативно-правових актів, присвячених гуманізації принципів ведення війни. Відповідно до статті XXIII «Конвенції про закони і звичаї сухопутної війни», державам заборонялося припиняти або позбавляти судового захисту, підданих держав супротивника [92]. Недоторканність їхніх прав гарантувалася в повному обсязі.

Відтак, до початку Першої Світової війни в законодавстві Російської імперії панував принцип рівноправності між вітчизняними та іноземними підданими, що займалися підприємницькою діяльністю. Іноземці мали право займатися економічною, господарською та іншими видами діяльності на всій території держави, за умови сплати відповідного державного мита. Дане правило, як і раніше, не поширювалося на євреїв, обмеження щодо яких продовжували існувати в російському законодавстві і до початку Першої Світової війни не переглядалося. «Иностранцам, не принявшим присяги на подданство и имеющим узаконенные виды для свободного жительства, кроме евреев, дозволяется вступление в цехи по всем вообще городам Империи, с утверждения месных казенных плат; в сем случае подвергаются они общим правилам для русских существующих», – стверджувала стаття 377 «Уставу про промисловість» [224, с. 52].

Початок Першої Світової війни і необхідність виконання Російською імперією своїх союзницьких зобов'язань втягнув країну у молох воєнних дій. Це, безперечно,

не могло не вплинути на правомочності іноземних підприємств та на зміну правового режиму іноземних інвестицій. Захищаючи свої національні інтереси, російський уряд розгорнув ліквідаційну політику, спрямовану проти німецьких, австрійських, угорських та турецьких підданих і їх компаній. Відразу після початку військових дій Російська імперія припинила свою зовнішньоекономічну діяльність із державами противниками, а чинні міжнародні угоди, декларації, конвенції, укладені з ворожими країнами, були анульовані. Зрозуміло, що насамперед до ворожих країн відносилися держави Четверного союзу.

За період із 1914 по 1917 роки була ухвалена низка законодавчих актів, що позбавили фізичних осіб – іноземців і юридичних осіб – підприємств із іноземними інвестиціями Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини майнових та немайнових прав, в тому числі можливості займатися підприємницькою діяльністю. Саме на таких документах, що утворили комплекс із законів, що отримали назву «надзвичайне законодавство» у сфері підприємницької діяльності та змінили існуючий режим іноземних інвестицій, ми і зупинимося у запропонованому підрозділі.

Першим документом у сфері господарювання в умовах військового часу був Іменний указ правительствуючому Сенату «О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 г.» від 28 липня 1914 року. Він був спричинений розгортанням військових дій на фронтах Першої Світової і став відповідною реакцією уряду Російської імперії на початок військових дій у Європі. З огляду на проблеми, що постали перед російською владою, законодавець ставив собі за мету встановити такий правовий режим підприємств із іноземними інвестиціями, котрий би відповідав тогочасним умовам. Так, відповідно до змісту документу, піддані держав, що дотримувалися у війні нейтралітету, могли безперешкодно продовжувати свою господарську діяльність в Російській імперії за умов дотримання норм та положень надзвичайного законодавства. Піддані воюючих із Росією держав позбавлялися усіляких пільг та переваг, які встановлювалися приписами раніше укладених міжнародних договорів [140, с. 456]. Відтак, права іноземних громадян, продовжували залишатися недоторканими та незмінними.

Перший нормативно-правовий акт надзвичайного законодавства Російської імперії не запроваджував дискримінаційних чи інших заборонних заходів для підприємств із іноземними інвестиціями, а лише позбавляв їх попередньо-наданих пільг і переваг.

Слід зауважити, що законодавча політика у сфері господарської діяльності до 1914 р. орієнтувалася на умови мирного часу. Однак, окремі документи, що запроваджували правовий режим іноземного підприємництва та зарубіжних інвестицій на випадок військового протистояння, все ж існували. До таких нормативно-правових актів належала Постанова Державної Ради «Об ограничении торговых прав подданных иностранных государств, не представляющих русской торговле и мореплаванню равноправности с торговлей мореплаванием наиболее благоприятствуемой страны» від 27 січня 1903 р. Означений документ залишився не оприлюдненим у головних кодифікаційних збірниках Росії, на кшталт Зводу Законів Російської імперії або Повному Зводі Законів, адже мав гриф секретності та не підлягав опублікуванню.

Аналіз даної Постанови знаходимо у дисертаційному дослідженні сучасного російського науковця С. Смірнова, який стверджував, що нормативно-правовий акт міг набути законної сили та бути опублікованим лише у разі початку іноземної інтервенції. Відтак, вступ Російської імперії в Першу Світову війну покликав необхідність ввести в дію вказану Постанову, що й було зроблено в серпні 1914 р. [204, с. 125].

Апелюючи до висновків вченого, зацентруємо увагу на способах можливого впливу, котрий міг бути застосований державою до іноземних суб'єктів господарювання. Так, на підприємства із іноземними інвестиціями не поширювалися пільги щодо звільнення від оподаткування облігаційних доходів, випущених за кордоном; такі товариства обкладалися промисловим податком у подвійному розмірі від існуючого [204, с. 125].

Успішні військові операції російської армії на Південно-Західному фронті восени 1914 р., безумовно, впливали на державну політику щодо регулювання іноземної інвестиційної діяльності. Так, Постановою Ради міністрів «Об

установлении временных ограничений в отношении приобретения прав на недвижимые имущества, а также заведования ими, подданными государств, которые состоят в положении войны с Россией» від 22 вересня 1914 р. було вжито рішучих заходів щодо обмеження цивільної правоздатності юридичних та фізичних осіб підданих держав, воюючих проти Росії. Законодавець заборонив їм укладати ряд правочинів, виступати стороною у договірних відносинах, позбавляв права приватної власності на нерухоме майно, не дозволяв здійснювати валютні платежі, брати участь в операціях на фондовому ринку, купувати цінні папери, акції та паї, що випускалися російськими акціонерними компаніями [154, с. 506].

Вихідцям із Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини заборонялося брати участь в зборах акціонерів компанії. У разі порушення відповідних приписів, винних осіб очікували санкції у вигляді тюремного ув'язнення строком від чотирьох місяців до одного року або штраф у розмірі від 1 тис. до 25 тис. рублів. За надходженням і витратою грошових та обігових коштів підприємств, акціонерних товариств та інших компаній із іноземними капіталом, інвесторами яких були піддані держав, воюючих проти Росії зокрема і військового блоку Антанта загалом, встановлювався постійний нагляд боку держави [154, с. 506].

Запроваджуючи обмеження, встановлюючи різноманітні санкції, законодавець намагався захистити національні інтереси країни, попередити можливий негативний вплив на внутрішню економічну ситуацію від зовнішньополітичних обставин, пов'язаних із перебігом війни. Проте бажаного результату одразу досягти не вдалося. Завадила цьому відсутність механізму реалізації, що мав бути вироблений Радою Міністрів. Відтак, на порядок денний постала проблема злагодженості усіх елементів державного механізму та ефективної стратегії застосування обмежувальних заходів до підданих ворожих держав.

Першим кроком на цьому шляху стало створення 17 жовтня 1914 р. спеціальної міжвідомчої комісії. Її організаційне засідання ознаменувалося бурхливим обговоренням невтішної політичної, економічної та військової ситуації в державі. Висловлені членами комісії побажання, рекомендації та пропозиції були зафіксовані у відповідній резолюції. У документі наголошувалося на слабкості та недостатності

урядових заходів щодо інвестованих іноземним капіталом підприємств та їх засновників із країн – учасників антиросійської коаліції; необхідності перегляду усіх раніше прийнятих законодавчих актах відповідно до обставин військового часу; розробленні реального механізму виконання усіх урядових розпоряджень. Означений висновок міжвідомчої урядової комісії став фундаментальною основою для законодавчих змін у сфері господарювання загалом і у сфері правового регулювання інвестиційної діяльності зокрема. Впродовж 1915 р. Рада Міністрів Російської імперії ухвалила низку нормативних актів, якими встановлювала на території держави більш жорсткі обмеження підприємницької діяльності для підданих, воюючих проти Антанти країн.

Нові політичні тенденції відобразилися у Постанові Ради Міністрів під назвою «О выборке подданными воюющих с Россией государств промышленных на 1915 год свидетельств» від 11 січня 1915 р. [127, с. 302 – 303]. Відповідно до змісту документа, усі товариства, у складі яких перебували піддані, воюючих проти Росії країн, та підприємства, функціонуючі на іноземних інвестиціях і утворені підданими Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини, які займалися господарською діяльністю в межах Російської імперії, за перший квартал 2015 року обкладалися промисловим податком у подвійному розмірі. Окрім того, до такої категорії суб'єктів господарювання започатковувалася ліквідаційна процедура, яка повинна була завершитися до 1 квітня 2015 р. «Торговые предприятия подданных воюющих с Россией государств, товарищества, общества подлежат закрытию, а личные промышленные занятия прекращению, причём для ликвидации дел предоставлен срок до 1 апреля 1915 года, – йдеться в другому пункті постанови, – в течение коего указанные лица, товарищества, общества и установления могут совершать свою деятельность при условии уплаты промышленного налога в удвоенной цене против ставок 1915 года по расчёту за три месяца» [127, с. 303].

Однак не всі юридичні особи, що мали іноземні капіталовкладення ворожих до Росії держав, підлягали ліквідації. Окремим товариствам із іноземними інвестиціями уряд дозволив продовжити ведення господарської діяльності за умов дотримання таких вимог:

- по-перше, наявності промислового свідоцтва за 1914 р. на відповідний вид діяльності;
- по-друге, у разі сплати одноразового платежу у розмірі 500 рублів за промислове свідоцтво на поточний рік;
- по-третє, у разі сплата подвійної ставки оподаткування.

У прикінцевих положеннях постанови законодавець наголосив, що означені приписи можуть бути переглянуті, в тому числі не на користь іноземних господарюючих суб'єктів, а до інвесторів із ворогуючих країн можуть бути застосовані подальші обмеження залежно від волі держави [127, с. 303].

Реалізувати дану Постанову на практиці, в умовах ведення воєнних дій, було справою не простою. Встановлений термін для згорання господарської діяльності іноземних підприємств виявився замалий, а численні ліквідаційні процедури, розпочаті місцевою владою, зустрілися із опором російських кредиторів, інтереси яких не було враховано. У багатьох випадках термін пред'явлення претензій щодо боргових зобов'язань не закінчувався до 1 квітня 1915 р., а відтак їх не можна було пред'явити до боржника. Швидка ліквідація підприємств із іноземними інвестиціями без погашення кредиторських зобов'язань призводила до значних збитків російських позикодавців та не могла не позначитися на їхній власній платоспроможності.

Повномасштабна операція згорання іноземної господарської діяльності загрожувала, в тому числі, і державному бюджету імперії, джерелом наповнення якого були підвищені ставки податку, що стягувалися із товариств із іноземними інвестиціями. Відтак, урядовці спробували провести ревізію підприємств із іноземним капіталом, щоб не ліквідувати усіх без винятку. Так, Постановою Ради Міністрів «Об установления изытия из правил Высочайше утвержденного 11 января 1915 года положения Совета Министров в пользу некоторых категорий неприятельских подданных» від 8 березня 1915 р. вносилися зміни до попередньо аналізованого нормативно-правового акту. Так, законодавець дозволив продовжити господарську діяльність тим німецьким, австрійським та турецьким підданам, що мали слов'янське, французьке, італійське походження, сповідували християнську

віру та проводили свою підприємницьку діяльність за місцем постійного проживання. Доказом слугувало свідоцтво про хрещення, видане православним священиком до 1 січня 1914 р., метричне свідоцтво одного із батьків, де зазначалося походження особи, наявність хоча б одного родича, що брав участь у бойових діях на боці російської армії чи флоту. Маючи відповідні докази, засновники та інвестори могли звернутися до органів виконавчої влади та отримати спеціальний дозвіл на продовження промислової чи торгівельної діяльності. [155, с. 1123].

Вищенаведеними змінами законодавець не обмежився. Із метою забезпечення інтересів вітчизняних кредиторів, Міністром фінансів Російської імперії П. Л. Барком було запропоновано продовжити кінцевий ліквідаційний термін. За відповідним поданням міністерства фінансів Рада міністрів ухвалила Постанову «Об продлении права подданных воюющих с Россиею дежав на содержании торговых предприятий, а равно на производство личных промысловых занятий» від 18 березня 1915 р. [153, с. 1179]. Означений нормативно-правовий акт вносив зміни до попередньої урядової постанови від 18 січня 2015 р. Уряд, дозволив підприємствам із іноземним інвестиціями здійснювати господарську діяльність у Російській імперії до 1 червня 1915 р. за умов доплати основного та особистого промислового податку за два місяці (квітень і травень) у подвійному розмірі. «Предоставитъ подданным, воюющих с Россиею держав, а также товариществам, в числе коих имеются подданные этих держав продлить содержание торговых предприятий, а также производство личных промысловых занятий до 1 июня 1915 г.», – записано в урядовому документі [153, с. 1179]. Як бачимо, російський уряд законодавчими актами прямої дії не ліквідував підприємства, функціонуючі на іноземних інвестиціях, а своїми рішеннями усіяко обтяжував їхню діяльність у Росії, створюючи для них неможливі умови для продовження діяльності.

Наступним нормативно-правовим актом надзвичайного законодавства стала Постанова Ради Міністрів «О землевладении и землепользовании в Государстве Русском австрийских, венгерских, германских или турецких подданных» від 2 лютого 2015 р. [134, с. 559 – 564]. Норми даного джерела права можна умовно поділити на дві частини: загальноімперські та регіональні. Приписи першої частини

поширювалися на всю територію Російської імперії та встановлювали ряд обмежень для юридичних і фізичних осіб, підданих держав, що воювали з Росією. Їм заборонялося набувати право власності на нерухоме майно. Усі правочини, здійснені такими особами, вважалися недійсними і підлягали анулюванню. Нерухоме майно, набуте в довоєнний час, підлягало продажу на публічних торгах, при чому кошти, виручені від реалізації майна, держава не конфісковувала, а залишала продавцю. Права юридичних і фізичних осіб на нерухоме майно, що виникали на підставі договору оренди, втрачали чинність через рік від дня публікації аналізованої нами постанови, а саме 1 квітня 1916 р. Особи, котрі відмовлялися виконувати усі вище наведені законодавчі приписи або продовжували фактично володіти і користуватися нерухомим майном, підлягали депортації за межі Росії на підставі відповідного судового рішення [134, с. 559 – 561].

Друга частина документу містить норми, що поширювали свою дію на окремі регіони Російської імперії. Так, на губернаторів Волинської, Подільської, Херсонської, Таврійської губерній покладалися обов'язки підготувати списки юридичних та фізичних осіб, громадян, воюючих проти Росії країн, із переліком належного їм на праві власності майна. Такі списки розсилалися поліцейським та волосним управлінням, а також сільським управам. Впродовж шести місяців іноземцям давалося право добровільно розпродати власне майно. Недотримання урядових приписів тягло за собою конфіскацію майна та розпродаж його на публічних торгах. Законодавець залишав за собою право змінювати приписи даної постанови для територій, на яких точилися бойові дії [134, с. 562 – 563].

Додатково слід зауважити, що означені норми через п'ять місяців будуть переглянуті урядом. Так, Постановою Ради міністрів «Об отсрочке в подчинении действию ограничительных правил узаконения 2 февраля 1915 года о землевладении и землепользовании в Государстве Русском австрийских, венгерских, германских или турецких подданных лиц славянского происхождения» від 1 липня 1915 р. встановлювалися деякі пом'якшувальні правила. Зокрема, до підданих Австро-Угорщини, Німеччини, які могли документально підтвердити своє слов'янське

походження, уряд не застосовував дискримінаційних заходів, передбачених Постановою Ради Міністрів від 2 лютого 2015 р. [152, с. 2146].

Зменшення цивільної правоздатності юридичних осіб, що функціонували на іноземних інвестиціях, державна влада не обмежилася. Змін зазнало і трудове законодавство. Так, вихідцям із Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини заборонялося очолювати підприємства, займати будь-які керівні посади, входити до складу правління, рад і комітетів тощо. Такі особи усувалися від управлінської роботи. На підприємствах вони могли виконувати лише окремі виконавчі функції [134, с. 561].

Відповідно до вимог військового часу, піддавалися корегуванню і норми процесуального права. Відповідно до рішення Сенату від 9 лютого 1915 р., усі без винятку німецькі, австрійські, угорські та турецькі піддані, а також акціонерні товариства і підприємства, засновниками і інвесторами яких були громадяни воюючих проти Росії держав, не мали права на судовий захист у Росії на період до закінчення військових дій на фронтах Першої Світової війни. Означене рішення, безумовно, погіршувало правовий статус іноземців та категорично негативно впливало на режим іноземних інвестицій.

На виконання усіх урядових постанов, у березні 1915 року спільним рішенням Міністра фінансів та Міністра торгівлі і промисловості передбачалося створення урядових інспекцій, на які покладался обов'язок державного нагляду за господарською діяльністю перерахованих нижче юридичних осіб, з таким складом учасників, а саме: якщо в складі акціонерного товариства або його адміністрації були піддані воюючих з Росією держав; вітчизняні суб'єкти господарювання чи підприємства із іноземними інвестиціями дружніх країн, що продавали свої активи підданам Німеччини Австро-Угорщини чи Туреччини; торгово-промислові підприємства, що належали підданам країн Четвертного союзу [136, с. 1175].

Наявність кредиторських зобов'язань у підприємств із іноземними інвестиціями затягувала ліквідаційну процедуру, яку уряд розпочав на початку року і за планом мав завершити до 1 червня 1915 р. Саме тому постала необхідність в обмеженні прав вітчизняних кредиторів, які видавали позики суб'єктам господарювання

воюючих із Росією держав для задоволення, насамперед, своєї вигоди. 22 травня 1915 р. указом імператора Миколи II були внесені зміни до Постанови Ради Міністрів «О выборке подданными воюющих с Россиею государств промышленных на 1915 год свидетельств» від 11 січня 1915 р. [125, с. 302 – 303]. Вони знайшли своє відображення в новому підзаконному акті під назвою «О воспрещении выдачи кредитными установлениями неприятельским подданным платежей и вкладов, а также допуска сих лиц к безопасным ящикам» від 22 травня 1915 р. [125, с. 1593 – 1594].

Документом заборонялося державним, громадським та приватним кредитним установам видавати позики будь-яким іноземним підприємствам воюючих із Росією держав, що займалися господарською діяльністю на території імперії чи за її межами, на суму, що не перевищувала 500 рублів. Надання більшого розміру асигнування потребувала окремого дозволу міністра фінансів чи начальника губернії за місцем знаходження юридичної особи.

Друга частина указу категорично забороняла підприємствам із іноземним капіталом укладати із фінансовими установами договори оренди банківських скриньок. Дія існуючих договорів припинялася без виплати відповідних відсотків. Обмежуючи інтереси іноземних підприємств та водночас вітчизняних кредиторів, державна влада продовжувала політику захисту національних інтересів, обумовлену умовами військового часу. Під дію даного указу не підпадали власники промислових підприємств, які перебували під наглядом урядових інспекторів. Такі заходи вважалися достатніми для запобігання неправомірним фінансовим операціям підданих воюючих з Росією держав.

Заключні положення документу встановлювали кримінальну відповідальність. Так, санкція ст. 5 Указу передбачала значні штрафні санкції для осіб, що порушили означені приписи. «Виновные в нарушении правил, изложенных в отделах сего Указа, – імперативно зазначається в указі імператора, – подвергаются аресту не свыше трех месяцев или денежному высканию не свыше трехсот рублей», – в указі імператора [125, с. 1594]. Окрім того, законодавець визначив і судову юрисдикцію

для такої категорії злочинів. Вони підлягали розгляду в окружних судах Російської імперії.

Окремо слід зупинитися на законодавчому акті, котрий розширював повноваження центральних органів виконавчої влади у сфері контролю за здійсненням господарської діяльності підприємств, установ, організацій. Йдеться про Постанову Ради міністрів «О предоставлении Совету Министров особых полномочий в отношении акционерных обществ, действующих на основании утвержденных в Империи уставов» від 1 липня 1915 р [142, с. 2147].

Зміст документа умовно можна поділити на дві складових: преамбулу та основну частину. В першій – знаходимо обґрунтування обставин, що покликали до життя ухвалення підзаконного акту, та визначення його дії як у часі, так і у просторі. Зокрема, Рада міністрів вказала, що дія постанови поширювалася на всю територію Російської імперії, при цьому обмежувалася часом – до завершення Першої Світової війни. Вона запроваджувалася як винятковий, надзвичайний захід для збереження державної безпеки в умовах воєнної конфронтації.

Основна частина постанови покладала на уряд обов'язок проведення постійного моніторингу та нагляду за підприємствами із іноземними інвестиціями держав, що воювали з Росією, і, відповідно до існуючого законодавства, продовжували діяти на території імперії. Над даною категорією суб'єктів господарювання встановлювалося тимчасове державне управління без закриття підприємства. Окрім того уряд повинен був сформувати чіткий перелік підприємств, у яких керівник чи власник активів був підданий воюючої проти Росії держави, а його діяльність становила загрозу інтересам імперії. До таких товариств уряд застосовував ліквідаційну процедуру, в ході якої держава брала на себе зобов'язання гарантувати охорону неперед'явлених чи непогашених прав кредиторів.

Водночас, приписи постанови передбачали певні винятки із наведених правил. Так, російський уряд тимчасово дозволив юридичним особам продовжувати підприємницьку діяльність під власним наглядом за умови, якщо результати їхньої будуть визнані корисними, насамперед, для військово-оборонних інтересів країни. «Вместе с тем нормальный ход содержимых обществом предприятий, – зазначається

в постанові, – буде продолжение их деятельности признаётся необходимым, не приостанавливается» [142, с. 2147].

Положення даного документу містять норму щодо можливості оскаржувати дії чиновників, котрі мали право на здійснення ліквідаційної процедури. Це передбачалося заключним пунктом урядової постанови. Звернутися із заявою до міністра фінансів про перегляд справи в апеляційному порядку дозволялося впродовж місяця після ухваленого рішення. Своєю чергою, скарги на неприйнятне для зацікавленої сторони рішення міністра фінансів, могли бути подані до Правительствующого Сенату в аналогічні терміни [142, с. 2147].

Реалізувати на практиці положення даного підзаконного акту виявилось справою не простою. Позаяк в документі не були чітко виписані функції та повноваження урядових чиновників, то це відкривало шлях до можливих зловживань. Окрім того, законодавець оминув механізм розгляду відповідних скарг. Апеляції на дії чиновників до представників виконавчої влади не гарантували об'єктивного і справедливого остаточного рішення. На нашу думку, положення даної норми мали декларативний характер та не могли бути втілені в життя.

За твердженням російського дослідника С. Смірнова, додаткову проблему створювали так звані «винахідливі інвестори». Намагаючись уникнути ліквідаційної процедури та з метою збереження бізнесу, власники підприємств, піддані воюючих із Росією держав, заручалися підтримкою місцевих банків чи кредитних установ. Продовжуючи фактичне управління підприємством, вони укладали між собою фіктивні угоди про передачу прав юридичної особи підданим Російської імперії. Так, в офіційному листі від 28 серпня 1915 р. до міністра фінансів П. Л. Броку, міністр торгівлі і промисловості В. Н. Шаховский висловив стурбованість наявністю значної кількості корупційних схем та запропонував надати урядовим інспекторам право пред'являти позови про знищення фіктивних угод з введенням кримінальної відповідальності за вчинення таких дій [204, с. 133 – 134].

Актуалізоване міністром торгівлі та промисловості питання було обговорене в Державній Раді, яка висловилася за доцільність ліквідації усіх без винятку підприємств із іноземними інвестиціями воюючих із Росією держав. Ініціативу

законодорадчого органу державної влади царський уряд не підтримав, мотивуючи своє рішення фінансовими збитками для державного бюджету та погіршення платоспроможності підданих росіян, дружніх і нейтральних держав, співвласників цих компаній і товариств.

Із метою подолання зловживань під час ліквідаційної процедури з боку так званих «винахідливих інвесторів», уряд продовжив політику жорстких праворегулятивних заходів, що були напрацьовані наприкінці листопада 1915 р. та затверджені постановою Ради міністрів від 2 січня 1916 р. Документ регламентував порядок здійснення судового процесу за позовом урядових інспекторів до іноземних підприємств у справах щодо укладення ними фіктивних угод з метою ухилення від приписів надзвичайного законодавства. У зв'язку із воєнними діями судовий процес був організований за спрощеною процедурою, встановленою для військових судів. Вирок постановлявся суддею одноосібно на підставі відповідних доказів та із врахуванням обставин конкретної справи. У разі винесення обвинувального вироку, торгові і промислові підприємства засудженого підлягали негайному закриттю і ліквідації в порядку, встановленому положеннями Ради міністрів від 11 січня та 10 травня 1915 р. Фізичні особи, власники таких підприємств, позбавлялися приватної власності і були зобов'язані в примусовому порядку продати належну їм нерухомість російським підданим в найкоротший термін [137, с. 15 – 19].

Свідомо зміщуючи хронологію подій, ми змушені повернутися до 1915 року. Саме цього року, а точніше 14 жовтня 1915 р., Болгарія вступила у Першу Світову війну на боці Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини. Зважаючи на істотне посилення Четверного союзу, російським урядом в листопаді 1915 року було вжито низку заходів щодо підданих Болгарського царства. Так, іноземні підприємства, засновниками яких були болгари, підпадали під дію дискримінаційних приписів надзвичайного законодавства. Для болгар, як раніше для представників Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, що постійно проживали на території Російської імперії та могли підтвердити слов'янське, французьке, італійське походження, сповідували християнську віру і не порушували законодавчих приписів, було

дозволено здійснювати господарську діяльність, у тому числі й інвестиційну, за умов сплати подвійного промислового податку [156, с. 2530].

Погіршення військової ситуації на фронтах Першої Світової війни навесні 1916 року не могло обійти політику державної влади у сфері іноземного інвестування. Розпочаті ліквідаційні заходи отримали свій подальший розвиток. Постановою Ради міністрів від 7 травня 1916 р. всі попередньо надані пільги суб'єктам господарювання, інвесторами і засновниками яких були піддані воюючих проти Росії держав, скасовувалися. Натомість запроваджувалася тотальна заборона на діяльність торгівельних, промислових підприємств, акціонерних компаній із іноземним капіталом. Їхня правоздатність і дієздатність повністю обмежувалася. Ігнорування та недотримання нових законодавчих вимог тягло за собою кримінальну відповідальність [133, с. 7626].

Говорячи про ефективність законодавчих заходів на практиці, варто звернутися до статистичних даних, опрацьованих здебільшого радянськими вченими. Так, за підрахунками дослідника В. С. Дякіна, лише впродовж 1916 р. серед діючих в Росії підприємств, було виявлено 611 компаній, об'єднань та товариств, працюючих на іноземних інвестиціях підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії. Рішення про ліквідацію було ухвалене лише щодо 96 із них. 62 суб'єкти господарювання, що за законом підлягали ліквідації, уникли її, а 19 підприємств у повному складі перейшли в руки громадян Росії. Загалом число ліквідованих юридичних осіб склало: 23 промислових товариства і 7 торгових [64, с. 231 – 232].

Таким чином, надзвичайні ліквідаційні заходи уряду щодо іноземних суб'єктів господарювання на практиці не були ефективні і не приносили очікуваних результатів. Таку обставину можна пояснити складними економіко-правовими причинами: неможливістю врегулювати всі поточні питання, що виникали під час ліквідації, наявність прогалин, котрі сприяли уникненню від ліквідації, значною кількістю торгово-промислових підприємств, яких влада не встигала перевірити.

Неефективна політика тотального закриття всіх іноземних підприємств, яка на практиці не мала втілення, змусила уряд переглянути свої рішення. Нові підходи отримали своє закріплення в Постанові Ради міністрів «О дополнении правил о

порядке описи, оценке и публичной продаже имущества, подлежащих отчуждению из владения австрийских, венгерских, германских или турецких подданных» від 28 січня 1917 року. Мова йде про вжиття дискримінаційних заходів щодо австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, що проживали в Харківській губернії та в деяких інших внутрішніх губерніях Російської імперії. У положенні Ради Міністрів вказано, що заходи до вище перерахованих фізичних осіб застосовуються винятково лише в тих випадках, коли «высшая предложеная на торге цена будет менее суммы, которую следует оплатить залого держателю по закладной, совершённой до 1 ноября 1915 г.» [130, с. 389]. Відтак, майно іноземних підданих у 1917 році не підлягало вилученню, а продавалося на публічних торгах із виплатою коштів заставодержателю, яким, судячи зі постанови, були піддані іноземних держав воюючих проти Росії.

Окрім того, законодавчі приписи зобов'язували акціонерів із числа представників держав Четверного союзу продавати свої активи. За відсутності покупців держава самотійно проводила примусовий викуп [130, с. 389]. Такий підхід дозволяв зберегти господарську діяльність підприємства та одночасно виключити в ній присутність підданих воюючих із Росією країн. На практиці дії царського уряду призвели до значного виключення присутності іноземних інвесторів воюючих держав в економічному житті імперії і збільшили частку російського капіталу в акціонерних компаніях. Природно, означені підходи погіршували інвестиційний клімат в Росії, проте більшою мірою це відповідало національним і оборонним інтересам держави.

У той час, коли уряд Російської імперії інтенсивно обмежував діяльність акціонерних товариств, корпорацій та інших підприємств, функціонуючих на інвестиціях країн-учасниць Четверного союзу, паралельно організовувалися підприємства за участі нейтральних країн чи держав, що не брали участі в антиросійській військовій кампанії. Так, «Собрание узаконений и распоряжений правительства» від 29 грудня 1916 р. містить розпорядження про затвердження уставу російсько-норвезького лісопромислового акціонерного товариства [161, с. 117]. Щоправда, такі факти не були надто поширеними, однак вони засвідчують

чітку тенденцію, що полягала в прогнозованій наперед політиці обмеження економічних та інших зв'язків із юридичними особами, представленими країнами-супротивниками Росії у військовому протистоянні. Більше того, російський уряд став надзвичайно обачним у виборі інвестиційних партнерів, адже у 1916 – 1917 рр. нами не фіксуються устами підприємств на винятково іноземних інвестиціях. Все більшого поширення

Таким чином, початок Першої Світової війни ознаменувався впровадженням нової політики надзвичайного законодавства, що змінювала правовий режим іноземних інвестицій. Урядові заходи в даній сфері зазнали певної радикалізації. Переходячи від окремих обмежень інвестиційної та підприємницької діяльності підданих іноземних держав, воюючих проти Росії, в 1914 році, до законодавства 1915 – 1917 років, спрямованого на повне витіснення участі підданих Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини з економічного життя країни, уряд усіляко намагався убезпечити національні інтереси. Процес ліквідації так званого ворожого капіталу став головним завданням правового регулювання іноземного підприємництва в роки Першої Світової війни і охопив усі сфери діяльності фізичних і юридичних осіб країн-учасників Четверного блоку. Виявлені закони та підзаконні акти, ухвалені законодавчими та центральними органами Російської імперії, мали надзвичайний характер та були продиктовані геополітичними умовами та існуючою у той час військово-політичною ситуацією. Вони носили тимчасовий характер і були чинними в українських губерніях до підписання Українською Центральною Радою Брестського мирного договору із Німеччиною, тобто до лютого 1917 р.

Висновки до 3 розділу

У другій половині XIX ст. основною формою іноземного інвестування в Росію і українські губернії, що до її складу входили, стали акціонерні товариства, які формувалися на засадах колективного вкладення капіталу. Їхній правовий режим у Російській імперії започаткував себе у передреформений період, а сформульований остаточно - впродовж другої половини XIX ст. Попри запровадження до широкого обігу поняття «акціонерне товариство», що стало можливим з підписанням 6 грудня 1836 р. царського Указу під назвою «Правила о товариществах по участках или компаниях на акциях», на акціонерні товариства з іноземними інвестиціями його дія не поширювалася. Акціонерними вважалися такі товариства, які об'єднували у собі осіб для спільного ведення підприємницької діяльності з обмеженою відповідальністю, відповідно до внеску кожного із його учасників.

Російське законодавство про іноземні акціонерні товариства не з'явилося на порожньому місці. Їхнім прообразом стали відповідні акти, запозичені з джерел акти французького права. Вперше необхідність законодавчого регулювання акціонерної форми підприємництва виникла між Францією та Бельгією у середині XIX ст.. Взявши за основу французьке законодавство, Росія обрала принцип визнання акціонерних іноземних товариств за договорами між окремими державами. Не випадково, першою країною, з якою Росія уклала відповідний договір, котрий в майбутньому стане зразком для ідентичних угод, стане Франція.

За відсутності чітко врегульованого правового режиму іноземних інвестицій, на початку жовтня 1863 р. Правительствующий Сенат оприлюднив Указ «Про надання французьким акціонерним (анонімним) товариствам та іншим, створеним у Франції товариствам, права користуватися в Росії усіма їхніми правами, співвідносно з російськими законами з одночасною ратифікацією двосторонньої російсько-французької конвенції про права акціонерних товариств», відповідно до якого уряд дозволив створювати іноземні акціонерні товариства за кордоном для роботи в Росії на основі внутрішнього законодавства.

Окремим інститутом цивільного права, що сформувався у період становлення права іноземних інвестицій, стало сепаратне законодавство, яке визначалося як розгляд окремо кожного іноземного товариства під кутом зору його цілей, розміру його капіталу, відповідальних агентів, дані про які фіксувалися у відповідних статутах зареєстрованих об'єднань. Кожен статут іноземного товариства проходив обов'язкове затвердження імператорською владою і набирав сили закону після опублікування у відповідних збірниках російського законодавства. З метою оперативного правозастосування, вони видавалися в «Собрании узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», що виходив по мірі накопичення нормативного матеріалу майже щоденно, а для стабільного, аналітичного та перспективного використання даного типу джерел права, найбільш важливий і резонансний нормативний матеріал розміщувався в «Полном Собрании Законов Российской империи», який видавався через два роки після підписання і набрання чинності закону.

Існуючі в Росії нормативні обмеження для ведення бізнесу акціонерних товариств з іноземними інвестиціями, що містилися як у загальному, так і в сепаратному законодавстві, до кінця XIX століття були ліквідовані. Як підсумок, правовий режим іноземних акціонерних товариств мав значно привабливіший вигляд, ніж відповідний режим, передбачений російським законодавством для місцевих акціонерних товариств та об'єднань.

З початком XX ст. в російській економіці відбувається завершення промислового перевороту. За одностайною оцінкою радянських і сучасних дослідників, Росія вступає у фазу монополістичного капіталізму, яка характеризується значним нагромадженням капіталів і зосередженням в руках окремих об'єднань груп підприємств чи цілих галузей економіки. Рівень монополізації промисловості акціонерними підприємствами в Російській імперії перевершив усі показники країн Західної Європи, за винятком Німеччини та Сполучених Штатів Америки.

Саме така тенденція спостерігається й у провідних галузях української промисловості. В українських губерніях Російської імперії виникають і розширюють

межі свого застосування такі могутні синдикати як «Продвагон», «Продамет», «Продвугілля», «Трубопродаж», більша частина з яких функціонувала цілковито на іноземних інвестиціях. Синдикат «Продвугілля» впродовж перших років ХХ ст. набрав таких виробничих потужностей, що до початку Першої Світової війни зосереджував у своїх руках 2/3 видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні. «Продвугілля» було чи не єдиним бездоганно юридично оформленим товариством, яке об'єднувало кам'яновугільні підприємства Дніпровсько-Донецького басейну. Відзначені спроби легалізувати підприємства з іноземними інвестиціями у цьому регіоні, проте вони залишилися безрезультатними, принаймні, жодної іншої інформації, яка б свідчила про протилежне, нами не виявлено.

Проте існували певні обставини, що спонукали самодержавну владу враховувати особливості формування інвестиційного клімату в різноманітних регіонах імперії. Істотною відмінністю, що відрізняла структуру монополістичного капіталу у внутрішніх російських губерніях та губерніях України, було те, що в металургійному комплексі Донбасу і Придніпров'я, зосереджувався, насамперед, монополістичний капітал не російського, а іноземного походження в абсолютній своїй більшості. Усвідомлюючи загрозу національній безпеці імперії, самодержавство намагалось правовими нормами убезпечити від всеосяжного приникнення іноземного капіталу, принаймні, до провідних, працюючих на оборонну сферу, галузей економіки, або ж під приводом охорони підприємств з іноземними інвестиціями, нав'язували співробітників, котрі виконували відверті філерські функції в інтересах держави.

Іншим напрямком правового регулювання залучення інвестування із-за меж Російської держави стало укладення інвестиційних договорів не з приватними чи юридичними особами як це практикувалося досі, а підписання міжурядових міжнародно-правових угод. З підписанням урядом Росії на початку ХХ ст. угоди із Об'єднаним Королівством Великобританії та Ірландії, відбулося збалансування правових статусів акціонерних товариств з іноземним та російським капіталами.

Важливою особливістю, що нами простежується при аналізі нормативного матеріалу періоду нагромадження монополістичного капіталу в Росії, є зміна тексту

останнього пункту типових умов угод між урядом Росії і акціонерними товариствами. Якщо раніше чітко прописувалися норми про безумовність відповідальності товариств і можливість припинення його діяльності на власний розсуд уряду, то в новій редакції сепаратного законодавства безальтернативність і категоричність відсутні. В основу угод початку ХХ ст. був покладений інший принцип, який полягав у тому, що підприємства брали на себе зобов'язання підкорятися чинному російському законодавству та підзаконним актам, котрі могли бути видані в майбутньому. Такий правовий режим функціонування товариств та об'єднань з іноземними інвестиціями значно лібералізував умови надходжень капіталу із-за кордонів Росії і, фактично, проіснував у незмінному вигляді до початку Першої Світової війни.

Участь російської армії у військових діях на боці країн Антанти не міг не позначитися на правому режимі надходжень і функціонування іноземних інвестицій у середині країни. Будучи членом названого військового блоку, російський уряд запровадив низку економічних санкцій проти своїх воєнних супротивників, зокрема проти німецьких, австро-угорських, болгарських та турецьких підданих і їхніх компаній, що здійснювали підприємницьку та проводили інвестиційну діяльність на теренах імперії. Відразу після початку військових дій Російська імперія припинила свою зовнішньоекономічну діяльність із державами-противниками, а чинні міжнародні угоди, декларації, конвенції, договори, укладені з воюючими країнами, були анульовані. До групи країн, що вважалися воюючими, відносилися насамперед держави Четверного союзу.

В умовах ведення військових дій правове регулювання іноземного інвестування в Росії, і в українських губерніях у тому числі, носило винятково вибіркового законодавчо унормований характер. З початком війни глава держави підписує Іменний указ правительствуючому Сенату «О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 г.» від 28 липня 1914 р., яким започатковується цикл законодавчих актів, що згодом отримає назву «надзвичайне законодавство». Окрім іншого, ним визначався вектор майбутньої політики Росії до іноземного інвестування, який спочатку полягав в уникненні дискримінаційних чи

інших заборонних заходів для підприємств із іноземними інвестиціями, а лише позбавляв їх попередньо наданих пільг і переваг.

На загал, правове регулювання іноземних інвестицій на першому етапі війни здійснювалося у напрямі встановлення низки імперативних заходів щодо підданих тих країн, які виступали воюючою стороною проти Росії. Нормативно-правовим шляхом російське самодержавство заборонило їм укладати ряд правочинів, виступати стороною у договірних відносинах, позбавляв права приватної власності на нерухоме майно, не дозволяв здійснювати валютні платежі, брати участь в операціях на фондовому ринку, купувати цінні папери, акції та паї, що випускалися російськими акціонерними компаніями. Крім того, підданим Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, а пізніше й Болгарії заборонялося брати участь в зборах акціонерів компанії, очолювати підприємства, займати будь-які керівні посади, входити до складу правління, рад і комітетів тощо. У разі порушення окремих інвестиційних правил та інших приписів надзвичайного законодавства у цій частині, передбачалися суворі покарання у вигляді тюремного ув'язнення або високих грошових штрафів. Певні винятки встановлювалися німецьким, австрійським та турецьким вихідцям, що належали до християнського віросповідання та проводили свою підприємницьку чи інвестиційну діяльність за місцем постійного проживання.

Надзвичайні умови військового часу змушували самодержавство ігнорувати не лише положення сепаратного законодавства, а й норми процесуального права в частині захисту основоположних прав людини. Міркування Сенату від 9 лютого 1915 р., підтримане підписом імператора, позбавило підданих Четверного Союзу, а також акціонерні товариства і підприємства, засновниками і інвесторами яких були вихідці з воюючих проти Росії держав, права на судовий захист у судових установах Російської імперії на період до закінчення війни. З ухваленим законодавчим актом, остаточно зникли можливості вирішити суперечки між суб'єктами інвестиційних правовідносин цивілізованим шляхом.

Заходами правового впливу самодержавство намагалося ліквідувати підприємства, інвесторами яких були піддані воюючих проти Антанти загалом і Росії зокрема, країн. Проте з різноманітних причин такі законодавчі ініціативи на

практиці виявилися далеко неефективними і не принесли бажаних для влади результатів. Лише кожне 20-е об'єднання чи товариство потрапило під ліквідацію, решта – стали власністю товариств зі спільним російським та іноземним капіталом, невоюючих з імперією країн.

Беззастережні переваги надавалися іноземним інвесторам із країн-учасниць військового блоку Антанта або лояльних до них держав. Щоправда, фактів широкої прямої участі іноземного капіталу саме цього військового блоку в інвестиційних проектах Росії періоду Першої Світової війни нами не зафіксовано.

ВИСНОВКИ

Зрушення, що впродовж XVII-XVIII ст. сталися у низці західноєвропейських держав, природно, не могли залишитися не поміченими у найбільшій східноєвропейській країні - Російській імперії. Ліквідація економічної та позаекономічного примуму селянства, перехід на нові, ринкові відносини, проривнення в економіку багатокладності стали факторами, що вивели на новий етап розвитку країни Західної Європи насамперед. Можливості, принесені новою системою економічних відносин, дозволили вкладати кошти новоявленим підприємцям не лише в розширення бізнесу на території країни перебування, а також розміщати капітали у різноманітні сфери господарського чи фінансового життя інших країн. Повільне, але неухильне проникнення ринкових відносин в усі сфери суспільного життя європейських країн, зміна на цій основі усталеного суспільного буття, інтеграційні зв'язки між економіками різноманітних держав світу, вимагали системних адекватних рішень, у тому числі й на законодавчому рівні, від правлячої царської верхівки Російської імперії.

На українських етнічних землях Лівобережжя та Правобережжя, що до кінця XVIII ст. потрапили до складу Російської імперії, відбувалися процеси, котрі не виходили за рамки єдиної імперської політики, характерної для будь-якої країни з чітко централізаторським вектором розвитку. Економіка, фінанси, інші сфери суспільного життя в таких умовах не мали можливості претендувати, принаймні, на символічну самостійність чи позірну автономність у рамках загальноросійського господарського комплексу. Не стали винятком і ті історичні події та правові явища, що лягли в основу нашого дослідження та стали об'єктом комплексного, системного аналізу.

Охоплений дослідженням часовий проміжок та географічні простори, відображена ним сукупність правових явищ, зроблені у процесі їхньої генези узагальнення, дають можливість сформулювати низку висновків, актуальних для розвитку юридичної науки історично-правової спеціалізації, загалом, та для

пізнання особливостей та еволюції правового регулювання іноземного інвестування в Україну в період XIX ст. до початку XX ст., зокрема.

1. Проведений аналіз історичної, правової, економічної, прикладно-наукової літератури, опублікованих документальних джерел, іншої джерелоутворюючої літератури, присвяченої проблемі правового регулювання залучення іноземних інвестицій в українські губернії, засвідчив, що найбільшою заангажованістю, схематизмом та фрагментарністю відзначається радянська історіографія, для якої проникнення капіталу з країн буржуазного оточення могло нести лише загрози національній безпеці Російської імперії. Брак нормативно-правового матеріалу відобразився на масштабності, всебічності і об'єктивності історіографії української діаспори, а високий політико-правовий і релігійний статус монарха апріорі звужував рамки оцінок законотворчої діяльності глави держави у дореволюційній літературі. Сучасний стан російської історіографії засвідчує достатньо високий рівень розробленості теми в сегменті внутрішньоросійських губерній з одного боку, і уникнення актуалізації проблеми на рівні національних, у тому числі і українських губерній. Стан розвитку нинішньої вітчизняної історіографії свідчить лише про факт повернення наукового інтересу до проблеми іноземного інвестування здебільшого у тематиці українських істориків, а не істориків права;

2. Емпіричну основу дослідження правового регулювання іноземних інвестицій в Україні XIX – початку XX століть становлять комплекс історичних та правових джерел, а саме: опубліковані архівні матеріали; законодавчі акти, що містяться в «*Полном Собрании Законов Российской империи*» та «*Собрании узаконений и распоряжений Правительственного Сената*»; виявлені в архівосховищах невідомі актові та статутні документи акціонерних компаній та промислових підприємств; урядові доповіді; статистичні матеріали, що містять інформацію про надходження в Україну іноземних капіталів; публікації в засобах масової інформації; мемуари очевидців подій та учасників інвестиційних процесів;

3. У хронологічних межах дослідження простежується певна етапність генези правового регулювання та створення правових режимів залучення іноземного

капіталу. На наше переконання, можна виділити три етапи правового забезпечення іноземного інвестування, в основі яких лежали внутрішні соціально-економічні причини, та безпосередня участь Росії, як представника військового блоку «Антанта», у Першій Світовій війні на початку ХХ ст.

Перший етап охоплює період з кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. до ліквідації кріпосництва в Росії 19 лютого 1861 р. Він розпочинається з доби Французької революції 1779-1784 рр. та періоду наполеонівських воєн, коли російський уряд з політичних міркувань обмежив правовий статус іноземців на території імперії. Страх перед можливістю поширення вільнолюбивих, демократичних революційних настроїв лякали владу, тому на початку ХІХ ст. в Росії були на законодавчому рівні суттєво обмежені права іноземного капіталу. Маніфестом від 1 січня 1807 р. купцям із зарубіжних країн було заборонено записуватися в купецькі гільдії без переходу до російського підданства, встановлювалися спеціальні правові режими для іноземного підприємництва, на кшталт - «іноземний гість» та «заїжджий іноземний купець». Обом категоріям іноземних купців, за загальним правилом, надавалося обмежене право оптової торгівлі та закупівельної діяльності. Право влаштовувати, набувати і утримувати промислові підприємства могло бути надано тільки іноземному гостю з дозволу імператора.

У цей час царська влада широко практикує запрошення іноземців, виробників сільськогосподарської продукції на територію Росії. Значна частка інвесторів у сільськогосподарську галузь, а саме німці-меноніти, греки, шведи, чехи поселилися на Херсонщині та Правобережній Україні. На підставі Жалуваної грамоти 21 травня 1779 р. та законів початку ХІХ ст., їм надавалися значні пільги у частині зменшення плати за користування землею, вони повністю звільнялися від подушних податків, державним банком їм надавалися безстрокові позики на придбання господарського реманенту тощо. Особливий правовий статус був наданий німецьким колоністам із числа менонітів. На відміну від загальноросійського законодавства, німці-меноніти могли послуговуватися нормами національного звичаєвого права. Якщо в Російській імперії чітко унормовувалися принципи спадкування як за законом,

так і за заповітом, то для німців законодавцем був зроблений виняток – надавалася можливість спадкувати маєток молодшому синові.

Другий етап розвитку правового регулювання іноземного інвестування охоплює пореформений період другої половини XIX ст. до початку Першої Світової війни у 1914 р.

У 1860-70-х роках відбувається становлення правового регулювання іноземного інвестування. До цього часу в Росії були відсутні будь-які нормативні акти, що регулювали діяльність компаній з іноземним капіталом. Проте договір 1863 р. між урядом Росії та Франції, а також укладення серії міждержавних конвенцій та угод про взаємне визнання та забезпечення прав акціонерних товариств, створили умови для проникнення іноземного капіталу в імперію. У цілому правове становище іноземних компаній в Росії було тотожним до становища іноземців взагалі. На них поширювалися всі норми, що стосувалися прав іноземних підданих в імперії, зокрема : закони, що забороняли або вводили обмеження на володіння об'єктами нерухомості, у тому числі і землею; на заняття деякими видами підприємницької діяльності тощо. Попри наявність низки обмежень іноземних підданих і компаній, діючих на підставі прямої вимоги закону, чи запроваджених з метою запобігання його ігнорування, чи викликаних вимогами самодержавної влади, їхнє правове становище у сфері інвестування та підприємницької діяльності було детерміноване економічними потребами Російської держави. Підтвердженням цьому є практика сепаратного акціонерного законодавства, в якій знайшли своє відображення, насамперед, вимоги економічного розвитку держави, а не обмежувальні норми загального законодавства, хоча й такі мали місце. Окрім умов, на яких мало працювати те чи інше об'єднання чи товариство, у сепаратному законодавстві відобразилося бажання держави без пояснення причин припинити діяльність будь-якого підприємства, працюючого на іноземних інвестиціях. Попри це, до кінця XIX ст. правове становище іноземних підданих у сфері інвестування підприємницької діяльності в Росії характеризується майже повною свободою. Обмежувальні норми загального законодавства щодо іноземного інвестування були в основному подолані практикою сепаратного законодавства, заснованого на загальному курсі уряду щодо

залучення іноземних капіталів в економіку Росії. Зрештою, іноземні акціонерні та інші інвестиційні компанії в Російській імперії отримують можливість працювати на умовах, кращих, ніж законодавець створив для російських акціонерних компаній.

Фаза початку воєнних дій Росії у Першій Світовій війні у 1914 р. започатковує третій етап правового регулювання іноземної інвестиційної діяльності, котрий в Україні триває до приходу до влади у березні 1917 р. Української Центральної Ради. У цей час отримує старт система надзвичайного законодавства, що кардинально змінює правове становище підданих і капіталів, ворогуючих з Росією держав у вітчизняній економіці. Урядові заходи зазнають істотної радикалізації, переходячи від окремих обмежень підприємницької діяльності підданих воюючих з Росією держав у 1914 р., що ґрунтуються на положеннях гаагської «Конвенції про закони і звичаї сухопутної війни», до законодавства 1915-1917 рр., спрямоване на повне витіснення участі підданих країн Четверного союзу з економічного та фінансового простору Російської імперії. Вжиті урядом законодавчі заходи достатньою мірою забезпечували дотримання інтересів національної безпеки імперії, але практиці їхньої реалізації бракувало ефективності;

4. Законодавча діяльність російського царизму у XIX ст. відзначена набуттям чинності серії нормативно-правових актів дискримінаційного характеру щодо інвестиційної та підприємницької діяльності представників польської та єврейської національностей. Урядові мотиви, що лежали в основі імперативних норм російського законодавства, були неоднорідними. Якщо для євреїв у першій половині XIX ст. була визначена територія їхнього розселення, що отримала наву «смуги осілості» і охоплювала в абсолютній більшості українські губернії, то переслідування поляків здебільшого відбувалося за релігійними причинами, незалежно від місця їхнього проживання на території Російської імперії. Дискримінаційний режим, що нормативно встановлювався євреям з метою недопущення їх до заняття підприємницькою діяльністю загалом і інвестиційною зокрема, мав на меті далекоглядні цілі - запобігти монополізації єврейського капіталу і захоплення ним панівного становища в економіці країни.

Причини дискримінації представників польської національності лежали дещо в іншій площині. Поляки, маючи значні земельні посілості в українських губерніях Правобережжя, що у дев'ять разів перевищували розміри земельного ресурсу усіх православних Волинської, Київської та Подільської губерній, не змирилися з національним та економічним гнітом з боку російського абсолютизму. Польське національне збройне повстання 1863 р., його поразка, зрештою, дозволила російському законодавцю заборонити католикам продавати, передавати в заставу, оренду чи управління власну нерухомість. Такі обмеження накладалися і на поміщиків чи шляхту польської національності, незалежно від віросповідання. У такий спосіб царський абсолютистський режим намагався не лише позбавити римо-католиків їхньої земельної власності у дев'яти західних губерніях імперії, а й витіснити прямих потенційних інвесторів із сфери землеробства, де поляки завжди займали панівне становище;

5. Закони та інші нормативно-правові акти, що відверто дискримінували представників польського і єврейського населення, викликали недвозначну негативну оцінку в урядових колах європейських держав. Саме тому, «просвещенный российский абсолютизм» намагався не афішувати нормативний матеріал обмежувального щодо поляків і євреїв характеру аби приховати власні, непопулярні в цивілізованих країнах кроки. Закони, де містилися норми дискримінаційного характеру проти окремих національностей, у тому числі й ті, що жодним чином не дозволяли проводити інвестиційну діяльність, у своїй більшості не підлягали опублікуванню і не відклалися в офіційних законодавчих збірниках Російської імперії, а ті, що оприлюднювалися – наголошували на тимчасовому характері дії того чи іншого нормативно-правового акту. Інвестування сільського господарства, цукровозаводської промисловості Правобережної України, для представників польської і єврейської національності були на законодавчому рівні заборонені;

6. Аналіз законодавства, що регулював функціонування іноземного інвестування в Російській імперії у XIX - на початку XX ст., показав, що в зазначений період були закладені основи правового регулювання іноземного

інвестування з певною організаційно-правовою базою, яка так і не склалася в окрему галузь законодавства. Відповідні умови для функціонування іноземного капіталу в Росії забезпечувало торгове, промислове, акціонерне, земельне та інше законодавство. Загальною тенденцією в розвитку правового регулювання іноземного інвестування в Росії і українських губерніях, що до неї входили, було створення сприятливого правового режиму як одного із засобів модернізації економіки, при дотриманні національних інтересів Росії. Окремими сегментами даного процесу виступали: утвердження принципу рівності іноземців і підданих на підприємницьку діяльність, зафіксованих як в окремих галузях законодавства, так і практиці сепаратного законодавства; врегулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Росії за правилами, встановленими для російських акціонерних товариств; усунення з економічного життя країни інвесторів тих країн, які створювали загрозу національно-державним інтересам імперії, що з особливою силою проявилось в умовах Першої Світової війни;

7. З ліквідацією кріпосного права 19 лютого 1861 р. і переходом російської економіки на тверді рейки ринкових відносин, основною формою вкладення іноземного капіталу стали акціонерні товариства. Їхнім аналогом були відповідні об'єднання, що започаткували себе у Франції. Саме їхня практика, а також правові джерела, що регулювало інвестиційне французьке законодавство, і лягли в основу відповідного законодавства Російської імперії і українських губерній, як її адміністративно-територіальних одиниць. Російський законодавець рецепіював основні положення із джерел французького права, за яким визнання акціонерного товариства з іноземним капіталом ставало доконаним фактом лише після підписання відповідної угоди між окремими державами, піддані однієї з яких виступали інвесторами. Відтак, першу міжнародно-правову угоду з питань функціонування акціонерних товариств на основі іноземного капіталу, уряд Росії уклав із Францією.

8. Незважаючи на спроби максимальної уніфікації законодавства за доби монополістичного капіталізму початку ХХ ст., що планово і поступально здійснювалося самодержавно-абсолютистською владою, існували певні розбіжності у формуванні структури інвестиційних надходжень, які напряду залежали від

специфіки економіки того регіону, куди спрямовувалися капіталовкладення. Відтак, корекції піддавалися праворегулятивні заходи, яким забезпечувалося функціонування іноземної інвестиційної діяльності. Беззаперечні пріоритети у сфері правового регулювання інвестиційних відносин надавалися вугільним та металургійним підприємствам, що в більшості своїй розташовувалися на українському Донбасі і Придніпров'ї. Саме у цих губерніях України, передусім, зосереджувався монополістичний капітал не вітчизняного, а іноземного походження. Відтак, правовий режим іноземного інвестування, у першу чергу потрапляв у живильний ґрунт економіки Східної України:

9. В умовах воєнного протистояння, породженого Першою Світовою війною, урядова політика спрямовувалася на обмеження та ліквідацію законодавчим шляхом інвестиційних проєктів, які забезпечувалися інвесторами із країн, воюючих проти Росії та її союзників по блоку Антанта. У різноманітних інтерпретаціях такий правовий режим існував впродовж усіх років імперіалістичної війни, щоправда належного результату для російського уряду він так і не забезпечив. Лише незначна частка підприємств, інвесторами яких виступали німці, австро-угорці, турки та болгари, країни яких визнавалися воюючими проти Російської імперії, зазнали повної ліквідації. Інші, за наполяганням уряду, змінили свого власника і стали власністю товариств зі спільним російським та іноземним капіталом, переважно лояльних до Росії країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею : в 39 т. – Вильна : Типография А. К. Киркора, 1891. – Т. XVIII. – Акты о копных судах. – LXII, 578 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России / собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. – СПб. : Тип. Праца, 1863. – Т. I. – (1361 – 1598 гг.). – 301, 15 с.
3. Акты, относящиеся къ истории Западной России / собранные и изданные Археографическою комиссиею : 1340 – 1506. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. I. – 375 с.
4. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археографическою экспедициею Императорской академии наук / доп. и изд. Высочайше учрежденною комиссиею : в 4 т. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. – Т. I. (1294 – 1598 гг.). – 551 с.
5. Ананьич Б. В. Иностранное предпринимательство и промышленное развитие России в конце XIX – начале XX в. (О книге Джона Маккея) / Б. В. Ананьич // Критика новейшей буржуазной историографии : сб. стат. / АН СССР, Институт истории СССР : [Ленингр. отд.]. – Л., 1976. – Вып. 15. – С. 179 – 195.
6. Ананьич Б. В. Россия и международный капитал (1897 – 1914) / Б. В. Ананьич. – Л. : Наука, 1970. – 289 с.
7. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа : в 14 т. – Вильна : Печ. Губ. правления, 1867. – Т. I. (1406 – 1800 гг.). – 423 с.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 8 ч. – Киев : Университетская типография, 1859. – Ч. I. – Т. I. – 640 с.
9. Банки и акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России за последний отчетный год (1898 / 1899 и 1899 / 1900 гг.) : справочная книга. – СПб. : Тип. Ц. Крайз и К, 1901. – 189 с.

10. Безтака П. М., Линовиченко С. С., Партов Д. З. История фабрик и заводов : «Красная Звезда» / П. М. Безтака, С. С. Линовиченко, Д. З. Партов. – Кіровоград : Промінь, 1974. – 125 с.
11. Беляев И. Д. Крестьяне на Руси / И. Д. Беляев // Русская беседа. – 1859. – Т. VI. – С. 95 – 180.
12. Бованенко Д. Д. До методології вивчення українського господарства : нарис другий / Д. Д. Бованенко // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 100 – 127.
13. Бовыкин В. И. Бельгийское предпринимательство в России / В. И. Бовыкин // История предпринимательства и зарубежных инвестиций в России. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – С. 189 – 224.
14. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / В. И. Бовыкин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 320 с.
15. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России конец XIX в. / В. И. Бовыкин. – М. : Наука, 1984. – 285 с.
16. Богатырев А. Г. Государственно-правовой механизм регулирования инвестиционных отношений : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12. 00. 01 «теорія та історії держ. і права; істор. політ. і прав. учень» / Богатырев А. Г. – М., 1996. – 24 с.
17. Боди З., Кейн А., Маркус А. Принципы инвестиций : 4-е изд. : пер. с англ. / З. Боди, А. Кейн, А. Маркус. – М. : Вильямс, 2004. – 984 с.
18. Босий П. Роберт Пірс Ельворті / П. Босий. – Кіровоград, 2012. – Режим доступу : library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf
19. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Ф. Брандт // Россия в конце XIX века / под общ. ред. В. И. Ковалевского. – СПб. : Тип. Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 617 – 621.
20. Британ В. Т., Висоцький О. Ю. Історія України з давнини до початку XXI століття : [навчальний посібник] / В. Т. Британ, О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : НМетАУ, 2007. – 170 с.

21. Вавилин И. Иностранные капиталы в России / И. Вавилин. – Л. : Изд. АН СССР, 1925. – 254 с.
22. Ванаг И. И. Финансовый капитал в России накануне мировой войны И. И. Ванаг. – М. : Изд. ун-та им. Л. Свердлова, 1925. – 191 с.
23. Ведерников А. В. Иностранные инвестиции в Российской Федерации. Правовые аспекты : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – «гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Ведерников А. В. – Екатеринбург, 2004. – 22 с.
24. Винар Б. Українська промисловість / Б. Винар. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. – 397 с. – (Зап. наук. т-ва ім. Шевченка; Т. 175 : Праці іст.-філос. секції).
25. Витге С. Ю. Всеподданнейший доклад министра финансов о необходимости установить и затем непреклонно придерживаться определенной программы торгово-промышленной политики империи / С. Ю. Витге // Материалы по истории СССР. – М., 1959. – Т. 2 – С. 68 – 74.
26. Витге С. Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 годах / С. Ю. Витге. – М. : Юрайт, 2011. – 640 с.
27. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский. – перевод с нем. А. В. Брауде ; под ред. Ю. Д. Филипова. – СПб. : Издание Д. А. Казицына и Ю. Д. Филипова, 1909. – 840 с.
28. Вінник О. М. Інвестиційне право [Текст] : Навч. посібник / О. М. Вінник. – К. : Юридична думка, 2005. – 568 с.
29. Внутреннее обозрение. 1 сентября 1871 г. // Вестник Европы. – Сентябрь. – 1871. – С. 384 – 405.
30. Вознесенская П. Н. Иностранные инвестиции: Россия и мировой опыт (сравнительно – правовой комментарий) / П. Н. Вознесенская. – М. : Инфра, 2001. – 542 с.

31. Волобуев П. В. Монополистический капитализм в России и его особенности [Текст] / П. В. Волобуев ; Всесоюз. то-во по распространению полит. и науч. знаний. – М. : Знание, 1956. – 48 с.
32. Волобуев М. До проблеми української економіки / М. Волобуев // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46 – 72.
33. Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии : 2-е изд. исп. и доп. / Г. Вольтке. – СПб. : Отечественная типография, 1905. – 48 с.
34. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / Воронин А. – Б. м. : Б. в., 1871. – 32 с.
35. Воронов Л. Иностранные капиталы в России. Доклад Московскому Отделению Общества для содействия Русской Промышленности и Торговли / Л. Воронов. – М. : Университетская типография, 1901. – 96 с.
36. Высочайше утвержденное Положение о Евреях, опубликованное 13 мая 1835 г // Полное Собрание Законов Российской Империи (далее: Полн. собр. законов). – Собр 1. – Отд. 1. – СПб. : тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1835. – Т. X. – 1835. – № 8 054. – С. 308 – 323.
37. Высочайше утвержденное условие деятельности в России Бельгийского акционерного общества от 16 июня 1904 г. / Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1907–Т. XXIV. – 1904. – № 24 824.
38. Высочайше утвержденные условия деятельности в России Бельгийского акционерного общества под названием «Русский Провиданс в Мариуполе, анонимное общество» // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Государственная типография, 1901 – Т. XVIII. – 1898. – № 13 540. – С. 290 – 291.
39. Высочайше утвержденный устав «Общество Русских трубопрокатных заводов» от 13 января 1890 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Государственная типография, 1893 – Т. XI. – 1890. – № 6 523. – С. 8.

40. Высочайше утвержденный устав общества для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна / Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1907 – Т. XXIV. – 1904. – № 24 520.
41. Гайстер А. Продуголь (к вопросу о финансовом капитале в России) / А. Гайстер // Красный архив. – 1926. – № 5 (18). – С. 121 – 145.
42. Галицкий М. Иностранные капиталы в русской промышленности перед войной / М. Галицкий // Народное хозяйство. – 1922. – № 3. – С. 21 – 31.
43. Гитман Л. Дж., Джонк М. Д. Основы инвестирования / Л. Дж. Гитман, М. Д. Джонк. – М. : Дело, 1997. – 532 с.
44. Гойхбарг А. Г. Являются ли иностранцы субъектами права по общим законам или только в силу конвенций? / А. Г. Гойхбарг // Вестник права. – 1914. – № 37. – С. 1088 – 1092.
45. Голобуцкий В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцкий. – К. : Вища школа, 1970. – 301 с.
46. Голобуцкий П. В. Иноземный капитал в 18 – на початку 20 століть / П. В. Голобуцкий // Енциклопедія історії України : в 5 т. – 2005. – Т. 3. – С. 477 – 479.
47. Гольдштейн И. М. Задачи государства по отношению к синдикатам и трестам в России : Доклад И. М. Гольдштейна и прения по докладу в заседании III отделения Имп. Вольного эконо. об-ва 6 февраля 1910 г. / И. М. Гольдштейн // Труды Имп. Вольного эконо. об-ва. – СПб. : Б. в., 1911. – № 1. – 34 с.
48. Гольдштейн И. М. Синдикат «Продуголь» и кризис топлива / И. М. Гольдштейн. – М. : Б. в., 1913. – 268 с.
49. Гольдштейн И. М. Синдикаты и тресты и современная экономическая политика : у 2-х т. / И. М. Гольдштейн. – М. : Универ. тип, 1907. – Т. I. – Синдикаты. Задачи торговой политики и будущая роль России. – 542 с.
50. Горнопромышленные предприятия Донецкого и Криворожского бассейнов / под общ. ред. В. М. Коробкова // Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. – Х. : Тип. М. Зильберберг, 1901. – С. 131 – 410.

51. Грановский Е. Иностраный капитал в системе монополистического капитализма в России / Е. Грановский // Вестн. Ком. Академии. – 1927. – Кн. 22. – С. 72 – 121.

52. Грацианский И. И Собрание ныне действующих торговых трактатов России с иностранными государствами / И. И. Грацианский. – СПб. : Б. в., 1877. – 283 с.

53. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.) : Новые подсчеты и оценки / П. Грегори ; пер. с англ. И. Кузнецова, А. и Н. Тихоновых. – М. : РОССПЭН, 2003. – 256 с.

54. Деревякин А. А. Правовое регулирование инвестиционных отношений в России : Историко-правовой анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юр. наук : спец. 12.00.01 – «теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Деревякин А. А. – Саратов, 2010. – 22 с.

55. Державний архів Донецької області. – Ф. 167. – Горнопромышленные и торговые акционерные общества Э. П. Шредера, пос. Мушкетово Таганрогского округа Области Войска Донского. – Оп. 1. – Спр. 26. – Устав «Акционерного общества Смоляниновского рудника Э. П. Шредера» от 29 апреля 1914 г. – Арк. 1 – 21.

56. Державний архів Донецької області. – Ф. 27. – Анонимное товарищество «Русский горный и металлургический УНИОН», сл. Макеевка, Макеевской волости, Таганрогского округа, Области Войска Донского. – Оп. 1. – Спр. 17. – Доклады о работе общества. – 78 арк.

57. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 331. – Єлисаветградський завод по виготовленню землеробських машин і знарядь акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті». – Оп 1. – Спр. 103. – Книга протоколов общих собраний акционерного общества Р. и Т. Эльворти. – 57 арк.

58. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 5. – Книга записей полученной зарплаты служащими завода. – 162 арк.

59. Довжук І. В. Іноземні інвестиції в промисловості Наддніпрянської України друга половина XIX ст. / І. В. Довжук // Наук. праці НаУКМА, Миколаїв. філія. – Миколаїв, 2001. – Т. 10 : Іст. науки. – С. 34 – 36.

60. Договор о создании Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производства и общества железнодорожной ветви от Харьковско-Азовской линии от 18 апреля 1869 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1873 – Т. XLIV. – Кн. I. – 1869. – № 46 979. – С. 326 – 328.

61. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Рынок: макроэкономическая модель/ Пер с англ. В. Лукашевича и др. ; под общ ред. Б. Лисовика и В. Лукашевича. – СПб., Б. в. – 1992. – 496 с.

62. Донгаров А. Г. Иностраный капитал в России и СССР / А. Г. Донгаров. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 168 с.

63. Дополнительное постановление «Об устройстве гильдии и о торговле прочим состоянием» от 14 ноября 1824 г. / Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830 – Т. XXXIX. – 1824. – № 50 115. – С. 588 – 612.

64. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. С. Дякин // Первая мировая война. 1914 – 1918. – М. : Наука, 1969. – С. 227 – 234.

65. Ежегодник Министерства Финансов. – Вып. 1902 г. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – IX, 779 с.

66. Економічна історія України : [історико-економічне дослідження : у 2-х т.] / голова ред. ради В. М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 603 с.

67. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вікар, 1999. – 737 с. – (Вища освіта XXI століття).

68. Железная промышленность России в 1901 году. – Х. : Тип. М. Зильберберг, 1902. – 125 с.

69. Задера А. Г. К вопросу об иностранных капиталах в тяжелой промышленности Юга России в период империализма / А. Г. Задера // Особенности империализма в России. – М., 1963. – С. 314 – 323.

70. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. – N 959-XII / Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/959-12>

71. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. – N 1560-XII / Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>

72. Закон України «Про іноземні інвестиції» від 13 березня 1992 р. – N 2198-XII / Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2198-12>

73. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996. – № 93/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр>

74. Законы о состояниях / Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб. : В типографии второго отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Т. IX. – 613 с.

75. Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 367 с.

76. Захарченко П. Право власності на землю в Україні : правове забезпечення та особливості реалізації / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2010. – 327 с.

77. Захарченко П. П. Дискримінаційний характер земельного законодавства Російської імперії на Правобережній Україні у 1860 – 1880 роках / П. П. Захарченко // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 5. – С. 247 – 253.

78. Зив В. С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях / В. С. Зив. – Пг. : Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1915. – Вып. I. – Германские капиталы. – 104 с.

79. Зив В. С. Иностраннные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В. С. Зив. – Пг. : Тип. изданий М-ва финансов, 1917. – 132 с.
80. Именной Указ Правила о товариществах по участках или компаниях на акциях от 6 декабря 1836 г. / Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 2. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1837. – Т. XI. – 1836. – № 9 763. – с. 328 – 335.
81. Инструкция полковнику астраханскому и губернатору Волынского от 30 июля 1720 г. «Об управлении вверенной ему губернией» // Полн. собр. законов. – Собр. I. – Отд. 2. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии 1830. – Т. VI. – 1720 – 1722. – № 3 621. – С. 223.
82. Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян / Журнал министерства государственных имуществ. – 1857. – Янв. – С. 13 – 35.
83. Історичне джерелознавство : [підручник] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
84. Історія економіки та економічної думки від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст. : [навч. посіб.] / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 582 с.
85. Історія народного господарства УРСР : у 3 т., 4 кн. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – Економіка досоціалістичних формацій. – 463 с.
86. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. ; під. ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997 – 416 с.
87. Кейнс Дж. Общая теория занятости процента и денег / Дж. Кейнс. – М. : Гелиос АРВ, 2002. – 352 с.
88. Клаус А. Сектаторы-колонисты в России / А. Клаус // Вестник Европы – 1868. – Кн. 1. – С. 256 – 300.
89. Коковцов В. Н. Из моего прошлого : Воспоминания, 1903 – 1919 гг. : в 2 т. – Париж : Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. – Т. 2. – 509 с.

90. Колоножников Г. М. Облигации торгово-промышленных акционерных товариществ. / Г. М. Колоножников. – Томск : Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1912. – Ч 1. – Условия выпуска облигаций. – 398 с.
91. Комаров И. К. Инвестиции и рынок / И. К. Комаров. – М. : Знание, 1991. – 322 с.
92. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) від 18 жовтня 1907 р. – Нідерланди / Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_222
93. Кононкова Н. В. Государственно-правовое регулирование иностранного предпринимательства и инвестиционной деятельности в Российской империи / Н. В. Кононкова // Вестник АмГУ. – № 58. – С. 6 – 10.
94. Корнійчук Л. Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (з історії економічної думки на Україні, 70-ті роки XIX ст.) / Л. Я. Корнійчук // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1971. – Вип. 6. – С. 80 – 87.
95. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. С. Коропецький. – К. : Либідь, 1995. – 240 с.
96. Корпорация в системе общественного производства : монография / Л. И. Дмитриченко, Т. С. Чунихина, Л. А. Дмитриченко та ін. – Донецк : ООО «Східний видавничий дім», 2010. – 220 с.
97. Красильникова Т. К. Правовой статус акционерных обществ в России в XX – начале XX веков (историко-правовой аспект) : автореф. диссертации на соискание учёной степени канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Красильникова Т. К. – Саратов, 2001. – 26 с.
98. Красноперов Н. Менонитские колонии / Н. Красноперов // Русская мысль. – 1883. – № 10. – С. 54 – 92.
99. Крутиков В. В. Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського району та соціально-економічна політика царизму в

пореформений період (60 – 90-ті рр. XIX ст.) : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01 «історія України» / Крутиков В. В. – Дніпропетровськ, 1996. – 40 с.

100. Кулик І. Економічні чинники французької інтервенції / І. Кулик // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 122 – 128.

101. Курьсь Н. В. Иностранные инвестиции : российская история (правовое исследование) / Н. В. Курьсь. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 219 с.

102. Кушнирук С. В. Монополия и конкуренция в угольной промышленности Юга России в конце XIX века (историческое исследование) / С. В. Кушнирук. – М. : РУДН, 1997. – 331 с.

103. Лапаева М. Г. Основные этапы формирования и развития топливно-энергетического комплекса в России / М. Г. Лапаева, О. Ф. Лапаева // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2004. – № 8. – С. 4 – 9.

104. Липранди А. П. Иностранцы и наша южная горнопромышленность / А. И. Липранди // Московские ведомости. – 1898. – № 347 ; № 351 ; № 352 ; № 354 ; № 355 ; № 357 ; № 358 ; № 359 ; № 360.

105. Лисянский А. С. Основание Юзовского завода / А. С. Лисянский // История СССР. – 1964. – № 5. – С. 150 – 159.

106. Ляшенко В. Г. История предпринимательства в Украине (1861 – 1917) / В. Г. Ляшенко. – Донецк : ДИЭХП, 1998. – 146 с.

107. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : 4-е изд. / П. И. Лященко. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – Капитализм. – 728 с.

108. Лященко П. И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика : в 2 т. / П. И. Лященко. – СПб. : Министерство финансов, 1913. – Т. 2. – Ч. 1. – Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – 1913. – 723 с.

109. Макконел К. Р., Брю С. Л., Экономикс: Принципы, проблемы и политика : в 2-х т. / К. Р. Макконел, С. Л. Брю. – М. : Республика, 1992. – Т. II. – 585 с.

110. Макогон Ю. В. Иностранные инвестиции в промышленности Донбасса: история, статистика, проблема современного развития / Макогон Ю. В., Баклагина Р. А., Овинников В. И. – Донецк : Институт экономико-правовых исследований АН Украины, 1993. – 213 с.

111. Максимов В. Законы о товариществах. Акционерное общество, товарищество на паях и торговые дома, порядок их учреждения и деятельности / В. Максимов. – М. : Юрист, 1908. – 300 с.

112. Максимов В. Законы о товариществах: Акционерные Общества, Товарищества на паях, Торговые Дома, Артели и др. Порядок их учреждения и деятельности, с разъяснениями и приложением : 2-е изд., перераб. и доп / Максимов В. – М. : Изд. Кн-ва «Юристъ», 1911. – 987 с.

113. Макух С. М. З історії іноземного інвестування в Україні / С. М. Макух // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку : Збірник науково-прикладних праць. – Львів : Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 2001. – Вип. 436. – С. 372 – 377.

114. Малий словник історії України / ред. кол. : В. Смолій, В. Верстюк, С. Віднянський, В. Горбик та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.

115. Манифест «О даровании купечеству, новых выгодах и отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению новых предприятий» от 1 января 1807 г. / Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXIX. – 1806 – 1807. – № 22 418. – С. 971 – 981.

116. Машкін О. М. Іноземці у промисловості України в останній чверті ХІХ ст. / О. М. Машкін // Історія народного господарства та економічної думки України : міжвід. зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 29. – С. 90 – 99.

117. Мевіус А. Взрыв фурмы на Каменском заводе / А. Мевіус // Горный журнал. – 1890. – Т. 1. – № 3. – С. 593 – 596.

118. Мироненко А. А. Административно-правовое регулирование иностранных инвестиций в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание

ученой степени канд. юр. наук : спец. 12.00.14 «административное право ; финансовое право ; информационное право» / А.А. Мироненко – М., 2009. – 23 с.

119. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М. : Высшая школа, 1954. – 323 с.

120. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : у 2-х ч. / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2 : Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції : Фабрично-заводське виробництво. – 580 с.

121. Никольский Б. А. Франция и Россия : (к 25-летию Франко-русского союза) [монографія] / Б. А. Никольский // Очередные вопросы финансовой и экономической политики. – Петроград : Изд. М-ва Фин : «Вестник финансов», 1917. – Вып. 3. – [2], 41 с.

122. Новий тлумачний словник з української мови / уклад. І. О. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2006. – 544 с.

123. Новороссийское общество. Юзовка. Екатеринославская губерния. – Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1910. – 54 с.

124. О взаимном признании и охране прав акционерных обществ в Российской империи и Германии, от 19 июнь 1878 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1885. – Отд. 1. – № 93. – Ст. 812.

125. О воспрещении выдачи кредитными установлениями неприятельским подданным платежей и вкладов, а также допуска сих лиц к безопасным ящикам, от 22 мая 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 152. – 31 мая 1915 г. – Ст. 1168. – С. 1593 – 1594.

126. О временном воспрещении совершения от имени и в пользу евреев в губерниях, не входящих в черту общей еврейской оседлости, всякого рода крепостных актов // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II

отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1905. – Т. II. – Кн. I. – 1903. – № 22 932. – С. 493.

127. О выборке подданными воюющих с Россией государств промышленных на 1915 год свидетельств 11 января 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 20. – 18 января 1915 г. – Ст. 157. – С. 302 – 303.

128. О вызове иностранцев в Россию, с обещанием им свободы вероисповедания от 16 апреля 1706 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии 1830. – Т. IV. – 1700 – 1712. – № 1 910. – С. 192 – 195.

129. О дозволении Балтийскому акционерному обществу Одесских конно-железных дорог открыть свои действия в России от 29 марта 1885 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1887. – Т. V. – 1885. – № 2 841. – С. 116 – 117.

130. О дополнении правил о порядке описи, оценке и публичной продаже имущества, подлежащих отчуждению из владения австрийских, венгерских, германских или турецких подданных, от 28 января 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений правительства издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2017. – Отд. 1. – № 38. – 11 февраля 1917 г. – Ст. 203. – С. 389.

131. О допущении иностранцев к строению и размножению рудокопных заводов от 30 июля 1720 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. VI. – 1720 – 1722. – № 3 621. – С. 223.

132. О допущении некоторых иностранных акционерных обществ к производству своих операций в России без испрошения на сие особого высочайшего разрешения // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1890. – Т. VIII. – 1888. – № 3 599. – С. 428.

133. О запрещении деятельности торгово-промышленных предприятий представителей Германии, Австрии, Венгрии и Турции, от 07 мая 1916 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2016. – Отд. 1. – № 626. – 8 мая 1916 г. – Ст. 3021. – С. 7 626.

134. О землевладении и землепользовании в Государстве Русском австрийских, венгерских, германских или турецких подданных, от 2 февраля 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 39. – 3 февраля 1915 г. – Ст. 349. – С. 559 – 564.

135. О наблюдения за порядком в районе Южно-Русского Днепровского металлургического общества, находящегося при с. Каменском, Екатеринославского уезда, от 14 февраля 1904 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1904. – Отд. 1. – № 63. – 17 апреля 1904. – Ст. 709. – С. 894 – 895.

136. О назначении правительственных инспекторов для надзора за деятельностью некоторых торговопромышленных предприятий, от 16 марта 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 98. – 31 марта 1915 г. – Ст. 788. – 1175.

137. О полномочиях правительственных инспекторов, совершающих надзор за деятельностью некоторых торговопромышленных предприятий, от 2 января 1916 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1916. – Отд. 1. – № 12. – 2 февраля 1916 г. – Ст. 349. – С. 15 – 19.

138. О поселении в Заднепровских местах, прибывших с генерал-майором Хорватом сербов и других народов // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XIII. – 1748 – 1753. – № 9 935.

139. О поселении сербов и других православной веры, приходящих в русское государство народов, в местностях означенных в данной ему, генерал-майору Глебову: инструкции // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XIII. – 1748 – 1753. – № 9 967.

140. О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 г., от 28 июля 1914 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2014. – Отд. 1. – № 209. – 2 августа 1914 г. – Ст. 2104. – С. 456.

141. О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском Намесничестве и Таврической области, от 23 декабря 1791 г. – Собр. 1. – Отд. 2 // Полн. собр. законов. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Том XXIII. – № 17 006. – С. 287.

142. О предоставлении Совету Министров особых полномочий в отношении акционерных обществ, действующих на основании утвержденных в Империи уставов, от 01 июля 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 205. – 17 июля 1915 г. – Ст. 1609. – С. 2147

143. О приведении в действие временных правил о евреях от 3 мая 1882 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1886. – Т. II. – 1882. – № 854. – С. 181.

144. О разрешении акционерному обществу открыть свои действия в России, от 3 ноября 1887 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1889. – Т. VII. – 1887. – № 3 599. – С. 439 – 440.

145. О распространении на английских подданных преимуществ, предоставленных подданным других европейских государств, от 20 января 1859 г. //

Полн. собр. законов. – Собр. 2. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1861. – Т. XXXIV. – 1859. – № 5 4071. – С. 40 – 41.

146. О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в ее недрах содержащихся, от 28 июня 1782 года // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии 1830. – Т. XXI. – 1781 – 1783. – № 15 447. – С. 613 – 615.

147. О трактате, заключенном в Санкт-Петербурге 2 июня 1857 г. с Францией, от 27 июля 1857 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 2. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858 – Т. XXXII. – 1857. – № 52 119. – С. 648 – 655.

148. О частных пороховых заводах. Устав о промышленности / Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб. : В типографии второго отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1887. – Т. XI. – Ч. II. – Ст. 265.

149. Об изменениях Высочайше утвержденных 14 марта 1892 г. Временных правил относительно водворения в Волынскую губернию лиц нерусского происхождения, от 19 марта 1895 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1899. – Т. XV. – 1895. – № 11 477. – С. 142 – 143.

150. Об ограничении принадлежащего крестьянам католического вероисповедания права приобретать земельную собственность в девяти западных губерниях // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1903. – Т. XXI. – 1901. – № 19 618. – С. 45.

151. Об освобождении французских подданных, от платежа от 28 сентября 1857 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 2. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – Т. XXXII. – 1857. – № 52 242. – С. 757 – 758.

152. Об отсрочке в подчинении действию ограничительных правил узаконения 2 февраля 1915 года о землевладении и землепользовании в Государстве Русском австрийских, венгерских, германских или турецких подданных лиц славянского происхождения, от 01 июль 1915 г. // Собрание узаконений и

распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд 1. – № 205. – 17 июля 1915 г. – Ст. 1608. – С. 2146.

153. Об продлении права подданных воюющих с Россией держав на содержании торговых предприятий, а равно на производство личных промысловых занятий, от 18 марта 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 100. – 1 апреля 1915 г. – Ст. 795. – С. 1179.

154. Об установлении временных ограничений в отношении приобретения прав на недвижимые имущества, а также заведования ими, подданными государств, которые состоят в положении войны с Россией, от 22 сентября 1914 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2014. – Отд 1. – № 526. – 2 августа 1914 г. – Ст. 2421. – С. 506.

155. Об установления изъятия из правил Высочайше утвержденного 11 января 1915 года положения Совета Министров в пользу болгарских подданных // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1915. – Отд. 1. – № 298. – 25 ноября 1915 г. – Ст. 1809. – С. 2530.

156. Об установления изъятия из правил Высочайше утвержденного 11 января 1915 года положения Совета Министров в пользу некоторых категорий неприятельских подданных, от 8 марта 1915 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 2015. – Отд. 1. – № 90. – 20 марта 1915 г. – Ст. 757. – С. 1123.

157. Об устройстве поселян греков и армян, водворенных в Мариупольском и Ростовском уездах Екатеринославской губернии // Полн. собр. законов. – Собр. 2. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1875. – Т. L. – 1877. – № 54 506.

158. Об утверждении соглашения о положении акционерных (анонимных) обществ в других торговых, промышленных и финансовых товариществах в России и Северо-Американских Соединенных Штатах // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1904. – Отд. 1. – № 101. – 28 июня 1904 г. – Ст. 1078. – С. 1577 – 1579.

159. Об утверждении условий деятельности в России бельгийского акционерного общества под названием «Анонимное общество завода гончарных труб в Желанной (Южная Россия) // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1905. – Отд. 2. – № 7. – 15 февраля 1905 г. – Ст. 28. – С. 245 – 252.

160. Об утверждении устава Донецкого общества железодельного и сталелитейного производств // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1891. – № 83. – С. 2200 – 2216.

161. Об утверждении устава Русско-Норвежского лесопромышленного акционерного общества, от 29 декабря 1916 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1917. – Отд. 1. – № 29. – 10 января 1917 г. – Ст. 306. – С. 117.

162. Об утверждении Устава Коноплянского каменноугольного и металлургического общества // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1905. – Отд. 2. – № 3. – 25 января 1905 г. – Ст. 9. – С. 75 – 87.

163. Об учреждении двух гусарских и двух пандурских полков, о даче им земель, жалованья, привилегий и прав, о наименовании заселенной ими страны Новой Сербией, а сделанного там укрепления, крепостью Святой Елисаветы //

Полн. собр. законов. – Собр. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XIII. – 1749 – 1753. – № 9 924. – С. 495.

164. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – № 1 – 2 (29 – 30). – С. 5 – 16.

165. Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. – Л. : Изд-во Всесоюзной Академии Наук, 1925. – 35 с.

166. Оль П. В. Иностранные капиталы в России / П. В. Оль. – Петроград : Б. в., 1922. – 304 с.

167. Омельченко А. В. Правове регулювання іноземних інвестицій в Україні / Омельченко А. В. – К. : Юрінком, 1996. – 277 с.

168. Опришко В. Ф. Господарське право: Підруч. у двох частинах / В. Ф. Опришко, Н. С. Хатнюк. – К. : КНЕУ, 2011. – Ч. 2. – 627 с.

169. Основы законодательства об иностранных инвестициях в СССР (Приняты ВС СССР 5 июля 1991 г. № 2303-1 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon.law7.ru/base18/part3/d18ru3950.htm>).

170. Перчик А. И. Горное право : учебник для вузов, изд.2-е перераб. и доп. / Перчик А. И. – М. : Издательский Дом «Филология три», 2002. – 525 с.

171. Пилипенко О. Іноземне підприємництво в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 85 – 101.

172. Писаревский Г. Очерки по иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г. Писаревский // Русский вестник. – 1898. – № 1. – С. 100 – 103.

173. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов от 9 февраля 1865 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 2. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – Т. XLI. – № 41 779. – С. 157 – 175

174. Положение о сборе с доходов от денежных капиталов от 20 мая 1885 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1887. – Т. V. – 1885. – № 2 961. – С. 225 – 226.

175. Постановления о приобретении лицами русского происхождения имений в Западном крае / Издание II Департамента Министерства государственных имуществ. – СПб. : Общественная польза, 1866. – 43 с.

176. Правила относительно приобретения в собственность, залога и арендования в девяти западных губерниях земельных имуществ вне городов и местечек, от 27 декабря 1884 г. // Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1887. – Т. IV. – 1884. – № 2 633. – С. 602 – 604.

177. Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX в. / В. Захаров, А. Сорокин, В. Бовыкин, Ю. Петров. – М. : Российская политическая энциклопедия, 1997. – 351 с.

178. Пресс Л. А. Страхование рабочих в России (Объяснительная записка к диаграммам, выставленным в Париже по поручению господина заведующего XVI гр. Русского отдела Парижской всемирной выставки 1900 г.) / Л. А. Пресс. – СПб. : Б. в., 1900. – 67 с.

179. Притика Ю. Д. Правове регулювання іноземних інвестицій в Україні : навчальний посібник / Притика Ю. Д. – К. : ТОВ «Юридичний світ», 2010. – 152 с.

180. Пушкин Н. Е. Статистика акционерного дела в России. Условия деятельности и доходность акционерных предприятий / Пушкин Н. Е. – СПб. : Тип. МПС (Т-ва И. Н. Кушнерев и К), 1898. – Вып. 3. – 656 с.

181. Рабинович Л. Г. Иностраный капитал в горнозаводской и металлической промышленности довоенной России / Л. Г. Рабинович // Плановое хозяйство. – 1926. – № 7. – С. 92 – 104.

182. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России / Рагозин Е. И. – СПб. : Тип. И. Гольберга, 1895. – 170 с.

183. Развитие русского права в первой половине XIX в. / авт. кол. : Е. А. Скрипилев, С. И. Штамм, В. М. Клеандрова и др. ; отв. ред. Е. А. Скрипилев ; Академия наук СССР. Институт государства и права. – Науч. изд. – М. : Наука, 1994. – 316 с.

184. Разъяснения по крестьянскому землепользованию, наследованию и делам судебным // Сельский вестник за 11 и 18 февраля 1911 года. – СПб. : Книгоиздательство Сельского вестника, 1911. – 47 с.
185. Рафальский Т. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях с решениями Правительствующего Сената по Общему Собранию и Кассационному департаменту / Т. Рафальский. – К. : Типография И. К. Кушнарера, 1876. – 250 с.
186. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О. П. – К. : Інститут історії України, 2003. – 340 с.
187. Рибалка І. К. Історія України : у 2-х частинах : [підр. для іст. фак. вищих навч. закладів] / Рибалка І. К.. – Х. : Основа, 1997. – Ч. 2 : Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – 480 с.
188. Рокецкая Г. А. Российская и зарубежная практика инвестиционных процессов / Рокецкая Г. А. – СПб. : Лань, 2000. – 363 с.
189. Рудченко А. М. Немецкие капиталы в России / А. М. Рудченко // Уч. зап. Ин-т междунар. отношений. – М., 1969. – Вып. 2. – С. 80 – 98.
190. Рудченко И. Я. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / Рудченко И. Я. – К. : Штаб Киевского военного округа, 1882. – 85 с.
191. Рудченко И. Я. Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России с приложением материалов по торгово-промышленной статистике / Рудченко И. Я. – СПб. : Типография В. Каршбаума, 1893. – 497 с.
192. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века : Источниковедческие очерки / Рыбаков Ю. Я. – М. : Наука, 1986. – 214 с.
193. Сакс Дж. Економіка перехідного періоду. Урок для України / Сакс Дж. пер. з англ. О. Пивоваренко. – К. : Основи, 1996. – 450 с.
194. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Сарбей В. Г. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

195. Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917 / под ред. Е. А. Адамова ; сост. И. В. Козьменко. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1952. – 464 с.
196. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1885. – 132 с.
197. Сборник узаконений и распоряжений правительства, относящихся к поземельному устройству крестьян всех наименований : в 2 т. – М. : Изд. Л. А. Левенсон, 1893. – Т. 2. – 1893. – 1035 с.
198. Свод законов гражданских (св. зак. т. 10, ч. 1, изд. 1900 г. по Прод. 1906 и 1908 гг.). – С предметным указателем и с позднейшими узаконениями по день выхода в свет / сост. А. Л. Саатчиан. – Издание неофициальное. – СПб. : Издание Юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмою «Законоведение», 1911. – 338 с.
199. Семенов А. В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 г. / А. В. Семенов. – СПб. : Тип. И. И. Глазунова, 1859. – Ч. 1. – 304 с.
200. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття : у 2 т. / М. Є. Слабченко. – Х. : ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с.
201. Слісаренко О. М. Діяльність американських компаній на Україні в кінці XIX – на початку XX століть : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.03 «загальна історія» / О. М. Слісаренко – Дніпропетровськ, 1994. – 16 с.
202. Словник сучасної економіки Макміллана / пер з англ. – К. : АртЕк, 2000. – 640 с.
203. Смирнов С. А. Правовое регулирование иностранного предпринимательства в России во второй половине XIX – начале XX веков : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юр. наук : спец 12.00.01 «теория и история права и государства ; история правовых учений» / С. А. Смирнов – Волгоград, 2002. – 26 с.

204. Смирнов С. А. Правовое регулирование иностранного предпринимательства в России во второй половине XIX – начале XX веков : дис. канд. юр. наук : 12.00.01 / Смирнов Сергей Анатольевич. – Волгоград, 2002. – 164 с.

205. Смирнов С. А. Правовое регулирование иностранного предпринимательства в конце 1890-х – 1914 г. / С. А. Смирнов // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 5 : Юриспруденция. – Волгоград, 2003. – Вып. 6. – С. 40 – 44.

206. Смирнов С. А. Становление правового регулирования деятельности иностранных акционерных обществ в России во второй половине XIX века / С. А. Смирнов // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 5 : Юриспруденция. – Волгоград, 2005. – Вып. 7. – С. 36 – 54.

207. Соловьев Ю. Б. Русские банки и французский капитал в конце XIX в. / Ю. Б. Соловьев // Французский ежегодник. – М., 1976. – С. 143 – 153.

208. Состоявшееся с Высочайшего соизволения соглашение о положении Акционерных (анонимных) обществ / Полн. собр. законов. – Собр. 3. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1907. – Т. XXIV. – 1904. – № 25 511.

209. Социологический словарь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_soc/monopolisticheskij-kapitalizm-12565.html

210. Степанченко Е. С. Становление и развитие правового регулирования деятельности иностранных инвесторов в Российской империи до 60-х годов XIX века / Е. С. Степанченко // Закон и жизнь (Молдова). – № 8/3 (260). – 2013. – С. 219 – 223;

211. Степанченко О. С. Доля іноземних інвестицій після перемоги Лютневої демократичної революції / О. С. Степанченко // Держава і право. – Вип. 61. – 2013. – С. 65 – 70.

212. Степанченко О. С. Історико-правовий аналіз основних шляхів реформування інвестиційного законодавства Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. С. Степанченко // Вісник Національного технічного

університету України «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – № 2(18). – 2013. – С. 120 – 123;

213. Степанченко О. С. Правове регулювання функціонування іноземного капіталу в Російській імперії під час Першої світової війни / О. С. Степанченко // Наукові праці Національного авіаційного університету. – Серія «Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»». – Ч. 3 (28). – 2013. – С. 32 – 36;

214. Степанченко О. С. Реформування інвестиційного законодавства Російської імперії у другій половині XIX ст. / О. С. Степанченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Право». – Вип. 22. – Ч. I. – 2013. – С. 80 – 83;

215. Так возник «Русский Провиданс» / Старый Мариуполь. История Мариуполя // [Електронний ресурс]. – Режим доступа : old-mariupol.com.ua/tak-voznik-russkij-providans/

216. Тарасов И. Т. Акционерные компании. Общие понятия и исторический очерк / И. Т. Тарасов // Из «Сборника Государственных Знаний» : [у 8 т.] / под редакцией В. П. Безобразова. – СПб. : Тип. издание Д. Е. Кожанчикова, 1878. – Т. VI. – 81 с.

217. Тесленко А. М. Правовой статус иностранцев в России (вторая половина XVII – начало XX вв.) : автореф. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теория и история права и государства ; история правовых учений» / А. М. Тесленко – Екатеринбург, 2000. – 16 с.

218. Тиме И. К вопросу об иностранных капиталах / И. Тиме // Горный журнал. – 1899. – Т. 1. – № 3. – С. 513 – 516.

219. Туган-Барановский М. И. Иностранные капиталы / М. И. Туган-Барановский // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 39 – 40. – С. 360 – 363.

220. Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал / Туган-Барановський М. І. пер. з рос. М. І. Савлука. – К. : КНЕУ, 2004. – 200 с.

221. Устав о колонистах // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 2. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1818. – Т. XII. – № 2 423. – С. 269 – 270.

222. Устав о паспортах и беглых / Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб. : В типографии второго отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том IV. – Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражей, и о ссыльных. – С. 3 – 222.

223. Устав о паспортах с изменениями и дополнительными узаконениями, относящихся к паспортным постановлениям и правам жительства евреев [издание 2-е, пересмотренное и значительно дополненное] / составитель Л. М. Роговин. – СПб. : «Законоведение», 1913. – 328 с.

224. Устав о промышленности (фабричной, заводской и ремесленной и устав пробирный) [издание 3-е, доп. и испр.] / сост. М. П. Шрамченко, В. Е. Афанасьев. – СПб. : издание юридического книжного магазина К. Мартынова, 1909. – 106 с.

225. Устав Торговый / Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб. : В типографии второго отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Т. XI. – Ч. II. Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской и устав ремесленный. – 613 с.

226. Устинов В. М. Краткий очерк русского государственного строя / Устинов В. М. – М. – П. : Тип. Т-ва Рябушинских., 1915. – 403 с.

227. Фархутдинов И. З. Международное инвестиционное право и процесс : учебник / Фархутдинов И. З. – М. : «Проспект», 2010. – 415 с.

228. Фолюшевский И. В. Тресты в промышленности дореволюционной Украины / И. В. Фолюшевский // Сборник научных работ кафедр общественных наук. – X. : Харьковский институт инженеров жел.-дор. транспорта, 1960. – Вып. 37. – С. 75 – 88.

229. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России : в 2 т. / Фомин П. И. – Харьков : Тип. Б. Бенгис, 1915. – Т. 1. – История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – 391 с.

230. Хеллер К. Отечественное и иностранное предпринимательство в России XIX – начала XX века / К. Хеллер // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 56 – 57.
231. Хениус Ф. Внешнеторговый словарь [Текст] / Хениус Ф. – М. : Наука, 1997. – 370 с.
232. Ходский Л. В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование : в 2 т. / Ходский Л. В. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – Т. 2. – 1891. – 313 с.
233. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках / П. А. Хромов. – М. : Госполитиздат, 1950. – 551 с.
234. Хряпін Е. О. Іноземне підприємництво та інвестиції в господарстві міст Катеринославської та Харківської губерній (другої половини XIX – початку XX ст.) / Е. О. Хряпін // Проблеми історії та археології України : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду. – Харків, 25 – 26 жовтня 2002 р. – Х., 2003. – С. 184 – 186.
235. Хряпін Е. О. Іноземний капітал у залізорудній та марганцевій промисловості Донецько-Криворізького басейну (друга половина XIX ст.) / Е. О. Хряпін // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (зб. ст.). – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 19 – 24.
236. Хряпін Е. О. Іноземні акціонерні товариства в хімічній та скляній галузях Донецько-Придніпровського регіону (друга половина XIX ст.) / Е. О. Хряпін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 556 : Історія України. – Вип. 5. – С. 54 – 60.
237. Хряпін Е. О. Іноземні акціонерні товариства і підприємці у розвитку галузі будівельних матеріалів Донецько-Придніпровського регіону (1900 – 1914 рр.) / Е. О. Хряпін // Історичні записки : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-т імені В. Даля. – 2006. – Вип. 10. – С. 231 – 236.
238. Хряпін Е. О. Іноземні капітали і підприємці в соціально-економічному розвитку Донецько-Криворізького басейну (1861 – 1914 рр.) [Текст] : дис. канд. іст.

наук : спец. 07.00.01 / Хряпін Едуард Олександрович ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – 283 арк.

239. Циперович Г. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и СССР / Циперович Г. – Л. : Издательство Большевик, 1927. – 473 с.

240. Черевик Е. Д. Инвестиционный процесс в развивающихся странах : монографія / Черевик Е. Д. – М. : Изд-во УДН, 1988. – 148 с.

241. Шалланд Л. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России / Л. Шалланд // Право. – 1902. – № 5. – С. 182 – 250.

242. Шаповалова Т. Ю. Аналіз сутності деяких категорій інвестиційної діяльності / Т. Ю. Шаповалова, Н. В. Фесенко // Вісник НТУ «ХПІ». – Харків, 2012. – Режим доступу: <http://dis.podelise.ru/text/index-92593.html>

243. Шарп У. Инвестиции / Шарп У., Александер Г., Бэйли Дж. пер с англ. – М. : ИНФРА, 2003. – 1028 с.

244. Шелухин С. Закон 14-го июня 1910 г. и поселяне-собственники (колонисты) / Шелухин С. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1913. – 32 с.

245. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России [Текст] / Шепелев Л. Е.; АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. – Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1973. – 347 с.

246. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века : проблемы торгово-промышленной политики / Шепелев Л. Е. – Л. : Наука, 1981. – 274 с.

247. Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Шполянский Д. И. – М. : Академия Наук СССР, 1953. – 146 с.

248. Щербініна О. В. Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861 – 1914) / Щербініна О. В. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006, – 191 с.

249. Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Эвентов Л. Я. – М. – Л. : Соцэкгиз, 1931. – 104 с.

250. Энгеев Т. К. Иностранный капитал и платежный баланс дореволюционной России / Т. К. Энгеев // Вопросы торговли. – 1929. – № 11. – С. 27 – 40.

251. Яснопольский Л. Н. К вопросу о капиталах в металлической промышленности / Яснопольский Л. Н. – Х. : Издание Госплана, 1927. – 75 с.

252. Edwards S. Hughetsovka. Welsh Enterprise in Imperial Russia / S. Edwards. – Cardiff : Glamorgan Record Office, 1992. – 462 p.

253. Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654 – 1917) / K. Kononenko. – Milwaukee, Wisconsin : The Marquette University Press, 1958. – 257 p.

254. McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization. 1885 – 1913 / J. P. McKay – Chicago, London : University of Chicago Press, 1970. – 396 p.

255. Peters W. L'industrie belge dans la Russie des Tsars / W. Peters, I. Wilson. – Liege : Editions du Perron, 1999. – 199 p.